

NA MARGINAMA: MANJINE I MEDIJI U JUGOISTOČNOJ EVROPI

UREDNICI: Edin Hodžić i Tarik Jusić

**NA MARGINAMA:
MANJINE I MEDIJI U JUGOISTOČNOJ EVROPI**

Sarajevo, 2010. godine

Naslov: NA MARGINAMA: Manjine i mediji u jugoistočnoj Evropi
Izdavač: MEDIACENTAR Sarajevo, Kolodvorska 3, 71 000 Sarajevo,
Bosna i Hercegovina, www.media.ba
Za izdavača: Borislav KONTIĆ
Uredili: Edin HODŽIĆ, Tarik JUSIĆ
Autori/ce: Antonija PETRIČUŠIĆ, Davor MARKO, Edin HODŽIĆ,
Helena ZDRAVKOVIĆ-ZONTA, Slobodanka DEKIĆ, Tarik JUSIĆ,
Zidas DASKALOVSKI
Tebnička urednica: Dana ĐIPA
Prijevod: Emina TRUMIĆ, Nazifa SAVČIĆ
Lektura: Amela ŠEHOVIĆ
Dizajn: Samira SALIHBEGOVIĆ
Štampa: Bemust, Sarajevo
Tiraž: 500 primjeraka

Stavovi i mišljenja koji su izneseni u knjizi su isključivo stavovi autora i autorica i ne odražavaju nužno stavaove i mišljenja Mediacentra Sarajevo, niti njegovih donatora.

CIP - Katalogizacija u publikaciji
Nacionalna i univerzitetska biblioteka
Bosne i Hercegovine, Sarajevo

659.3/.4:323.15(4-12)(082)
341.234(4-12)(082)
342.7:316.347(4-12)(082)

NA marginama : manjine i mediji u jugoistočnoj Evropi / [autori/ce
Edin Hodžić i Tarik Jusić ... [et al.] ; prijevod Emina Trumić, Nazifa
Savčič]. - Sarajevo : Mediacentar, 2010. - 302 str. : ilustr. ; 17 cm

Biografije autora: str. 261-264. - Bibliografija: str. 265-302

ISBN 978-9958-584-01-5
COBISS.BH-ID 18032134

Ova knjiga nastala je kao dio projekta
„Protiv margina: Izvještavanje o marginaliziranim grupama,
koji je finansirala Ambasada Velike Britanije.
Projekat je implementirao Mediacentar Sarajevo
od decembra 2008. do maja 2010. godine.

U pripremi knjige učestvovali su Mediacentar Sarajevo i
Centar za društvena istraživanja „Analitika”

www.ukinbih.fco.gov.uk

www.media.ba

www.analitika.ba

SADRŽAJ

Edin HODŽIĆ i Tarik JUSIĆ MANJINE I MEDIJI U JUGOISTOČNOJ EVROPI: MEĐUNARODNI STANDARDI I LOKALNE PRAKSE	7
Antonija PETRIČUŠIĆ MANJINE I MEDIJI U HRVATSKOJ: DOSTIĆI MAINSTREAM I IZBJEĆI MARGINALIZACIJU	45
Helena ZDRAVKOVIĆ-ZONTA SRBI KAO PRIJETNJA: PRIKAZ SRPSKE MANJINE U KOSOVSКИM NOVINAMA NA ALBANSKOM JEZIKU	77
Davor MARKO MEDIJI I MANJINE U BOSNI I HERCEGOVINI	131
Zidas DASKALOVSKI MOSTOVI KOJI DIJELE: MEDIJI I MANJINE U MAKEDONIJI	177
Mima SIMIĆ ČUVARICA GRANICE: CELULOIDNA LEZBIJKA KAO DVOSTRUKA METAFORA U RE/KONSTRUKCiji POSTJUGOSLAVENSKIH NACIONALNIH IDENTITETA	205
Slobodanka DEKIĆ 'QUEER ONLINE': QUEER ZAJEDNICA NA INTERNETU I AKTIVIZAM U HRVATSKOJ, SRBIJI I BOSNI I HERCEGOVINI	225
O AUTORICAMA I AUTORIMA	261
BIBLIOGRAFIJA	265

**MANJINE I MEDIJI U JUGOISTOČNOJ EVROPI:
MEĐUNARODNI STANDARDI I LOKALNE PRAKSE**

Edin HODŽIĆ i Tarik JUSIĆ

I. Uvod

Odnos između medija i različitih manjinskih i marginaliziranih grupa često se odlikuje tenzijama, neznanjem, konfliktom i izolacijom. U odnosu između manjinskih društvenih grupa i medija odslikavaju se i prelamaju promjenjive pozicije stvarne i simboličke moći unutar društva. Taj dinamični odnos usko je povezan i sa stalnim i sve bržim promjenama u načinima komunikacije unutar složenih, pluralnih društava u kojima se stari i novi identiteti prepliću, sukobljavaju, razgrađuju i nanovo konstruiraju. U tom kontekstu, moć samih medija je prije svega 'diskurzivna' i 'simbolička', a proizlazi iz činjenice da je medijski diskurs glavni izvor znanja, stavova i ideologija (Van Dijk 2000a, str. 36). Upravo zbog toga, tekstovi u ovoj publikaciji se fokusiraju na ulogu medija u nekoliko država jugoistočne Evrope ili, kako se to danas često kaže, u zemljama Zapadnog Balkana – Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Kosovu, Makedoniji i Srbiji – koje još nisu daleko odmakle u potrazi za pravom mjerom multikulturalizma shvaćenog kao niz politika namijenjenih suočavanju sa multikulturalizmom kao društvenom činjenicom (Parekh 2000). Ova knjiga istražuje svu složenost odnosa između medija i manjina kroz analizu specifičnih kulturnih i medijskih praksi „fluidnih društava i sukobljenih identiteta” (Silverstone i Georgiou 2005, str. 433) unutar datih konteksta – konteksta koji jesu slični, ali su i specifični za svaku od spomenutih država.

U svojim studijama okupljenim u ovoj knjizi autori promatraju medije – štampu, radio, TV, film ili internet – kao važne resurse ali i aktere koji su usko povezani sa položajem manjina, njihovom vidljivošću, identitetima i simboličkom moći koju pokušavaju dosegnuti. Drugim riječima, ova knjiga istražuje kako se predstavljanje manjinskih grupa – bilo da je riječ o etničkim ili drugim društvenim i kulturnim

grupama koje se nalaze u poziciji manjine u smislu (ne)posjedovanja društvene moći, pristupa resursima, prihvaćenosti i socijalnog položaja – konstruira, reproducira i distribuira unutar medijskih sistema ovih društava. U tom smislu, knjiga u cjelini, i njena pojedinačna poglavlja svako za sebe, barem djelimično popunjavaju prazninu kada je riječ o istraživanjima i razumijevanju odnosa medija i manjina u ovom regionu. Sva poglavlja donose nove uvide u vezi sa prirodom odnosa manjina i medija, promatrajući te dinamične odnose u širem socio-političkom, institucionalnom, pravnom i kulturološkom kontekstu, koji se i sam svakodnevno mijenja.

2. Glavni nalazi i ključne teze knjige

Kako će biti elaborirano u nastavku teksta, i međunarodnopravni i medijsko-komunikacijski diskurs o medijskim pravima manjina definiran je dihotomijom, pa i konfliktom između imperativa očuvanja jedinstvene javne sfere i njene, kako neki autori ističu, balkanizacije, odnosno podjele na više diskurzivnih sfera za različite manjinske i većinske grupe (up. Silverstone i Georgiou 2005, str. 436). Ova kolekcija studija obuhvata dva kolektiviteta – etno - kulturne i seksualne manjine. Obrasci njihove marginalizacije i diskriminacije su slični, ali su mehanizmi borbe protiv njih, kao i zahtjevi tih grupa značajno drugačiji. Dok su etno - kulturne manjine obuhvaćene međunarodnopravnim standardima zaštite manjina, koji u novije vrijeme podrazumijevaju i pozitivnu obavezu države da osigura uživanje sve šireg opsega manjinskih prava, o seksualnim manjinama i njihovim zahtjevima možemo govoriti uglavnom u univerzalističkim terminima vezanim za jednakost i zabranu diskriminacije. Drugim riječima, dok etno-kulturne manjine često imaju zahtjeve, ali i prava da organiziraju svoju autonomnu diskurzivnu (javnu i medijsku) sferu, seksualne manjine u pravilu ističu zahtjev za participaciju u dominantnoj, *mainstream*

javnoj sferi bez diskriminacije.¹ No, barem u slučaju jugoistočne Evrope, uloge su izmijenjene: dok se etno - kulturne manjine suočavaju sa brojnim problemima u organizaciji svoje vlastite diskurzivne sfere, seksualne manjine su tu autonomiju u pravilu postigle. Riječ je, kako Slobodanka Dekić ističe u svojoj studiji, o prisilnoj autonomiji, uglavnom realiziranoj na nivou novih medija (web forumi, socijalne mreže na internetu, web portali), dok im je pristup *mainstream* medijima gotovo sasvim uskraćen. Taj marginalni javni prostor mogao bi poslužiti kao platforma za postepeno uključivanje kolektiviteta u dominantnu javnu sferu, imajući u vidu evidentan značaj i potencijal tih prostora za inicijalno povezivanje konkretne manjinske zajednice i izgradnju njenog političkog identiteta. No, na prostoru bivše Jugoslavije, autonomne diskurzivne zajednice seksualnih manjina uglavnom ostaju politički impotentne.

Studije okupljene u ovoj publikaciji pokazuju da su medijske sfere balkanskih zemalja ili gotovo potpuno jedinstvene (kao npr. u Hrvatskoj) ili asimetrično *balkanizirane* – kao npr. u Bosni i Hercegovini i Makedoniji, gdje su autonomne medijske sfere u pravilu dodijeljene dominantnim grupama. Drugim riječima, medijska autonomija manjinskih grupa, naročito onih brojačano manje značajnih, u pravilu nije osigurana. S druge strane, posebna situacija *queer* grupacija u svim zemljama obuhvaćenim ovom studijom sugerira da izazov pluralizacije dominantne javne sfere u zemljama jugoistočne Evrope i njenog otvaranja za različite identitete i perspektive kontinuirano dobija na aktuelnosti i akutnosti.

Pored toga, u kontekstu rasprave o medijskim pravima manjina, tenzija između jedinstvene, *mainstream* javne sfere i medijske autonomije etno - kulturnih grupa

¹ Naravno, posebno pitanje predstavlja tzv. intersektorska, odnosno višestruka diskriminacija kojoj su izložene osobe unutar kategorije etno-kulturnih manjinskih kolektiviteta, a koje istovremeno pripadaju seksualnim manjinama.

dodatno je komplicirana pitanjem pozicije i utjecaja javnih sfera susjednih država u medijskom diskursu. Naime, podrška uspostavljanju zasebne manjinske javne sfere znači eksplicitno priznavanje određene manjine kao kolektiviteta. Paralelno postojanje dviju javnih sfera – manjinske i većinske, barem u teoriji, omogućava pojedincima da biraju između praćenja informacija i debata u jednoj ili drugoj sferi i vlastitog predstavljanja u svakoj od njih. No, kako to rječitno pokazuje primjer Kosova (ali, istina u manjoj mjeri, i Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Makedonije) – etno-kulturne grupe mogu biti podijeljene između tri javne sfere: lokalne – autonomne, dominantne javne sfere, te *mainstream* javne sfere susjedne zemlje. Tako se npr. srpska manjina na Kosovu, čiji predstavnici oklijevaju u borbi za vlastiti glas i predstavljanje u dominantnoj javnoj sferi Kosova, nalazi pod značajnim utjecajem medijske scene Srbije, koja, oblikovana dominantnim narativom i politikom o Kosovu, nastoji monopolizirati i kosovske Srbe. U takvoj situaciji, postojanje više diskurzivnih sfera ne jača pravo pripadnika manjine na izbor medijskih sadržaja, već čini akutnijim pitanje opredjeljenja između njih. Iako takvo preklapanje javnih sfera u teoriji može imati blagotvorno djestvo na sve aktere, potpuno suglasje tih sfera nije postignuto ni u razvijenijim evropskim multikulturnim demokratijama, kao što su Švicarska (Skopljanac 2008) i Belgija (Antoine et al., 2008). No, postkonfliktne tenzije i još uvijek komplicirani međuetnički odnosi u jugoistočnoj Evropi čine taj trougao medijskih sfera izvorom dodatnih izazova, koje svakako treba imati u vidu u budućim analizama i konkretnim politikama u ovoj oblasti.

Sljedeća lekcija ove studije je dobro poznata. Specifičnost evropskih zemalja bivšeg socijalističkog bloka, kada je riječ o praksi u ovoj oblasti, jeste veoma razvijen regulativni okvir, tj. postojanje i općih, ali i specifičnih regulativnih mjera usmjerenih na promoviranje i jačanje medijskih prava manjina. U drugim evropskim zemljama sa dužom demokratskom tradicijom, odnosi u sferi medijskih prava manjina uređeni su uglavnom kombinacijom mjera opće i dobrovoljne naravi (Moring i McGonagle 2009, str. 6–7). Ipak, kako pokazuju i nalazi studija okupljenih u ovoj publikaciji, dobra i

sveobuhvatna regulativa ne garantira i uspješnu implementaciju i stvarno uživanje medijskih prava manjina na nediskriminatorским osnovama.

I konačno, savremeni trendovi u oblasti medija i komunikacijskih tehnologija postavljaju pred države značajne izazove kada je riječ o upravljanju dinamičnim društvima prepunim sukobljenih identiteta, a pred dominantne grupe postavljaju težak zadatak očuvanja monopola nad simboličkim prostorima. Svakako jedan od ključnih izazova u tom smislu jeste uspostavljanje uvjeta za stvaranje simboličkih zajednica i identiteta izvan administrativnih granica konkretnog prostora i teritorije, čime se direktno podriva sam koncept nacionalne države kakvu smo do sada poznavali. To je posebno primjetno kada govorimo o paralelnim medijskim tržištima i simboličkim zajednicama koje prelaze u susjedne države, kao i kod imigrantskih zajednica i dijaspore (Gillespie 2000, str. 168). Drugi izazov koji postavljaju novi mediji jeste kontinuirana i instantna vidljivost dostupna manjinskim grupama, pa makar i na marginama javne sfere. Riječ je, dakle, o pomalo oksimoronskoj vidljivosti na margini, koju nije moguće ukloniti, ma koliko daleko od centra bila potisnuta. Na to ponajbolje ukazuju sve artikuliraniji i glasniji zahtjevi seksualnih manjina za njihovo uključivanje u *mainstream* javnu sferu. Iako novi mediji, naročito internet, imaju još uvijek ograničen domet i značaj u jugoistočnoj Evropi, izazovi koje nove komunikacijske tehnologije postavljaju uspostavljenom, često strukturalno diskriminatorskom, odnosu moći između različitih kolektiviteta već puštaju korijenje i u ovoj regiji.

3. Medijska prava manjina: koncept, kontekst, ključne tenzije i izazovi

3.1. Međunarodni standardi organizacije javne sfere

U svojoj suštini, pitanje odnosa manjine i većine i refleksija tog odnosa u medijima jeste pitanje iscrtavanja simboličkih i stvarnih granica između tih društvenih grupa. Tim granicama označavaju se identiteti grupa, društveni prostori koje one zauzimaju i definiraju se njihove pozicije unutar društva, kao i ideje i imaginacije pojedinaca i grupa o 'sebi' i 'drugima'. Pomoću tako iscrtanih granica neki od nas se uključuju u društvo, a drugi se istovremeno iz njega isključuju (Cottle 2000, str. 2). Ove granice vremenom postaju sistemski integrirane u društvene strukture i institucije, namećući se kao općeprihvaćeno (pod)razumijevanje odnosa između grupa. U konačnici, takve linije razdvajanja imaju izrazito negativne posljedice po stvarna iskustva i živote, prije svega manjinskih grupa, jer tako okoštale granice postaju mehanizam njihovog isključivanja i marginalizacije.

Mediji postaju jedan od ključnih mehanizama i prostora legitimizacije podređenog, marginaliziranog položaja manjinskih grupa, budući da potvrđuju, produciraju i distribuiraju specifična vjerovanja, ideologije i reprezentacije kojima se definiraju odnosi između većinskih i manjinskih grupa. Poimanje i značenje vlastite grupe, 'nas', i njen položaj u odnosu na druge grupe u društvu, prije svega se definira kroz različite forme medijske reprezentacije na osnovu poređenja sa 'drugim', 'drugačijim', 'onim što mi nismo'. Upravo je to ključni simbolički princip na osnovu kojeg se grupe međusobno razlikuju – princip koji, dakle, može imati negativne

posljedice jer doprinosi jačanju diskriminacije. Istraživanja u domenu medijskog predstavljanja manjina uglavnom daju prilično obeshrabrujuće rezultate – manjine su nedovoljno zastupljene, stereotipno okarakterizirane i povezane sa društvenim problemima, dok se ignoriraju ključni uzroci nejednakosti i diskriminacije, poput strukturalnih problema i široko rasprostranjenog rasizma (Cottle 2000, str. 2, 7–8).

Međunarodnopravni standardi u ovoj oblasti nude okvirne smjernice za politike organiziranja javne sfere i njene pravednije raspodjele između većina i manjina. Pri tome su vidljivi konfliktni trendovi: rastuća nezavisnost medijskog prostora i privatizacija medijskih kuća ide paralelno sa povećanim zahtjevima za državnu intervenciju u domenu medijskih sadržaja. Tako se, u kontekstu ovog potonjeg, iz međunarodnih instrumenata izvode zahtjevi, pored ostalog, za rodnu (*gender*) senzibiliziranost medijskog jezika, prezentiranje medijskih sadržaja na način da se suprotstavljaju stereotipnim rodnim ulogama i promoviraju jednakost mogućnosti muškaraca i žena², eliminiranje govora mržnje i glasova netolerancije³, te pristup manjina medijima.

Standardi u oblasti manjinskih medijskih prava pokušavaju postići balans između legitimnih interesa većina i manjina u društvu. Pišući o Preporukama iz Osla o jezičkim pravima nacionalnih manjina (1998, u daljnjem tekstu Oslo preporuke), Asbjorn Eide ističe da je njihova svrha u tome da „daju supstancu [relevantnim]

² Konvencija UN-a o ukidanju svih oblika diskriminacije žena – CEDAW, 1979, stupila na snagu 1981, Član 5; up. CEDAW Komitet, 2006, paragraf 24; Vijeće Evrope, 2002; Roth, 2002.

³ Vidjeti npr. Član 20 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima – u daljnjem tekstu ICCPR, 1966, stupio na snagu 1976; Komitet UN-a za ljudska prava, 1983; Međunarodna konvencija UN-a o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, 1965, stupila na snagu 1969, Član 4; Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, 1950, stupila na snagu 1953, Član 10, stav 2; Vijeće Evrope, 2006.

odredbama u međunarodnom pravu i osiguraju njihovu praktičnu implementaciju na nacionalnom planu, na taj način omogućavajući pronalaženje odgovarajućeg balansa između legitimnih interesa države i većine, s jedne strane, i interesa i zahtjeva manjina, s druge strane” (Eide 1999, str. 325). Skeptici, međutim, ističu da je problem odnosa manjina i većine, u suštini, lažan ili irelevantan, te da je jedino važno i pitanje vrijedno pravne zaštite pozicija i mogućnost pojedinca da bira vlastiti kulturni, društveni i politički okvir djelovanja. U takvoj perspektivi, kritičari manjinskog diskursa zagovaraju liberalnu neutralnost države i njenih institucija ili politiku indiferentnosti prema različitim kulturnim grupama, bilo manjinama bilo većinama (Barry 2001; Kukathas 1998). No, u takvim analizama se, čini se, zanemaruje implicitno dještvo i kulturni domašaji same državne strukture. Prema recentnim uvidima iz političke teorije i ustavnog prava, etno-kulturna neutralnost države nije uvjerljiva postavka ako se uzme u obzir širi spektar društvenih odnosa, iako, u idealnom smislu, može biti otjelotvorena u državnim zakonima i institucijama. Tako Ustav Sjedinjenih Američkih Država, koji se često ističe kao primjer liberalne neutralnosti, nema odredbu o zvaničnom jeziku, a Habermasova slavna postavka govori o ustavu države kao o objedinjavajućem faktoru koji ide preko i izvan etno-kulturnih obilježja manjine ili većine, formirajući novu, sveobuhvatnu zajednicu povezanu ustavnim patriotizmom (vidjeti npr. Habermas 1998). Ipak, sve su glasniji autori, naročito politički teoretičari tzv. *liberalnog nacionalizma*, koji tvrde da neutralnost države nije održiva ideja, budući da društvene, pa i državne institucije neizbježno, manje ili više otvoreno, favoriziraju historiju, simbole i identitet većinske kulture u državi (Kymlicka 1995; Bader 1997). Tierney efektno sumira ove prigovore, ističući da

„[n]avodna neutralnost države i ustava postaje mehanizam legitimiranja jedne priče o ustavu kao heterogenom normativnom sistemu koji je nepristrasan u svom kulturnom dometu, dok u stvarnosti ostaje utemeljen u vrijednostima dominantnog društva, koje dodatno ojačava” (Tierney 2004, str. 99).

U svjetlu tih novih teorijskih uvida, prava manjina u međunarodnopravnom diskursu dobijaju novi značaj i sve detaljniju artikulaciju. Tako i Kymlicka (2008) slavodobitno govori o savremenom trendu internacionalizacije manjinskih prava, prvobitno definiranih u političkoj teoriji, ponešto zanemarujući činjenicu da prava manjina imaju veoma dugu historiju u međunarodnoj regulativi. Naime, začeci prava manjina mogu se pratiti nekoliko stoljeća unazad (Thornberry 1991, str. 25–37; De Varennes 2001), uz značajan impuls koji su predstavljali sporazumi o manjinama u okviru Lige naroda u periodu između dva svjetska rata (Thornberry 1991, str. 38–54; Thio 2005, str. 27–98), a zatim i usvajanje Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR – International Covenant on Civil and Political Rights), čiji Član 27 i dalje ostaje jedina globalna pravno obavezujuća odredba o pravima manjina. Ipak, detaljnija artikulacija ovih prava na međunarodnom, naročito evropskom, nivou, počela je u devedesetim godinama prošlog stoljeća. Tako je tradicionalna postavka prema kojoj osobama koje pripadaju manjinama „neće biti negirano” pravo da uživaju svoju kulturu, praktikuju svoju religiju i govore svoj jezik (Član 27 ICCPR-a) dopunjena i elaborirana zahtjevnijim jezikom participacije i pozitivnih obaveza države da se osigura uživanje prava manjina na principima jednakosti i nediskriminacije. Pravo manjina da učestvuju u donošenju odluka koje ih se direktno tiču⁴ i detaljne odredbe o principima i načinima osiguravanja upotrebe manjinskog jezika u različitim oblastima, uključujući i sredstva javnog informiranja,⁵ rječi su primjeri tog novog trenda. U tom hronološkom i konceptualnom kontekstu treba posmatrati i medijska prava manjina.

⁴ Deklaracija UN-a o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim i jezičkim manjinama, 1992 – u daljnjem tekstu Deklaracija UN-a, Član 2, stav 3; Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Vijeća Evrope, 1995, stupila na snagu 1998. – u daljnjem tekstu FCNM, Član 15.

⁵ Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima, 1992, stupila na snagu 1998. – u daljnjem tekstu ECRML.

Pravno govoreći, medijska prava manjina ustanovljena su u nekoliko međunarodnih instrumenata različite pravne snage – od pravno obavezujućih, tzv. *hard law*, instrumenata (FCNM, ECRML) do tzv. *soft-law*, pravno neobavezujućih, ali svakako autoritativnih, standarda koje čine deklaracije, preporuke i smjernice različitih, uglavnom međuvladinih organizacija.⁶ U konceptualnom smislu, međutim, medijska prava manjina predstavljaju se kao rezultat nove, sveobuhvatnije interpretacije prava manjina na očuvanje identiteta, jezika i kulturne posebnosti (prateće napomene uz Oslo preporuke, paragraf 8) te kao standard zasnovan na kombinaciji prava na informaciju i slobodu mišljenja i izražavanja (Član 19 Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima, 1948; Član 19 ICCPR-a) i prava na slobodu od diskriminacije (ustanovljeno, pored ostalog, Članom 26 ICCPR-a).

Pravo manjina na pristup medijima može se, dakle, posmatrati i u kontekstu dvije široke kategorije međunarodnog prava o jezičkim pravima: prvu čine mjere usmjerene na zaštitu pripadnika manjina od bilo kojeg oblika diskriminacije, dok se u drugu kategoriju ubraja režim promocije manjinskih jezika, koji podrazumijeva izvjesna pozitivna prava na pristup javnim službama, kakve su obrazovanje i mediji (Dunbar 2001, str. 91–92). Na sličan način, Jakubowicz (2004) govori o razlici između negativnih i pozitivnih ciljeva prava manjina. Noviji standardi u ovoj oblasti (*inter alia*, FCNM; Deklaracija UN-a; Komitet UN-a za ljudska prava, 1994), međutim, uvode integrirani pristup, u kojem se naročit značaj pridaje pozitivnim obavezama države u kontekstu promocije manjinskih jezika i kultura. Sumirajući međunarodnu, a naročito evropsku, regulativu i standarde u

⁶ Vidjeti naročito: Oslo preporuke, 1998; Smjernice OSCE-a o upotrebi jezika manjina u elektronskim medijima, 2003 – u daljnjem tekstu Smjernice OSCE-a; Univerzalna deklaracija UNESCO-a o kulturnoj raznolikosti, 2001; Vijeće Evrope, 1995; Centralnoevropska inicijativa, 1994, Član 19.

ovoj oblasti, Jakubowicz ističe da pozitivni ciljevi zaštite manjina u kontekstu medija imaju dva aspekta: pomoć i jačanje. Aspekt pomoći vezan je za politike i regulativu koji omogućavaju osiguravanje pristupa manjina medijima i medijskim sadržajima na njihovom jeziku, nesmetan prijem radio i TV programa na njihovom jeziku koji dolazi iz drugih država, te adekvatno predstavljanje identiteta, kulture i interesa manjine u medijima. Aspekt jačanja kapaciteta manjinske grupe je zahtjevniji i tiče se osiguravanja pristupa i participacije manjina u medijima, i to u sljedećim segmentima: 1. programski sadržaji; 2. radna snaga; 3. uređivačka kontrola i menadžment; 4. vlasništvo nad medijima; 5. regulativa i nadzor; 6. zakonodavstvo i javne politike (Jakubowicz 2004, str. 293–296).

Ipak, treba istaći da su standardi na koje se Jakubowicz poziva u formulaciji navedenih principa pomoći i jačanja manjina uglavnom *soft law* standardi. Naime, međunarodni instrumenti ne propisuju eksplicitno da država treba osigurati sredstva za osnivanje i funkcioniranje manjinskih medija. Takva formulacija međunarodnopravnih standarda naročito pogađa elektronske medije, koji se teško mogu financirati iz privatnih izvora (Dunbar 2001, str. 116). Općenito govoreći, kako mnogi komentatori ističu, imajući u vidu finansijske i ljudske resurse potrebne za efektivno uživanje prava manjina, ta bi prava bila značajno ugrožena ako ne bi podrazumijevala i direktnu podršku i javne resurse države (Addis 2001, str. 744–745). Kako tvrdi Dunbar, nedovoljno jasna formulacija pozitivnih obaveza države jest osnovni problem sa međunarodnim instrumentima u ovoj oblasti. Čak i nešto kreativnije autoritativne interpretacije ovih standarda, prema kojima takva obaveza države postoji, u pravilu sadrže i značajna ograničenja koja ih dovode u pitanje. Tako npr. Prateći izvještaj uz FCNM (paragrafi 39 i 62) sugerira oprez kako se ne bi ugrozila prava drugih (i ostalih manjina i većine) i navodi da takve pozitivne mjere moraju biti apsolutno adekvatne te da ne smiju prelaziti preko onoga što je apsolutno nužno da se „osiguraju ciljevi pune i efektivne ravnopravnosti” (Dunbar 2001, str. 115–116).

Pored detaljnije i sveobuhvatnije međunarodne regulacije, druga značajna tendencija prisutna u novijim standardima u ovoj oblasti jest svojevrsna „politizacija” pitanja manjinskoga govora u medijima i prava manjina općenito. Naime, u članku objavljenom 1992. godine Donna Gomien (1992, str. 67) kritizirala je tadašnji fokus međunarodnih, a naročito evropskih regulatornih i monitoring mehanizama „na kulturni prije nego na politički govor” u kontekstu medijskih prava manjina, ističući da je sadržaj onoga o čemu se govori važniji od pitanja identiteta onih koji govore u medijima. Gomien ukazuje na značaj veze između političke participacije manjina i različitih sredstava izražavanja grupnog identiteta, ističući da međunarodni instrumenti i dokumenti koji otjelovljuju takav pristup gotovo da ne postoje (Ibid., 68). Danas je situacija bitno drugačija jer recentni međunarodni mehanizmi u ovoj oblasti (naročito FCNM, Deklaracija UN-a, te Rezolucija Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope br. 1201, 1993) u pravilu utvrđuju i političku participaciju manjina i mehanizme izražavanja njihovog identiteta, te uspostavljaju dosta jasnu korelaciju između ta dva aspekta zaštite manjinskih prava.

Važno je istaći da uvođenje međunarodne dimenzije u ovoj oblasti znači i više kontrole i objektivnog, nepristrasnog monitoringa nad raspodjelom javnih resursa. Tako i naizgled relativizirajuću odredbu FCNM-a (Član 9.3), prema kojoj država treba omogućiti manjinama da formiraju i koriste vlastite medije „koliko god je to moguće”, treba tumačiti kao normu koja ne legitimira arbitrarnost zakonodavca, već podrazumijeva faktičku procjenu raspoloživih resursa (uporedi McGonagle et al. 2003, str. 4). Relevantni izvještaji također sugeriraju i da ratificiranje odgovarajućih međunarodnih instrumenata u pravilu donosi i više regulativnih i drugih mjera usmjerenih na uživanje medijskih prava manjina: više takvih ratifikacija u pravilu znači i bolju nacionalnu praksu. Tako se, npr., u recentnom izvještaju koji se fokusira na nove medije ističe da su zemlje koje su ratificirale i FCNM i ECRML usvojile više mjera usmjerenih na aktivnu promociju medijskih prava manjina u odnosu na zemlje koje su ratificirale samo FCNM, što govori i o značaju ECRML-a kao instrumenta

(Moring i McGonagle 2009, str. 7, 36). To je svakako rezultat i činjenice da ECRML (Član 11) nudi precizniju elaboraciju i eksplicitniju formulaciju medijskih prava manjina u poređenju sa FCNM-om (Član 9). Stoga je indikativno napomenuti da su od zemalja bivše Jugoslavije koje su bile u fokusu ovog projekta, Bosna i Hercegovina i Makedonija zemlje koje su ratificirale samo FCNM.

Kada je riječ o medijskim pravima manjina, neizbježna su, dakako, i veoma praktična pitanja: kome ta prava pripadaju, kako ih dodijeliti i kako ih raspodijeliti između brojnih manjina koje u pravilu žive na teritoriji države. Veoma je teško, u praktičnom smislu, osigurati jednak pristup medijima svim manjinama, iako međunarodni instrumenti na prvi pogled sugeriraju upravo takav pristup.⁷ Najprije, neke države, kao što je Francuska, kontinuirano odbijaju da priznaju postojanje manjina na njihovoj teritoriji. Pored francuskog jezika, drugi koji su u upotrebi u društvu nazivaju se ili stranim (kao što su arapski i portugalski) ili regionalnim (bretonski ili baskijski) (McGonagle et al. 2003, str. 10). Drugi je problem vezan za kriterij brojnosti i veoma rasprostranjenu doslovnu primjenu demokratskog principa prema kojem veća populacija implicira i jači politički zahtjev.⁸ Primjer Makedonije iz teksta Zidasa Daskalovskog u ovom zborniku govori upravo o tome: Albanci imaju poseban tretman u medijskom prostoru Makedonije zbog činjenice da se, u smislu brojnosti i korespondirajuće političke pozicije i utjecaja, nalaze na samoj granici između partnerske nacije i manjine. No, ipak treba naglasiti da je i demokratski kriterij u ovom kontekstu nedovoljno jasno definiran, jer se demos u pravilu uzima zdravo za gotovo i ne daje odgovor na pitanje na kom nivou vlasti treba donijeti odgovarajuće

⁷ Opći instrumenti o pravima manjina (Član 27 ICCPR-a; Deklaracija UN-a) ne predviđaju eksplicitnu razliku u tretmanu između različitih manjina (nacionalnih, etničkih, vjerskih ili jezičkih), a pogotovo između manjina iste kategorije.

⁸ Tako se u kontekstu medijskih prava manjina često govori o kriterijima značajnog broja i dovoljnog zahtjeva. Vidjeti npr.: ECLRM; Oslo preporuke, paragraf 14.

jezičke i medijske politike: supranacionalnom (EU), državnom, regionalnom ili lokalnom (Kymlicka i Patten 2003, str. 17).

Drugdje je diferencijacija između grupa u ovom domenu učinjena na osnovu drugačijih kriterija, kao što je tradicionalno prisustvo grupe na teritoriji države. U Norveškoj, npr., iako je broj pripadnika Sami naroda i Finaca približan, Sami narod, kao domorodačko stanovništvo, uživa poseban status i privilegije, koje se protežu i na medijsku sferu (Gomien 1992, str. 61–62). U Sloveniji su osnov diferencijacije bilateralni sporazumi sa matičnim državama manjina (tzv. *kin-states*): na osnovu takvih sporazuma sa Italijom i Mađarskom, italijanska i mađarska manjina uživaju posebne kolektivne privilegije u društvenom i političkom životu Slovenije, iako nisu najbrojnije manjine u toj zemlji (Marko 2003, str. 183–185). Ta se diferencijacija, dakako, reflektira i u medijskoj sferi: Mađari i Italijani su jedine zajednice u Sloveniji koje imaju po jednu radiostanicu na svom jeziku, te određene programe na lokalnim televizijama, dok Romi, npr., imaju samo jednosatni program na radiju jednom sedmično (vidjeti Mercator Media Forum: Slovenia).

Na kraju, politički konflikti i kontinuirana potraga za balansom moći između dominantnih kolektiviteta često određuju i način raspodjele političkog utjecaja različitih grupa i način organizacije medijske scene. U Belgiji je tek osamdesetih godina prošlog stoljeća i njemačka zajednica uključena u jednačinu raspodjele javnih medija, koja je tradicionalno podrazumijevala samo Flamance i Valonce (Gomien 1992, str. 60–61). U Bosni i Hercegovini, kako vidimo u tekstu Davora Marka u ovom izdanju, slično kao i u Makedoniji, fokus na prava i poziciju triju konstitutivnih naroda onemogućava efektivnu realizaciju medijskih prava 17 zakonom priznatih nacionalnih manjina u državi. Takvo negativno dejstvo sveprisutnog fokusa na konstitutivne narode naročito pogađa Rome, koji bi i zbog svoje brojnosti i zbog kontinuirane diskriminacije u svim sferama društvenog života morali imati poseban tretman. Postkonfliktni kontekst u ovoj zemlji i razlozi nacionalne sigurnosti i

osiguranja balansa političke moći između dojučerašnjih zaraćenih strana, prema nekim autoritativnim studijama (Nystuen 2005), mogli su opravdati privremene restrikcije u domenu prava manjina. Ipak, kako to u posljednjih nekoliko godina ističu relevantne međunarodne instance, krajnje je vrijeme da se ta praksa napusti i da se i pripadnicima manjina omogući uživanje kako 'univerzalističkog' prava da ne budu diskriminirani, tako i punog opsega prava manjina (Komitet UN-a za ukidanje rasne diskriminacije 2006, paragraf 11; Evropski sud za ljudska prava, Sejdić i Finci protiv BiH 2009).

Dakle, iako na nivou međunarodnih instrumenata takvo razlikovanje nije usvojeno, na nivou formulacije konkretnih politika u ovoj oblasti sugeriraju se različiti kriteriji na temelju kojih je moguće napraviti nužnu diferencijaciju među grupama u raspodjeli javnih resursa. Tako se predlaže uvažavanje faktora kakvi su brojnost, geografska koncentriranost, mjera u kojoj se konkretna grupa razlikuje od većinske kulture, izloženost diskriminaciji i ugroženost jezika i kulture konkretne grupe, te volja pripadnika same grupe da održe svoj jezik i kulturu (Keller 1998, str. 42). Tako su npr. u Hrvatskoj relevantni kriteriji za dodjelu medijskog prostora na javnim emiterima brojnost manjine i stepen njene organiziranosti (Hrvatska 2010, paragraf 272).

Noviji standardi u ovoj oblasti predviđaju i obavezu osiguravanja efektivne participacije manjina u razvoju politika koje se tiču njihovog pristupa medijima, bilo kroz konsultacije ili kroz njihovo predstavljanje u relevantnim tijelima i institucijama (Smjernice OSCE-a, paragraf 5). Preuzimajući Gibbonsov model pluralizma u medijima, koji podrazumijeva pluralizam na tri nivoa (sadržaj, resursi – npr. vlasništvo nad medijima, te sami mediji – tj. raspoloživost različitih medija, u skladu s principom medijske funkcionalnosti), McGonagle ističe da manjine imaju direktan interes za participaciju na sva tri nivoa. Pritom, kako naglašava, dok je sadržaj po karakteru suštinski, pluralizam na nivou resursa i medija je instrumentalan – jer se smatra da vodi pluralizmu sadržaja (McGonagle 2006, str. 8). Ipak, treba imati u vidu i veliki simbolički

značaj pluralizma u strukturi vlasništva nad medijima i njihovoj raznovrsnosti u projektu punog priznavanja manjinskog identiteta u državi (upoređi Phillips, 1995).

Perspektiva manjina je posebno važna i u domenu produkcije medijskih sadržaja. Bitno je da medijski sadržaj koji oni proizvode ili koji se za njih proizvodi uistinu reflektira njihove potrebe i interese. Učesće i konsultacije predstavnika manjina u samom uređivačkom procesu, kada je riječ o takvim programima, ističe se kao efikasno sredstvo da se to osigura (prateće napomene uz Oslo preporuke, paragraf 10). U državama članicama OSCE-a, npr., participacija manjina na ovom nivou osigurava se na različite načine: kroz prisustvo posebnog službenika za manjine u relevantnom tijelu (kao što je slučaj, npr., sa Vijećem za emitiranje u Irskoj), putem posebnih konsultativnih tijela sastavljenih od predstavnika gledalaca, koja uzimaju u obzir i prijedloge i mišljenja asocijacija manjina (kao, npr., u Austriji), kroz obavezne konsultacije sa asocijacijama manjina (kao, npr., u Hrvatskoj), ili kroz autonomno odlučivanje odgovarajućih manjinskih institucija i organizacija o načinu korištenja alociranog vremena na javnom emiteru – pri čemu emiter mora uzeti u obzir takve odluke (kao, npr., u Mađarskoj) (McGonagle et al. 2003, str. 28–29).

3.2. Medijska prava manjina: između autonomije i pluralizacije *mainstream* medija

Kada je riječ o medijskim pravima manjina, Jakubowicz ističe da je akcenat prečesto na, kako ga on određuje, pasivnom pristupu medijima, koji se iscrpljuje u pravu na informaciju i medijski sadržaj. Aktivni pristup medijima, s druge strane, podrazumijeva „sposobnost da se razvije i iskomunicira [komunikacijski] sadržaj”, odnosno mogućnost pojedinca ili grupe da uživa efektivnu slobodu izražavanja. Kako

Jakubowicz ističe, ovaj potonji aspekt pristupa manjina komunikacijama mnogo je zahtjevniji i teže ga je ostvariti (Jakubowicz 2006, str. 6–7).

Jakubowiczeva korisna distinkcija upućuje na konceptualnu razliku između participacije i predstavljanja manjina u *mainstream* medijima i postojanja i funkcioniranja manjinskih medija. Ciljevi i karakteristike manjinske participacije u njima su različiti ali komplementarni. U teoriji, participacija i pristup manjina u *mainstream* medijima ima za cilj da pluralizira javnu sferu uključivanjem različitih glasova i perspektiva, da promovira jednakost i principe nediskriminacije, omogući participaciju manjina u općim državnim i društvenim poslovima, osigura sveobuhvatnu interkulturalnu komunikaciju u društvu, jača razumijevanje i toleranciju među kulturama, omogući izražavanje distinktivnih manjinskih identiteta i borbu protiv stereotipa, te da osigura promociju i validaciju različitih načina života manjinskih zajednica. S druge strane, manjinski mediji služe kreiranju zasebne javne sfere za manjine, jačanju same manjinske grupe, osiguravanju participacije u vlastitim poslovima, promociji jezika i kulture manjine, razmjeni informacija i jačanju društvenoga kapitala manjinskih zajednica, te stvaranju uvjeta za njihov ekonomski prosperitet (Moring 2006, str. 12).

Komentatori, međutim, često stavljaju akcenat na jedan ili drugi pristup. Tako, npr., Snyder ističe da manjinski, etnički mediji vode getoizaciji, te da je potrebno voditi svjesnu politiku uključivanja manjinskih tema i pitanja u dominantne medije. To je potrebno zbog toga što, kako Snyder navodi, *mainstream* mediji općenito bolje predstavljaju manjine, budući da su na njihovoj strani široka i heterogena publika, nužno uključivanje različitih tačaka gledišta, te razvijeni standardi objektivnog izvještavanja (Snyder 2000, str. 180–181). No, kako pokazuje poglavlje Antonije Petričušić o Hrvatskoj, politike koje se tiču manjina i medija mogu i treba da budu zasnovane na oba navedena pristupa istovremeno. Medijska autonomija bez participacije u *mainstream* medijima vodi izolaciji i povećavanju etničke distance

između grupa, a participacija u većinskim medijima, bez određenog stepena medijske autonomije, ima naznake asimilacije (upoređi prateće napomene uz Oslo preporuke, paragrafi 13, 14 i 15). Dakle, osnovna poruka relevantnih međunarodnih standarda jeste da je integracija manjine dvosmjernan proces – ona zahtijeva ne samo prilagodavanje manjine većini (što je veoma rasprostranjena perspektiva), već i obrnuto (upoređi Kymlicka 1995, str. 96). Medijska scena ne treba da služi reifikaciji jednodimenzionalnih identiteta, već treba da reflektira identitetsku kompleksnost svakog pojedinca ili grupe (vidjeti više u Sreberny 2005). U takvoj perspektivi manjine nikada nisu samo manjine, već su i građani određene države, pripadnici podgrupe unutar kategorije manjine ili članovi transnacionalnih kolektiviteta, kakve su npr. različite *online* zajednice. Iako su nalazi studije Antonije Petričušić specifično vezani za Hrvatsku i iako je problematika manjina uvijek u određenoj mjeri specifična za konkretnu državu, odjek njenih preporuka svakako je relevantan i za druge kontekste.

Treba, međutim, imati u vidu i konceptualne zamke i tehničke probleme vezane za postizanje i održavanje manjinske autonomije u medijskoj sferi. Prije svega, često se govori o „kreativnoj tenziji” između profesionalne novinarske prakse i angažirane politike identiteta koju takvi mediji predstavljaju i kojoj služe (vidjeti više u Husband 2005). U istom kontekstu se navode i praktični problemi, kao što su u pravilu nedovoljni resursi koji stoje na raspolaganju manjinskim medijima, nedovoljan broj kvalitetnih novinara koji govore jezikom konkretne manjine, problemi u definiranju ciljne grupe, neadekvatna komunikacija sa *mainstream* medijima, nedovoljno reflektiranje pluralizma unutar same manjinske grupe itd. Praksa funkcioniranja romskih medija u istočnoj Evropi, naprimjer, pokazuje da je efektivna realizacija medijskih prava manjina veoma kompleksan zadatak, da sve navedene bojazni imaju realne osnove i da ih treba imati u vidu prilikom formuliranja i realizacije politika u ovoj oblasti (Gross 2006).

Balans između autonomije i participacije manjine, ne samo u medijskoj sferi, nije, međutim, jednostavno postići. Više participacije u dominantnoj medijskoj sferi može

značiti i manje potrebe za autonomijom, dok suštinska autonomija grupe može otežavati, pa i činiti nepotrebnom medijsku prezentaciju manjina i u dominantnoj javnoj sferi.⁹ Trendovi u jugoistočnoj Evropi su, očekivano, ipak suprotni. Medijska autonomija manjina veoma rijetko se realizira, naročito kada je riječ o brojčano manje značajnim manjinama. Tako je u Makedoniji, npr., privilegirana pozicija Albanaca, koji imaju javni emiter na svom jeziku, dok se svim drugim manjinama ostavlja znatno manje medijskog prostora. U Bosni i Hercegovini, osim sporadičnih radio emisija i jednog magazina na romskom jeziku, istinski manjinski mediji doslovno ne postoje (Marko, u ovom izdanju).

No, nepostojanje manjinskih medija samo po sebi ne mora biti problematično. Naime, treba imati u vidu i problem esencijalizma i prava izbora. Jedna od osnovnih pretpostavki regulative u ovoj oblasti jeste da medijska autonomija manjina mora dolaziti iznutra. Drugim riječima, potrebno je izbjeći njeno nametanje putem jedinstvenih i univerzalnih rješenja koja pretpostavljaju da manjine, po definiciji, žele forsiranje zasebnog identiteta u društvu. Kao što pripadnici bilo koje grupe imaju pravo da budu tretirani kao pripadnici manjine ili ne (FCNM, Član 3, stav 1), sličan princip vrijedi i u pogledu medijskog aspekta promocije i zaštite manjina. I FCNM i ECRML, u kontekstu medija ali i šire, govore o uvjetu jasne preferencije koju manjine moraju iskazati u pogledu različitih aspekata i mehanizama izražavanja i zaštite njihovog identiteta u društvu. U tom smislu važno je ukazati na korisnu teorijsku razliku između institucionalne i funkcionalne kompletnosti manjine. Oslanjajući se na Kymlickine postavke o institucionalnoj arhitekturi manjinskih grupa (Kymlicka

⁹ Iako su u teoriji oba aspekta prava manjina kompatibilni, Kymlicka i Patten na sličan način upozoravaju da očuvanje jezika i identiteta manjine može biti ugroženo integracijom njenih pripadnika u dominantno društvo, gdje zakoni tržišta i životne prilike koje se nude njenim pripadnicima mogu smanjiti vjerovatnoću da će njihov jezik i identitet na duži rok opstati (Kymlicka i Patten 2003, str. 15–16).

1995), Moring određuje institucionalnu cjelovitost u domenu medija kao „nivo cjelovitosti medijskog sistema koji opslužuje jednu manjinsku grupu”. Pod tim se podrazumijeva stepen u kojem su određenoj manjini dostupne i različite vrste medija i različite vrste medijskih formi (vijesti i informacije, kulturni programi, edukativni sadržaji itd.). Funkcionalna cjelovitost manjinske grupe u domenu medija, pak, podrazumijeva mjeru u kojoj su „osobe u okviru jedne ciljne grupe zaista usmjerene na sadržaje koji se za njih produciraju (na njihovom jeziku ili za njihovu zajednicu)” (Moring 2006, str. 9–10).

Radi boljeg razumijevanja ovih pitanja u perspektivi jugoistočne Evrope, potrebno je naglasiti da institucionalna cjelovitost manjinske grupe u domenu medija umnogome ostaje teorijski konstrukt i u širem evropskom kontekstu. Naime, prema studiji iz 2004. godine, od 90 identificiranih tzv. autohtonih manjinskih grupa u Evropskoj uniji, manje od 10 njih (među ostalima, Katalonci u Španiji i Nijemci u Italiji) institucionalno je cjelovito u medijskom smislu, budući da imaju i vlastite dnevne novine, i radio i TV stanicu isključivo na vlastitom jeziku (Moring 2006, str. 15). Kada je riječ o funkcionalnoj cjelovitosti, pitanje je daleko složenije i nije sasvim jasno koji je nivo upućenosti manjinske grupe na medije i medijske sadržaje na vlastitom jeziku potreban da bi se taj kolektivitet mogao odrediti kao funkcionalno cjelovit u medijskom smislu. Jedan od mogućih primjera takvog manjinskoga kolektiviteta jesu Frizijci, budući da njih oko 80 posto tokom jednog mjeseca prati barem neke od programa koje emitira regionalni javni emiter na njihovom jeziku u holandskoj pokrajini Friziji (Moring i McGonagle 2009, str. 24).

Samo se po sebi razumije da institucionalna cjelovitost jeste nužan, ali ne i dovoljan uvjet za funkcionalnu cjelovitost manjinske grupe. Dodatni uvjet koji je u ovom smislu neophodan jeste faktor volje, tj. „uvjet jasne preference”, koji bi pripadnici manjine morali ispoljiti prema uspostavljanju i djelovanju medija na njihovom jeziku. Drugim riječima, određene indikacije potencijalne funkcionalne cjelovitosti manjine

su potrebne da bi se istakao legitiman zahtjev za postizanje određenog nivoa institucionalne organizacije toga kolektiviteta. U suprotnom, svaki vid zaštite njihovog jezika i kulture putem medija bit će neefikasan (Moring 2006, str. 10). Zbog toga je naročito značajno osigurati da postoje odgovarajuće procedure u kojima će manjine iskazati svoje preferencije. Vraćamo se, dakle, na zahtjev koji je Gomien (1992) formulirala kao nužnost uključivanja manjina u formulaciju mehanizama implementacije politika koje ih se direktno tiču, tj. na nužnost *politizacije* manjinskih pitanja. Funkcionalnu cjelovitost jedne manjinske grupe u domenu medija možemo razumjeti jedino kao dinamičnu kategoriju, koja se mijenja u skladu sa promjenama pozicije i dinamike sudjelovanja manjine u društvenim procesima. Kako upozorava Gross (2006), medijske politike u ovoj oblasti često se formuliraju, pa i implementiraju a da se prethodno nisu razriješila temeljna pitanja: kako, za koga i koliko proizvoditi manjinske medijske sadržaje.

Na međunarodnopravnom planu, jedna od strategija izbjegavanja esencijalizma i postizanja svojevrzne *liberalizacije* prava manjina, ne samo u medijskoj sferi, jest kriterij dovoljnog zahtjeva. Tako De Varennes, komentirajući odredbe ECRML-a, ističe da kada broj onih koji govore jedan manjinski jezik dostigne određeni nivo (što se utvrđuje na osnovu relativnog kriterija, „zavisno od situacije svakog pojedinog jezika” – prema Članu 11, stav 1 ECRML-a), državne bi vlasti trebale intervenirati čak i prema privatnim medijima kako bi se osiguralo da mediji proporcionalno služe potrebama i interesima konkretne manjinske populacije (De Varennes 1997). Oslo preporuke, npr., ističu sljedeće:

„Osobe koje pripadaju nacionalnim manjinama trebalo bi da imaju pristup određenom medijskom prostoru na njihovom jeziku u javnim medijima. Na nacionalnom, regionalnom i lokalnom planu, količina i kvalitet vremena posvećenog emitiranju sadržaja na jeziku određene manjine treba biti u skladu sa brojem pripadnika i (teritorijalnom) koncentracijom konkretne manjine, te u skladu sa njenom situacijom i potrebama.” (paragraf 14; uporedi i Smjernice OSCE-a, paragraf 15(c)).

Ipak, važno je istaći da obaveza osiguravanja medijskog prostora podrazumijeva i brojčano manje značajne manjine, u smislu određivanja „minimalnog medijskog prostora i resursa bez kojih (takva manjina) ne bi bila u poziciji da suštinski koristi medije” (prateće napomene uz Oslo preporuke, paragraf 9). U oblasti javnih medija, uključujući i štampu (u situacijama u kojima država djeluje u oblasti štampanih medija), ova je obaveza, dakako, još eksplicitnija. Neki autori čak ističu da se pitanja medijskih prava manjina i ne protežu na sferu funkcioniranja privatnih medija (Mendel 1998). Drugi komentari i mišljenja ističu da princip nediskriminacije, kako se interpretira, *inter alia*, u Oslo preporukama (paragrafi 7 i 9), podrazumijeva da pravedan dio javnih resursa treba podržati manjinske medije, uključujući i one privatne (Holt i Packer 2001, str. 123; prateće napomene uz Oslo preporuke, paragraf 16; De Varennes 2001, str. 13, 26–27). Programi i mediji na jezicima manjina mogu se podržati na različite načine, od direktnih subvencija (kao, npr., u Hrvatskoj, kako izvještava Antonija Petričević u ovoj knjizi), do poreskih režima koji favoriziraju takve programe i medije.

4. Kontekst i ograničenja medijske produkcije

Nekoliko širih kontekstualnih faktora utječe na to da li će i u kojoj mjeri mediji prikazivati manjinske grupe u negativnom svjetlu – kroz (re)produkciju i diseminaciju stereotipa i predrasuda.

Najprije, pritisak tržišta posebno je snažan. Mediji su biznis čiji je cilj stjecanje dobiti, što se postiže širenjem publike, a to se opet reflektira u samoj prirodi programa koji cilja na što veću publiku. Zbog ovakvih zahtjeva tržišta, mediji se u principu obraćaju prije svega većinskoj populaciji i kulturi u državi. Medijske kuće, pod pritiskom konkurencije i oglašivača, u pravilu naginju predstavljanju *mainstream* sadržaja

(uporedi Van Cuilenburg 1999, str. 197–200). U konačnici, takva tendencija medijskih kuća ima izrazito negativan efekat marginalizacije manjinskih grupa koje nisu tržišno zanimljive, te stoga ne mogu naći svoje mjesto u većinskim medijima. S druge strane, po istom principu, manjinski mediji, koji prema definiciji ciljaju na užu, manjinsku publiku, jednostavno nisu zanimljivi za komercijalno oglašavanje. Sve ovo značajno otežava kako nastanak manjinskih programa unutar većinskih medija tako i nastanak manjinskih medija. Pored toga, tržišni pritisci podstiču senzacionalizam i tabloidizaciju u medijima, čime se dodatno pogoršava način predstavljanja manjina (Cottle 2000, str. 22). Taj sveprisutni pritisak tržišnih mehanizama i zakonitosti značajno otežava ispunjavanje državne obaveze osiguravanja medijskog pluralizma, i na nivou vrste i broja medija, i u smislu raznolikosti njihovog sadržaja (FCNM, Član 9, stav 1). Dostupni podaci i analize pokazuju kako je trend komercijalizacije zahvatio i medije u regionu Zapadnog Balkana. Prema IREX-ovom izvještaju o održivosti medija, evidentan je problem opadanja kvaliteta novinarstva usljed, između ostalog, komercijalnih pritisaka i sve prisutnijeg senzacionalizma u sadržajima medija u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj, Srbiji, Kosovu, Makedoniji i Crnoj Gori (IREX, 2009). Naprimjer, Hozić (2008, str. 146) je ukazala na snažan trend ka komercijalizaciji i depolitizaciji medijskog sistema u Bosni i Hercegovini, gdje su komercijalni interesi postali vjerovatno i važniji od političkih, dovodeći na TV-ekrane južnoameričke sapunice, turbofolk, „velikog brata” i bezbrojne druge reality TV-programe.

Također je neophodno uzeti u obzir činjenicu da su manjine u jednoj zemlji često istovremeno većine u susjednoj, pa tako manjina čini sastavni dio medijskog tržišta susjedne matične zemlje – što ima višestruke efekte: veću distancu prema zemlji 'domaćinu', jači utjecaj susjednih zemalja, manje potrebe za vlastitim medijima, te osjetljivije i kompleksnije odnose između dvije susjedne države. Primjeri Makedonije, Kosova i Bosne i Hercegovine govore u prilog ovoj tezi, jer svaka od ovih država dijeli svoj medijski prostor sa susjedima i istovremeno ulazi u susjedne medijske prostore, prekograničnim prelijevanjem signala, putem satelita, kablovske televizije i

interneta. Ova „paralelna tržišta djeluju kao dio međunarodnog tržišta ili, u nekim slučajevima, kao rezultat specijalnih formi medijskog 'prodora' iz druge (susjedne) zemlje. (...) U nekim zemljama, postojanje paralelnih (jezičkih) tržišta ne promovira pluralizam, nego je efekat sasvim suprotan: isključenje i medijska getoizacija” (Hrvatini i Petković 2004, str. 26–27). U slučaju Bosne i Hercegovine, naprimjer, TV-programi iz susjednih zemalja, Srbije i Hrvatske, su među najgledanijim i predstavljaju ozbiljnu konkurenciju kako javnim tako i komercijalnim domaćim medijima (Hozić 2008, str. 154). Paralelna tržišta postoje i na Kosovu i u Crnoj Gori, dok u Makedoniji postoji čak nekoliko paralelnih tržišta (Hrvatini i Petković 2004, str. 27).

U kombinaciji sa tržišnim pritiscima djeluju i unutarnje redakcijske procedure. Naime, redakcije su konstantno pod pritiskom dnevnih rokova uz stalno smanjenje raspoloživih resursa, što dovodi do smanjenja broja izvora informacije i do dominacije oficijelnih izvora, poput policije i vladinih zvaničnika, nauštrb alternativnih izvora informacija. Ovakva praksa posebno je štetna, kako ističu Wolfsfeld et al. (2000, str. 117–118), kada je riječ o izvještavanju o manjinama, jer dovodi do situacije u kojoj izvori za priče i vijesti o manjinama primarno dolaze iz institucija kojima dominira većinska populacija i od javnih ličnosti, koje u pravilu pripadaju većinskim grupama. Naprimjer, kada je riječ o tretmanu seksualnih manjina u medijima, podaci za Srbiju pokazuju da su najčešći izvori informacija sami novinari i druge javne ličnosti, a mnogo manje sami pripadnici manjinske grupe. Kako je istaknuto u izvještaju organizacije za lezbijska ljudska prava *Labris* za 2008. godinu: „zabrinjava da je čak i ove godine veći broj npr. javnih ličnosti koje su iznosile svoj stav prema istopolno orijentisanim osobama od same LGBTTIQ¹⁰ zajednice, što nas upućuje na zaključak da su drugi više pozvani da govore o gejevima i lezbejkama od njih samih i da lezbejska i gej populacija nema puno prostora za samoidentifikaciju” (Vučković 2009).

¹⁰ LGBTTIQ je skraćenica za Lesbian, Gay, Bisexual, Transexual, Transgender, Intersex i Queer.

Sljedeći važan faktor su novinari, urednici i vlasnici medijskih kuća i njihove demografske osobine i stavovi. Najprije, jasno je da i sami novinari, urednici i vlasnici medija često gaje rasističke osjećaje i poglede (Hollingsworth 1990, str. 132, navedeno u Cottle 2000, str. 18), a ulogu svakako igra i njihova etnička pripadnost, socijalizacija, edukacija i ekonomski položaj. Kao što Wolfsfeld et al. (2000, str. 117) jasno ističu, problemi se javljaju već pri zapošljavanju novinara, pa su tako šanse za zaposlenje proporcionalne veličini i socijalnoj moći grupe kojoj novinar pripada. Što je grupa marginaliziranija, to su manje šanse da se njeni pripadnici zaposle u većinskim medijima. Dobar primjer je Srbija, u kojoj između sredine pedesetih i kraja osamdesetih godina prošlog vijeka Romi nisu bili priznati kao manjina pa nisu ni imali jednak tretman kao druge manjinske, daleko malobrojnije grupe (Skopljanac 2003, str. 101). Čak i kada je riječ o javnim medijima, problemi su evidentni. U slučaju Bosne i Hercegovine, npr., iako procenat pripadnika manjina zaposlenih u javnim RTV-emiterima odgovara procentu manjina u ukupnoj populaciji, gotovo sve rukovodeće i uredničke pozicije drže pripadnici većinskih, 'konstitutivnih' naroda (Jusić i Džihana 2008, str. 103–105). Kadrovska struktura zaposlenih u javnoj RTV u Makedoniji 2007. godine također pokazuje dominaciju većinske makedonske grupe, dok je Albanaca oko 12% (Šopar 2008, str. 146), što je dvostruko manje od njihovog udjela u ukupnoj populaciji, koji iznosi oko 25% (uporedi: Popović 2003, str. 21; Daskalovski, u ovom zborniku).

Predrasude su često široko rasprostranjene i među novinarima, koji svakako nisu imuni na dominantne karakteristike društvenoga konteksta u kojem djeluju. Fokusirajući se na dominantno negativno i senzacionalističko izvještavanje o vjerskim manjinama (novim i netradicionalnim religijama), Wright (1997) identificira šest glavnih faktora koji utječu na takav medijski diskurs: novinarsko poznavanje materije, stepen kulturne integracije konkretne manjine (tj. njena pozicioniranost na skali od mainstreama do margine), ekonomski resursi koji stoje na raspolaganju novinarima i s tim povezan stepen njihove specijalizacije, kratki rokovi za produkciju konkretnih medijskih sadržaja (naučni pristup podrazumijeva pažljiv i odmjeran, dugotrajan rad,

dok novinari, po definiciji, djeluju mnogo brže), izvori informacija na koje se novinari pozivaju (logično – što je veći nivo negativnih stavova prema konkretnoj grupi u društvu, to je manje objektivnih i nepristrasnih izvora informacija o toj grupi), te tendencija novinara da se fokusiraju na incidentne situacije, dok njihovom razrješenju pridaju znatno manju pažnju. Svi navedeni elementi za razumijevanje ove problematike svakako su izrazito relevantni i za balkanski kontekst.

Vrednovanje vijesti ('news values') koje provode urednici i novinari značajno utječe na to koje će vijesti biti objavljene i kako će biti prikazane. Dominantan način vrednovanja vijesti, u kojem se, prije svega, cijene negativnost, konflikt, drama, etnocentrizam, jednostavnost i trenutačnost (Galtung i Ruge 1965, navedeno u: McQuail 2000, str. 342; Wolfsfeld 2004, str. 16) ne ide u prilog kvalitetnom izvještavanju o manjinama. Vijest će, prema ustaljenim novinarskim i uredničkim normama, biti konflikt, stradanje, sukob i odstupanje od normi i kao takva obično će spadati u crnu hroniku, ako je riječ o manjinskim grupama. Osim toga, očekuje se da vijest bude relevantna za 'našu' publiku, koja je obično etnički i jezički definirana, što sužava prostor za izvještavanje o manjinama, o 'njima', 'drugima' i 'drugacijima', osim ako nije riječ o sukobu između 'nas' i 'njih'.

Situaciju dodatno pogoršavaju i pritisci koji dolaze razvojem novih tehnologija. Sada se očekuje da novinari simultano proizvode multimedijske sadržaje za više različitih medijskih platformi – radio, web i TV – čime se dodatno reducira raspoloživo vrijeme za kvalitetno izvještavanje o bilo čemu, a kamoli o manjinskim pitanjima (Cottle 2000, str. 21).

5. Mediji i manjine na Balkanu

Medijska prava manjina u jugoistočnoj Evropi ipak imaju niz specifičnosti. Postkonfliktni kontekst u svim društvima o kojima je riječ ukazuje na dodatnu zajedničku dimenziju

medijske scene u domenu prikazivanja interesa manjina i reflektiranja različitosti u društvu. Naravno, nedavni konflikti na Balkanu bili su različiti po karakteru i intenzitetu, a i društva se nalaze u različitim fazama postkonfliktne rekonstrukcije. Tako je Bosna i Hercegovina bila najteže pogođena ratnim zbivanjima, a čini se da i najsporije napreduje u postkonfliktnoj rekonstrukciji. Ipak, poteškoće u domenu ostvarivanja prava manjina, a naročito medijskih prava manjina su, očekivano, slične u svim balkanskim državama, na šta ukazuju i izvještaji relevantnih međunarodnih tijela. Tako, npr., relevantna evropska tijela u ovoj oblasti govore o negativnim stereotipima prema određenim manjinama koji su ili donedavno bili veoma rasprostranjeni u medijima¹¹, ili su i dalje takvi¹², ili, unatoč značajnom napretku, opstaju u nekim lokalnim medijima.¹³

Posebno je važno istaći sve veću vidljivost seksualnih manjina u i oko *mainstream* medija u zemljama regiona. Kada je riječ o Srbiji, sve angažiranije organizacije za ljudska prava LGBTTIQ osoba intenziviraju saradnju sa državnim institucijama. Sve veći broj slučajeva homofobnog nasilja koji su vezani za povećanu vidljivost ove populacije rezultirali su porastom broja tekstova o LGBTTIQ populaciji u *mainstream* medijima u Srbiji tokom 2008. godine u odnosu na prethodni period (Vučković 2009, str. 5). No, mediji i dalje daju „značajan prostor za govor mržnje i pretnje koje su iznosili pripadnici ekstremnih desničarskih organizacija” (Miličević et al. 2010, str. 94). U Hrvatskoj je evidentiran porast slučajeva nasilja nad LGB

11 Vidjeti npr. Savjetodavni komitet FCNM-a, Mišljenje o Hrvatskoj, ACFC/INF/OP/I(2002)003, 6. april 2001, paragraf 33.

12 Vidjeti npr.: Savjetodavni komitet FCNM-a, Mišljenje o Bosni i Hercegovini, ACFC/INF/OP/I(2005)003, 11. maj 2005, paragraf 71; Savjetodavni komitet FCNM-a, Mišljenje o Kosovu, ACFC/INF/OP/I(2005)004, 2. mart 2006, paragraf 58; Savjetodavni komitet FCNM-a, Drugo mišljenje o Sloveniji, ACFC/INF/OP/II(2005)005, 1. decembar 2005, paragrafi 20, 100 i 191.

13 Savjetodavni komitet FCNM-a, Drugo mišljenje o Hrvatskoj, ACFC/INF/OP/II(2004)002, 13. april 2005, paragrafi 84, 85, 86.

osobama nakon 2002. godine, što se dijelom pripisuje i većoj vidljivosti LGB osoba i većoj zastupljenosti tema o homoseksualnosti u javnosti i medijima (Pikić i Jugović 2006, str. 32). U Bosni i Hercegovini medijski sadržaji još uvijek obiluju stereotipima o LGBTTIQ populaciji, a homoseksualnost se u većini slučajeva tretira na površan način – u domenu senzacionalističkih 'lakih vijesti'. Generalno, o temi ljudskih prava LGBTTIQ osoba ne piše se kontinuirano niti analitički, te većina tekstova o tim pitanjima predstavlja puke reakcije na incidente (Horozović et al. 2006, str. 25–29). Posebnu medijsku pažnju privukao je incident oko prvog Queer festivala u Sarajevu održanog 2008. godine, kada je više posjetilaca festivala pretrpjelo fizičko nasilje. Generalno se smatra da je određeni broj, prije svega štampanih, medija višednevnom kampanjom govora mržnje značajno doprinio raspirivanju neprijateljstva prema organizatorima festivala, tvrdeći da je Queer festival (koji se ustvari sastojao od izložbe umjetničkih fotografija i niza kulturnih događaja i debata u zatvorenim prostorijama) provokacija protiv muslimanskog stanovništva jer se održavao za vrijeme svetog mjeseca ramazana.

Kroz različite medijske i komunikacijske tehnologije uspostavljaju se ili se onemogućavaju odnosi između pojedinaca i između grupa. Drugim riječima, uspostavljajući pozitivne odnose ili šireći predrasude, mediji stvaraju uvjete za uključivanje ili isključivanje pojedinaca i grupa unutar društva (Silverstone i Georgiou 2005, str. 433–435). Dinamični lokalni i globalni kontekst te promjene u medijskim tehnologijama i medijskim tržištima otvaraju nove mogućnosti za afirmativno ali i za negativno predstavljanje manjina u medijima (vidjeti Gillespie 2000). Tekst Slobodanke Dekić u ovom zborniku upravo pokazuje kako internet može istovremeno imati i izrazito pozitivan ali i potencijalno negativan efekat na afirmaciju manjinske grupe.

Drugi zajednički problem zemalja obuhvaćenih ovom studijom jest nedovoljno vrijeme posvećeno manjinama, naročito onim malobrojnijim, na nacionalnim,

regionalnim i lokalnim javnim emiterima, unatoč relativno razvijenijoj regulativi u tom pravcu,¹⁴ te nedovoljni napori u poticanju na objavljivanje novinskih članaka na jezicima manjina.¹⁵ I kada postoje emisije namijenjene manjinama, one nude „neodgovarajuću, folklornu sliku” manjina¹⁶, ne uvažavajući cjelinu njihovog specifičnog jezika, kulture, aktivnosti i načina života.

Još jedan važan faktor u kontekstu medijskih prava manjina jest moć i razvijenost javnih medija u odnosu na one privatne. Medijska prava manjina još uvijek se prvenstveno osiguravaju putem javnih medija. Ipak, kako je pokazala nedavna studija OSCE-a (McGonagle et al. 2003), medijska prava manjina u mnogim državama osiguravaju se uz značajno učešće privatnog sektora. No, takvo partnerstvo u realizaciji medijskih prava manjina još nije zaživjelo u jugoistočnoj Evropi. Generalno slabljenje uloge i pozicije javnih medija evidentno je širom

-
- ¹⁴ Savjetodavni komitet FCNM-a, Drugo mišljenje o Hrvatskoj, ACFC/INF/OP/II(2004)002, 13. april 2005, paragrafi 107, 108 i 109. Up.: Komitet stručnjaka o ECRML-u, treći krug praćenja implementacije dokumenta u Hrvatskoj, ECRML (2008)1, 12. mart 2008, paragrafi 180, 181, 182; Savjetodavni komitet FCNM-a, Mišljenje o Bosni i Hercegovini, paragrafi 76, 140, 141 i 160; Savjetodavni komitet FCNM-a, Drugo mišljenje o Bivšoj jugoslavenskoj republici Makedoniji, ACFC/OP/II(2007)002, 9. juli 2008, paragrafi 18, 113 i 114; Savjetodavni komitet FCNM-a, Mišljenje o Kosovu, ACFC/INF/OP/I(2005)004, 2. mart 2006, paragraf 66; Savjetodavni komitet FCNM-a, Drugo mišljenje o Sloveniji, ACFC/INF/OP/II(2005)005, 1. decembar 2005, paragrafi 122 i 123; Komitet stručnjaka o ECRML-u, Prvi izvještaj o primjeni Povelje u Srbiji, ECRML (2009) 2, 6. maj 2009, paragrafi 215 i 216.
- ¹⁵ Komitet stručnjaka o ECRML-u, treći krug praćenja implementacije dokumenta u Hrvatskoj, ECRML (2008)1, 12. mart 2008, paragrafi 194, 195, 196 i 197; Savjetodavni komitet FCNM-a, Drugo mišljenje o Bivšoj jugoslavenskoj republici Makedoniji, ACFC/OP/II(2007)002, 9. juli 2008, paragraf 113.
- ¹⁶ Komitet stručnjaka o ECRML-u, treći krug praćenja implementacije dokumenta u Hrvatskoj, ECRML (2008)1, 12. mart 2008, paragraf 179.

Evrope, a taj trend, dakako, nije zaobišao ni region jugoistočne Evrope. Liberalizacija TV-tržišta označila je kraj prednostima koje su uživale javne RTV-kompanije u ovim zemljama. Dok je tekao proces transformacije bivših državnih u javne RTV-servise postkomunističkih zemalja, došlo je i do rapidnog širenja komercijalnih RTV-kanala (Dragomir et al. 2005, str. 21). U zemljama u tranziciji, javni RTV-sistemi bilježe pad gledanosti i značajan gubitak tržišta, koje preuzimaju komercijalne radio-televizije, što stavlja dodatni pritisak na javne emitere da se komercijaliziraju. Kao posljedica takvih trendova, gubi se vidljiva razlika između javnih i privatnih RTV-emitera (Dragomir et al. 2005, str. 21). U slučaju Bosne i Hercegovine, naprimjer, u periodu od 2002. do 2006. godine, javni RTV-servis izgubio je značajan dio svoje publike usljed pada gledanosti sa 37,9% na 23,7% (Hojić 2008, str. 154). U programima ovog emitera manjine su sasvim zanemarene, pa se čini da komercijalni mediji, zapravo, posvećuju nešto više pažnje manjinskim grupama (vidjeti Marko, u ovom zborniku). U slučaju Hrvatske, javni RTV-servis u najvećem dijelu proizvodi programe gotovo identične programima komercijalnih RTV-stanica, ali je još uvijek najveći proizvođač društveno važnih i relevantnih sadržaja od javnog interesa (Peruško i Popović 2008, str. 182). U Makedoniji, javni RTV-servis igra značajnu ulogu kada je u pitanju proizvodnja programa za manjine, ali i određeni broj komercijalnih RTV - stanica nudi programe na jezicima manjina. Prema podacima iz 2004. godine, od 67 lokalnih komercijalnih radiostanica 10 je emitiralo takve programe, dok je od 54 TV-stanice njih 13 nudilo programe na manjinskim jezicima (Trpevska 2004, str. 294, također vidi Daskalovski, u ovom zborniku).

Kada govorimo o politikama predstavljanja manjinskih grupa, ključni su zahtjevi za unapređenje pristupa i priznavanje ovih grupa kako u većinskim (*mainstream*) tako i u manjinskim medijima. Istraživanja su jasno pokazala kako većinski mediji često u praksi snose odgovornost za reproduciranje i širenje ksenofobije i rasizma, dok se na formalnom i deklarativnom nivou obavezuju promovirati ideale multikulturalnog, inkluzivnog multietničkog društva (Cottle 2000, str. 3). U tom smislu, svakako je od

vitalne važnosti da manjine dobiju svoj prostor i u većinskim medijima, kako bi se stvorila protuteža rasizmu i ksenofobiji, te kako bi se uspostavila komunikacija između manjina i većina unutar društva. Osim toga, ako govorimo o pristupu manjina 'svojim', manjinskim medijima, tu je svakako važna mogućnost manjina da na pozitivan način koriste takve medije za unutargrupnu komunikaciju, očuvanje kulture i izgradnju identiteta, ali je u tom slučaju evidentna i opasnost od samoizolacije – kreiranja izoliranih komunikacijskih ostrva u kojima manjine ostaju zarobljene u komunikaciji same sa sobom, bez mogućnosti interakcije sa većinskom kulturom. Drugim riječima, postoji opasnost da se politikama čiji je cilj davanje glasa manjinama kroz zasebne manjinske medije na kraju postigne neželjeni efekat „fiksiranja monoloških manjinskih kultura” nauštrb komunikacije koja bi prelazila etničke podjele i podržavala dijalog između zajednica (Sreberny 2005, str. 443–444).

Primjer diskurzivno gotovo sasvim međusobno odvojenih zajednica makedonske većine i albanske manjine u Makedoniji, koji je svakako relevantan i za druge kontekste, uključujući i one izvan Balkana, naročito je indikativan (vidjeti Daskalovski, u ovom izdanju). Komitet koji nadzire implementaciju FCNM-a upozorio je na važnu i simptomatičnu činjenicu da su

„programi koji se emitiraju na medijima različitih zajednica namijenjeni i posvećeni isključivo tim zajednicama, te da je veoma malo komunikacije i interakcije putem medija između osoba koje pripadaju različitim grupama. To doslovno odsustvo dijaloga naročito je očigledno i uznemiravajuće u odnosima između Makedonaca i Albanaca, koji teško pronalaze zajedničku osnovu za komunikaciju u medijima...”¹⁷

Kako ističe Tanja Popović, odsustvo medijskog dijaloga među različitim grupama u Makedoniji je zbunjujuće, imajući u vidu da su jezičke barijere zanemarive usljed činjenice da pripadnici etničkih grupa u Makedoniji, sa izuzetkom Makedonaca, u

¹⁷ Savjetodavni komitet FCNM-a, Drugo mišljenje o Bivšoj jugoslavenskoj republici Makedoniji, 2008, paragrafi 114 i 224.

pravilu govore više jezika (Popović 2003, str. 36–37). No, situacija u Bosni i Hercegovini, gdje sve skupine razumiju a uglavnom i govore suštinski isti jezik, još je interesantnija od makedonske. Etnicitet igra važnu ulogu u konzumiranju medijskih sadržaja, tako da npr. dnevne novine koje se štampaju u jednom dijelu države u kojem dominira određena etnička grupa u pravilu nisu čitane u drugom dijelu nastanjenom drugom, rivalskom etničkom grupom (vidjeti npr. GfK BiH, 2006). Ista je situacija i u oblasti radio-televizijskog emitiranja (Jusić i Džihana 2008, str. 89–90). Neminovno, objašnjenje za ovakvu situaciju u Makedoniji i u Bosni i Hercegovini moramo tražiti u prirodi medijskih sadržaja i poziciji koje određeni mediji zauzimaju u društvu u odnosu na određene etno-kulturne zajednice: koliko su mediji orijentirani prema različitosti ili primarno zastupaju interese 'svoje' etničke grupe? Također, i u bliskoj vezi s tim, dio objašnjenja svakako leži u percepciji samih medija među različitim etničkim grupama: koliko određene grupe smatraju određene medije 'svojim'? I konačno, važan faktor svakako jeste historijat djelovanja određenih medija i njihov tretman različitih skupina u društvu.

Izazov komuniciranja identiteta i njihovih institucionalnih struktura, dakle, veoma je kompleksan. Oslanjajući se na rad Nancy Fraser i njen koncept javnih sfera koje međusobno komuniciraju, Adeno Addis razvija ideju „kritičkog pluralizma”, koja se sastoji u „osiguravanju neophodnih resursa i institucionalnog prostora kako bi manjine mogle artikulirati pozitivni identitet, uz istovremeno otvaranje različitih grupa za kritičku analizu i ispitivanje od strane drugih pojedinaca i grupa” (Addis 2001, str. 773). Ovaj pluralizam, u kojem je predviđena i značajna uloga medija i komunikacija, podrazumijeva priklanjanje i „politici razlike i politici dijaloga u isto vrijeme” (Ibid.). Pozitivan primjer djelovanja u pravcu razvijanja takve dvostruke politike može se pronaći u samoj Makedoniji, gdje je, u okviru projekta međunarodne nevladine organizacije koji je trajao tokom 2000. godine, vladala praksa razmjene članaka između jednih od vodećih novina na makedonskom jeziku *Utrinski vesnik* i vodećih albanskih dnevnih novina u toj zemlji *Fakti*. Pored toga, pokrenuto je i nekoliko

višejezičkih časopisa i novina, s ciljem da premoste jaz između zajednica upućenih samo na vlastite medije (vidjeti Popović 2003, str. 25, 38–39).

Dakle, sudjelovanje manjina u javnom društvenom životu, u najširem smislu, i sposobnost da manjina i većina pronađu dodirne tačke i konstruktivno učestvuju u zajedničkom kulturnom prostoru podrazumijeva pravo i mogućnost manjina da govore u tom prostoru, ali, možda i važnije od toga, i mogućnost i želju da ih većinska grupa sasluša (Silverstone i Georgiou 2005, str. 437). Javna sfera bi trebalo da reflektira svu raznolikost društva, podstičući razmjenu informacija preko granica različitih zajednica, identiteta i grupa (vidjeti Husband 2000, str. 209). Nažalost, kako pokazuju studije okupljene u ovom zborniku, situacija u jugoistočnoj Evropi uglavnom je sasvim obrnuta.

Na kraju, ovaj kratki pregled specifičnosti balkanskoga konteksta medijskih prava manjina nužno mora obuhvatiti i naročito važno pitanje prekogranične distribucije medijskih sadržaja. Prema autoritativnoj odredbi ECRML-a, države članice ovog instrumenta imaju obavezu da garantiraju nesmetanu recepciju i eventualno reemitiranje radijskih i televizijskih programa susjednih zemalja na jeziku koji je regionalni ili manjinski u konkretnoj državi. Identična sloboda protoka informacija predviđena je, istom odredbom, i za štampane medije (Član 11(2); uporedi Član 17(1) FCNM-a). Pored toga, država također mora osigurati i promovirati prekograničnu saradnju između lokalnih i regionalnih vlasti na čijoj se teritoriji govori isti jezik (Član 14b. ECRML-a; Član 18(2) FCNM-a). Riječ je, dakle, o eksplicitnim obavezama osiguravanja nesmetanog protoka medijskih sadržaja između susjednih zemalja i slobode njihovog nesmetanoga konzumiranja. Ipak, pažljivija analiza međunarodnih standarda sugerira da mora postojati odgovarajući balans između upliva medijskih sadržaja iz susjednih zemalja na jeziku domicilnog etno-kulturnoga kolektiviteta i onih koji se za tu grupu proizvode u samoj državi. Naime, raspoloživost medijskog sadržaja na jeziku manjine koji se proizvodi u drugoj državi ili čak u matičnoj državi

određene manjine (primjere možemo naći u svim zemljama obuhvaćenim ovom studijom) ne umanjuje obavezu države u kojoj konkretni kolektivitet živi da takve programe osigura u vlastitim javnim medijima (Oslo preporuke, paragraf 11 i prateće napomene). Na sličan način, činjenica da na regionalnom ili lokalnom planu postoje programi namijenjeni manjinama, ne opravdava uskraćivanje programa na jeziku tih manjina u medijima koji operiraju na nivou cijele države (Smjernice OSCE-a, paragraf 15). Štaviše, programi namijenjeni manjinama koji se emitiraju na ovim potonjim medijima naročito su značajni za manjine koje nisu teritorijalno koncentrirane (Smjernice OSCE-a, paragraf 15 i prateće napomene).

Takav pristup međunarodne regulative pitanjima prekogranične saradnje, te interakcije između lokalnog i nacionalnog nivoa realizacije medijskih prava manjina rječito govori o nastojanju da se postigne konstruktivno prožimanje javnih i medijskih sfera u kojima manjine pronalaze relevantne sadržaje i načine ispoljavanja svoga identiteta. Na taj način, u međunarodnim standardima u ovoj oblasti implicitno je istaknuta namjera da manjine budu faktor spajanja javnih sfera, umjesto da same budu razdvojene višestrukim kanalima promocije njihovog identiteta i nametnutim imperativom izbora između njih.

Ne postoji lekcija koja bi mogla biti relevantnija za balkanski kontekst interakcije javnih i medijskih sfera.

6. O ovoj knjizi

Poglavlja ove knjige predstavljaju i analiziraju tri modela organizacije odnosa većina i manjina u domenu medija i elaboriraju čitav niz problema koji odlikuje svaki od njih: tenzija između većine i etno-kulturnih manjina posmatrana kroz prizmu medijskog

predstavljana manjina u većinskim i manjinskim medijima u specifičnom kontekstu (Hrvatska i Kosovo); izazovi specifičnih konsocijacijskih mehanizama podjele vlasti u pluralnim društvima i osiguravanja odgovarajućeg položaja manjina u tim društvima, s fokusom na pitanje kako se položaj manjinskih etno-kulturnih kolektiviteta reflektira u medijima (Bosna i Hercegovina i Makedonija); te obrasci diskriminacije, pogrešnog predstavljanja i marginalizacije rodni/ seksualnih manjina u medijima, sa posebnim fokusom na film i internet u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Srbiji.

U prvom poglavlju, Antonija Petričušić polazi od Kymlickine teorije etno-kulturne raznovrsnosti i pravde, te neoinstitucionalnog pristupa menadžmentu raznolikosti, koji je razvio Joseph Marko, a samo istraživanje metodološki bazira na kombiniranju analize pravnog okvira i intervjua sa relevantnim akterima i predstavnicima manjina u Hrvatskoj. Autorica ističe kako samo istovremeno uključivanje manjina i u *mainstream* i u manjinske medije može osigurati njihovu punu integraciju u društvo. Ovaj tekst također ukazuje na opasnosti getoizacije manjina ako se oslanjaju samo na manjinske medije, kao i na opasnosti od širenja predrasuda i stereotipa ako se manjine marginaliziraju ili simplificirano prikazuju u *mainstream* medijima. Petričušić tvrdi da postojeće zakonske odredbe i institucionalni okvir nedovoljno podstiču medije da stvaraju prostor za kulturu tolerancije i razumijevanja između većine i manjina u Hrvatskoj.

Helena Zdravković-Zonta svoje istraživanje o odnosu većinskih albanskih medija na Kosovu prema srpskoj manjinskoj populaciji bazira na kritičkoj analizi diskursa koju je razvio Teun A. Van Dijk, a koju kombinira sa relevantnim teorijama etničkih konflikata i odnosa medija i etniciteta tokom i nakon konflikta. Istraživanje se fokusira na tekstove o Srbima objavljenim u dnevnim novinama na albanskom jeziku: *Koha Ditore*, *Kosova Sot*, *Express*, *Zëri*, *Epoka e Re*, *Lajm*, *Bota Sot* and *InfoPress*, u periodu od 1. marta do 31. maja 2009. godine i pokazuje kako ovi mediji, bez obzira na svoje političke afilijacije, na isti način izvještavaju o srpskoj

manjini. Naime, analiza pokazuje kako u diskursu albanskih medija o srpskoj manjini na Kosovu evidentno ne postoji istinska predanost pomirenju i integraciji.

Davor Marko u svojoj studiji o predstavljanju manjina u medijima u Bosni i Hercegovini polazi od teorija upotrebe medijskog jezika u predstavljanju „drugog”, te problematike manjinskih identiteta i medijskog diskursa, koje zatim koristi kao osnovu za interpretaciju podataka o položaju manjina u odnosu na medije u Bosni i Hercegovini. Pritom, Marko obraća posebnu pažnju na specifične kontekstualne determinante položaja i odnosa manjina i većina, koji u kompleksnim konsocijacijskim mehanizmima često mijenjaju svoju prirodu zavisno o kojem se dijelu države radi. Istraživanje je pokazalo da država Bosna i Hercegovina ne ispunjava ni minimum uvjeta koji bi manjinama omogućili adekvatan pristup medijima: manjinskih jezika skoro da i nema u medijima, pripadnici manjina ne učestvuju u kreiranju medijskih sadržaja, a država nema jasne politike kojima bi pomogla manjinskim grupama da aktivno učestvuju u medijskoj sferi.

Zidas Daskalovski posmatra predstavljanje albanske manjine u makedonskim mainstream medijima, primjenjujući teorije konsocijacijske podjele moći na medijske institucije, i pokušava utvrditi da li i u kojoj mjeri konsocijacijski mehanizmi upravljanja konfliktom u podijeljenim društvima doprinose smanjenju etničkih tenzija na simboličkoj, diskurzivnoj ravni. Daskalovski stoga analizira tekstove i priloge o albanskoj manjini objavljene u najtiražnijim i najutjecajnijim dnevnim novinama *Dnevniku*, te u vijestima emitiranim na A1 televiziji, koja se smatra najgledanijom TV-stanicom u Makedoniji. Rezultati istraživanja pokazali su da konsocijacijska struktura medijskog sistema ne uspijeva eliminirati polarizirajući, centrifugalni medijski diskurs.

Mima Simić analizira tretman 'celuloidnih lezbijskih protagonistkinja' u filmovima *Fine mrtve djevojke* Dalibora Matanića (Hrvatska 2002), *Čvar granice* Maje Weiss

(Varuh meje, Slovenija 2002), i *Diši duboko* Dragana Marinkovića (Srbija i Crna Gora 2004). Osnovno polazište ove studije jest pretpostavka da su navedeni filmovi proizvod 'specifičnog političkog i kulturnog poslijeratnog *Zeitgeista*' – poslijeratnog medijskog diskursa o ulozi žene u ovim društvima. Pored samih filmova, autorica također analizira i izjave režisera ovih filmova u medijima. Simić pokazuje kako ovi filmovi „naizgled izriču kritiku novog militarističkog, tradicionalističkog, patrijarhalnog i nacionalističkog diskursa i praksi”, ali istovremeno, i paradoksalno, svojim podtekstom reflektiraju tu istu ideologiju, „koja u konačnici onemogućuje uspostavu ženskog/lezbijskog *subjekta*”.

I konačno, Slobodanka Dekić u svojoj studiji „Queer online” pokušava istražiti koju ulogu online forumi na LGBTTIQ web portalima u regionu igraju u povezivanju, identifikaciji i političkom aktivizmu ove marginalizirane društvene grupe. Njeno istraživanje se bazira na intervjuima sa osobama koje se identificiraju kao LGBTIQ, a koje su članice/članovi tri najprominentnija *queer* foruma u Bosni i Hercegovini, Hrvatskoj i Srbiji – www.queer.ba, www.gay.hr i www.gay-serbia.org. Studija Slobodanke Dekić ukazuje na važno pitanje, koje je uglavnom zanemareno u novijim analizama potencijala tzv. novih medija da budu generatori napretka u oblasti prava manjina na pristup medijima (vidjeti npr.: Moring 2006; Jakubowicz 2006; McGonagle 2006). Naime, pored te široko pretpostavljene pozitivne uloge, novi mediji, zavisno od društvenih okolnosti u kojima se situiraju, mogu biti i dodatni mehanizam institucionaliziranja i jačanja marginalizacije manjina. Bazirajući se na kombinaciji relevantnih teorijskih postavki i izjava dobijenih u intervjuima sa članovima i članicama online *queer* zajednica, Dekić nudi ponešto pesimističan pogled, u određenoj mjeri potvrđujući ocjene prema kojima internet nudi prostor za „bestjelesne identitete koji, umjesto da osiguraju slobodu, zapravo podrivaju povjerenje i vode gubitku zajedništva” (Siapera 2005, str. 502).

**MANJINE I MEDIJI U HRVATSKOJ:
DOSTIĆI *MAINSTREAM* I IZBJEĆI MARGINALIZACIJU**

Antonija PETRIČUŠIĆ

I. Uvod

Mediji generalno utječu na javno mnijenje. Percepcija o nedominantnim etničkim zajednicama, pogotovo u onim državama koje su (nedavno) doživjele međuetnički konflikt, može biti značajno poboljšana ili pogoršana, zavisno od odnosa prema manjinama u *mainstream* medijima.¹ Mediji koji su primarno komercijalno orijentirani, po pravilu, nisu zainteresirani za informiranje o manjinama ili za emitiranje specijalnih programa za manjine (osim ako je takva odredba propisana Zakonom o javnim emiterima).² U skladu s tim, nije iznenađujuće da se osobe iz nekih manjinskih grupa, uprkos novinarskom etičkom kodeksu³ i postojećem antidiskriminacijskom zakonu u Hrvatskoj⁴, u medijima još uvijek prikazuju stereotipno i s predrasudama. Naprimjer, suprotno etičkim standardima kojima bi trebali stremiti, novinari/ke često spominju etničko porijeklo osoba, iako za to ne postoji razlog, ili neadekvatno izvještavaju o određenim pitanjima, prikazujući manjine jedino kao političku temu (npr., u informativnim programima/kolumnama

¹ Dokumentirano je da masovni mediji prvenstveno služe kao sredstvo informiranja o drugim etničkim zajednicama u etnički i rasno raznolikim društvima. Na ovaj način mediji obično dodatno učvršćuju postojeći negativni stav i jaz među grupama (Hainsworth 1998, str. 105).

² Navedena praksa propisana je npr. Članom 5, paragraf 2, Zakona o Hrvatskoj radio-televiziji, Narodne novine, 25/2003.

³ Kodeks časti hrvatskih novinara dostupan je na: http://www.hnd.hr/uploads/20090120051103KODEKS_ČASTI_HND-a.doc, stranica posjećena 15. januara 2010. godine.

⁴ Zakon o suzbijanju diskriminacije, Narodne novine, 85/2008.

uglavnom izvještavaju o ostvarivanju prava na političku participaciju manjina, njihovu participaciju u parlamentu, lokalnim skupštinama, ili kao koalicionih partnera vlade itd., što se odnosi na prikazivanje manjina kako u štampanim medijima tako i u privatnim elektronskim medijima) ili kao zajednicu osoba koje su zainteresirane jedino za njegovanje vlastitih kulturnih razlika (kao što je to program Hrvatskog javnog servisa praktikovao tokom 1990-ih, kada su programi vezani za manjine većinom izvještavali o manjinskom kulturnom naslijeđu).⁵ U ovom smislu, novinari/ke igraju veliku ulogu u stvaranju pozitivnog ili negativnog javnog mnijenja prema nacionalnim manjinama i pospješuju ili „razbijaju” stereotipe prema manjinskim grupama, dugoročno doprinoseći društvenom uključivanju ili isključivanju nacionalnih manjina. Međunarodna istraživanja vršena posljednjih nekoliko decenija, naprimjer, neprestano su dokumentirala da su vijesti generalno, a posebno one u štampi, bile dio problema rasizma i međuetničkog udaljavanja kroz nepostojanje različitosti u svakodnevnoj rutini prikupljanja vijesti, izbora izvora i citata (Van Dijk 1987; 1991).

Ako *mainstream* mediji nisu senzitivni prema manjinskim grupama, uloga medija specijaliziranih za manjine postaje utoliko značajnija. Naime, u tom će slučaju mediji igrati važnu ulogu za manjine ne samo u očuvanju esencijalnih elemenata jezika manjinskih zajednica, kulture i identiteta, već će ujedno služiti i kao forum za razmjenu informacija koje su relevantne za manjinske zajednice. Međutim, specifična priroda manjinskih medija (nedovoljan interes za informacije koje se bave pitanjima specifičnim za manjine, korištenje manjinskih jezika, uzak krug publike itd.), često praćena ograničenim finansijskim sredstvima, uzrokuje da manjinski mediji imaju ograničen utjecaj kako na nacionalne manjine tako i na širu javnost. Iako Hrvatska

⁵ Intervju sa Danielom Draštatom, urednikom programa za nacionalne manjine Hrvatske radio-televizije, od 17. juna 2009. godine.

osigurava finansijska sredstva za medije i programe specijalizirane za manjine, ovi mediji sami nisu dovoljni za stvaranje mogućnosti istinskog uključivanja osoba koje pripadaju manjinskim zajednicama u društvo. Ovaj rad će stoga ponuditi argumente za tezu da *mainstream* mediji trebaju igrati veću ulogu u prikazivanju kulturnih i jezičkih raznolikosti države, ako se hrvatsko društvo istinski želi nazivati pluralističkim društvom.

Iako su se neki istraživački projekti bavili percepcijom hrvatskih nacionalnih manjina u štampanim medijima,⁶ studije koje bi dale opsežan uvid u legislativu i politički okvir za pristup manjina masovnim medijima, kao i uvid u postojeće manjinske medije u Hrvatskoj su rijetke. Iz tog razloga, ovaj će rad prvenstveno utvrditi do koje je mjere postojeća legislativa usklađena sa međunarodnim standardima o manjinskim pravima unutar ograničenog polja manjinskog pristupa medijima, koje je i dalje u nastanku. Drugi cilj ovoga rada jeste istraživanje trenutnog položaja medija koji ili izvještavaju o manjinama ili izvještavaju za manjine. Drugim riječima, ovaj će rad razmotriti do kojeg je stepena etnička raznovrsnost u hrvatskom društvu predstavljena i zrcaljena u medijima.

2. Teorijski okvir

Ovaj rad potvrđuje Kymlickinu teoriju etnokulturološke raznovrsnosti i pravde, te neoinstitucionalni pristup menadžmentu različitosti, koji je razvio Joseph Marko. Koristeći te dvije komplementarne teorije, ovaj rad ukazuje na to da manjine trebaju

⁶ Istraživački projekat o izvještavanju o manjinama u hrvatskim dnevnim novinama, raden između 2001. i 2005. godine na Fakultetu političkih znanosti u Zagrebu (Kanižaj 2006; 2004). Pored navedenog, pod rukovodstvom prof. dr. Stjepana Malovića, raden je i istraživački projekat o medijima i društvu, također na Fakultetu političkih znanosti (Malović 2004).

dobiti poseban set prava (npr. kulturnu autonomiju), uključujući i pravo pristupa masovnim medijima, kako bi bile u mogućnosti očuvati svoj identitet i etnokulturnu različitost. Istovremeno, država treba osigurati različite načine integracije manjina putem institucija, smjernica i prvenstveno zakona. Međutim, ova posebna prava u kojima nacionalne manjine mogu uživati u okviru svoje zajednice, sa ostalim pripadnicima vlastite etničke grupe, ovise o statusu zajednice kojoj su dodijeljena. Naprimjer, Kymlicka tvrdi da se ona razlikuju ovisno o grupnom statusu. Konstitutivni narodi u jednoj državi, nacionalne manjine ili imigranti – svi imaju pravo na drugačiju garanciju očuvanja vlastitih distinktivnih kulturnih karakteristika. Isti je slučaj i u hrvatskom kontekstu, jer je kulturna autonomija zagaranirana samo nacionalnim manjinama, dok imigrantskim zajednicama takva prava (još uvijek) neisu zajamčena.

Jedan od postulata za koji se teoretičari liberalnog pluralizma zalažu jeste potreba za priznanjem kulturnih razlika u javnom prostoru (Kymlicka 1995; Pentassuglia 2002). Naime, zastupnici liberalnog multikulturalizma tvrde da je „istovjetan kulturni kontekst neophodan preduvjet za stvaranje autonomnih individualnih izbora na životnom planu” (Ben-Ami, Peled i Spektorowski 2000, str. 65). Održavanje i razvoj nedominantnih kultura mogu biti ostvareni uz podršku države koja će uspostaviti legislativno-institucionalni okvir koji dopušta očuvanje etničkih, kulturnih, jezičkih ili religijskih identiteta svih etničkih grupa koje žive u državi i/ili uz podršku države koja će osigurati finansijsku podršku za njegovanje etničkih i kulturnih razlika. Korištenje manjinskih jezika u medijima i kroz medije ne samo da pomaže u održavanju i razvoju identiteta nacionalnih manjina, nego i doprinosi ostvarenju jednakosti među svim građanima/kama.

Priznanje različitosti je „potrebni preduvjet za stvaranje grupe, koji ujedno zahtijeva institucionalizaciju određene autonomnosti” (Marko 2006/2007, str. 251–279). Objasnjavajući zakone i politike menadžmenta različitosti kroz neoinstitucionalni pristup, Joseph Marko ističe da se efikasni menadžment različitosti ostvaruje kroz

postizanje „'dinamičkog ekvilibrijuma', koji dovodi u ravnotežu individualna i grupna prava” (Ibid.; vidi i Marko 1995). Na ovaj način, definicija prava manjina se proširuje kako bi obuhvatila ne samo ostvarenje ljudskih prava za svaku osobu koja pripada nacionalnoj manjini, nego i kako bi uspostavila dodatnu sigurnost grupe u pogledu prava kao što su teritorijalna autonomija, podjela moći, osiguranje političke participacije za osobe koje pripadaju nacionalnim manjinama, te ostvarenje kulturne autonomije. Njegov model „participativne integracije” nudi formulu „autonomija plus integracija”, koja, drugim riječima, „omogućava institucionalnu organizaciju jednakosti zasnovanu na priznanju različitosti a time i na 'realnom' pluralističkom pristupu” (Marko 2006/2007, str. 251–279, str. 271). Autonomija bi trebala „omogućiti etničkim i drugim grupama, koje zahtijevaju različite identitete, da upotrebljavaju direktnu kontrolu nad poslovima koji su od posebnog interesa za njih, ujedno pružajući većem entitetu moć koja obuhvata zajedničke interese” (Ghai 2002, str. 8). Drugim riječima, pored osiguranja određene količine autonomnosti za zajednice nacionalnih manjina (kroz gore spomenute mehanizme za zaštitu manjina), država bi trebala donijeti integrativne smjernice kako bi se postigla društvena kohezija i uključenje manjina u političke institucije, kao i u obrazovni sistem, na tržište rada, u medijski prostor itd.

Ovaj rad će stoga pokušati pokazati da, ako želimo postići efikasno ostvarenje prava (bilo koje) manjine, pogotovo prava manjinskih zajednica da budu predstavljene u medijskoj sferi, i element integracije i element grupne autonomije moraju biti istovremeno ostvareni, dok će insistiranje na samo jednom od navedena dva procesa dovesti do parcijalnog ostvarenja prava manjina.

3. Legislativa o manjinama i medijska regulativa: kako su međunarodni standardi reflektirani u državnoj legislativi

3.1. Međunarodna medijska prava manjina

Osobe koje pripadaju nacionalnim manjinama, zajedno sa osobama koje pripadaju većinskim zajednicama u nekoj državi, trebaju imati pravo na održavanje i razvoj vlastitog identiteta, uključujući i korištenje svog jezika, u medijima i kroz medije. Takvo pravo je relativno nedavno priznato u međunarodnom zakonodavstvu o ljudskim pravima. Ovo zadocnjelo pravno priznanje manjina ne iznenađuje ako se uzme u obzir činjenica da je intenzivna kodifikacija manjinskih prava generalno počela tek tokom 1990-ih, i to zbog međuetničkih konflikata koji su se dešavali na teritoriji bivše Jugoslavije (Petričušić 2010). Mada ne postoji konsenzus u vezi s tim pitanjem, evropski model zaštite manjina smatra se jednim od najrazvijenijih i najinkluzivnijih (Mesić 2003, str. 161–177). Uključenost može biti osigurana kroz različite politike kao i kroz institucionalni kontekst koji treba doprinositi integraciji zajednica etničkih manjina. Naime, efikasne integrativne smjernice prvenstveno podrazumijevaju provođenje prava manjina i otvaranje institucija koje su posebno kreirane za upravljanje međuetničkim odnosima. Prava manjina, kako ih Savjetodavni komitet Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina shvata, uključuju pravo na nediskriminaciju; promoviranje efektivne jednakosti; promoviranje uvjeta za očuvanje i razvoj kulture, te očuvanje vjere, jezika i tradicije; slobodu mirnog okupljanja, slobodu udruživanja, slobodu izražavanja, te slobodu misli, savjesti i vjere; pristup medijima i korištenje istih; jezičke slobode; prekogranične kontakte i saradnju između

manjinskih grupa; učešće u ekonomskom, kulturnom i društvenom životu; učešće u javnom životu i zabranu asimilacije nacionalnih manjina protiv njihove volje.⁷

Kao uvjet za priznanje nezavisnosti, Hrvatska je bila jedna od prvih zemalja koja je usvojila Zakon o manjinama još 1992. godine,⁸ čak prije nego što su pravni standardi o manjinama bili usaglašeni u okviru Vijeća Evrope. Nešto kasnije – 1996. godine, Hrvatska je postala članica ove međunarodne organizacije i ratificirala je oba pravno obavezujuća instrumenta za zaštitu manjina koji su nastali u međuvremenu: Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima (1997) i Okvirnu konvenciju (1998).

Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima⁹ kreirana je sa ciljem zaštite i promocije manjinskih jezika širom Evrope. *Inter alia*, ona nalaže pravo nacionalnih manjina da učestvuju u medijskom prostoru države članice, obavezujući države da emiterima koji nude programe na regionalnim ili manjinskim jezicima osiguraju adekvatne uvjete. Pored toga, Povelja podstiče korisnike regionalnih ili manjinskih jezika iz zemalja potpisnica da koriste svoj maternji jezik i u privatnom i u javnom životu. Također, ova povelja uvjetuje države da promoviraju uzajamno razumijevanje između svih jezičkih grupa u zemlji. Ugovorna stranka se naročito obavezuje na to da osigura uključivanje poštivanja, razumijevanja i tolerancije u pogledu regionalnih ili manjinskih jezika u ciljeve nastave i obrazovanja, te na to da pruži podršku masovnim medijima da slijede iste ciljeve. (član 7, paragraf 3 Povelje) Okvirna

7 „Introduction to the Framework Convention for the Protection of National Minorities”, Savjetodavni komitet Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina, dostupno na: http://www.coe.int/t/e/human_rights/minorities/.

8 Ustavni Zakon o ljudskim pravima i slobodama i o pravima etničkih i nacionalnih zajednica ili manjina, Narodne novine, 65/1991, 27/1992, 34/1992 – pročišćen tekst, 51/2000 i 105/2000 – pročišćen tekst.

9 Sekretarijat Povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima i medijima (Regionalni ili manjinski jezici, br. 6), 2008.

konvencija o zaštiti nacionalnih manjina (FCNM)¹⁰ sadrži odredbu koja garantira da pravo na slobodu izražavanja svake osobe koja pripada nacionalnoj manjini uključuje slobodu na vlastito mišljenje, te na primanje i širenje informacija i ideja na manjinskom jeziku, bez miješanja javnih vlasti i neovisno o granicama. Pored navedenog, Okvirna konvencija nalaže da osobe koje pripadaju nacionalnoj manjini ne smiju biti diskriminirane u pogledu pristupa medijima (Član 9, paragraf 2). Država ima pravo odlučivati o dozvolama za manjinske radijske i televizijske stanice, ali bez diskriminacije i na temelju objektivnih kriterija (Ibid., paragraf 2). Stranka ove konvencije također neće ometati pripadnike nacionalnih manjina u osnivanju i upotrebi štampanih medija. Država potpisnica se obavezuje pružiti mogućnost osnivanja i korištenja vlastitih medija (Ibid., paragraf 3), u zakonskim okvirima radio-televizijskog emitiranja, svim pripadnicima nacionalnih manjina. Konačno, Okvirna konvencija naglašava da će države članice usvojiti odgovarajuće mjere sa ciljem olakšanja pristupa medijima pripadnicima nacionalnih manjina, te sa ciljem promoviranja tolerancije i omogućavanja kulturnog pluralizma (Ibid., paragraf 4).

Ostala dva relevantna instrumenta koje je usvojilo Vijeće Evrope su: Evropska konvencija o prekograničnoj televiziji¹¹ i Preporuka o medijima i promoviranju kulture tolerancije.¹² Hrvatska je ratificirala Evropsku konvenciju o prekograničnoj televiziji i njene protokole u decembru 2001. godine, tako da je ona tek u aprilu 2002. godine postala pravno obavezujuća. Država je također obavezna uskladiti pravni sistem sa

¹⁰ O procjeni utjecaja Okvirne konvencije vidi u Verstichel 2008.

¹¹ Evropska konvencija o prekograničnoj televiziji (ETS br. 132), usvojena 5. maja 1989. godine, dopunjena u skladu sa odredbama Protokola (ETS br. 171), koji je stupio na snagu 1. marta 2002. godine. Konvencija podstiče slobodnu razmjenu informacija i ideja kroz ponuđeni pravni okvir sa općenito usaglašenim osnovnim standardima o slobodnoj cirkulaciji prekograničnih televizijskih programa u Evropi.

¹² Preporuka br. R(97) 21 o medijima i promoviranju kulture tolerancije.

Evropskom konvencijom o zaštiti ljudskih prava, u kojoj je sloboda izražavanja definirana kao sloboda na vlastito mišljenje, te na primanje i širenje informacija i ideja bez miješanja javnih vlasti i neovisno o granicama (Član 10). Odredbe koje se tiču prekogranične televizije od posebnog su značaja za očuvanje manjinskog identiteta, jer dopuštaju kreiranje programa na jezicima nacionalnih manjina, pogotovo u mjestima uz granične prijelaze, na kojima je difuzija TV i radio signala dopuštena. Ovo je, naprimjer, slučaj u susjednim Italiji, Mađarskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini.

Postoji još jedan relevantni međunarodni instrument o manjinskim pravima koji služi kao referenca u sagledavanju normativnih postulata međunarodnog prava koji se tiču manjina i medija: Smjernice o upotrebi manjinskih jezika u elektronskim medijima (OSCE-ove smjernice za medije). OSCE-ov visoki komesar za nacionalne manjine ove je preporuke usvojio u oktobru 2003. godine. Iako nisu pravno obavezujuće, one predstavljaju najrelevantniji i najažurniji izvor standarda o uključivanju nacionalnih manjina u društvo kroz korištenje vlastitog jezika u elektronskim medijima i putem njih. Navedena prava trebala bi se ostvarivati pod ravnopravnim uvjetima i bez diskriminacije (principi 3 i 4 OSCE-ovih smjernica za medije). Kreirane smjernice o upotrebi jezika manjina u elektronskim medijima trebale bi biti temeljene na utvrđivanju potreba pripadnika nacionalnih manjina za očuvanjem i razvojem vlastitog identiteta (Ibid., Princip 5). Država bi trebala podržavati emitiranje programa na jezicima manjina, što se, *inter alia*, može postići osiguravanjem pristupa emitiranju, subvencijama i izgradnji kapaciteta za emitiranje programa na jezicima manjina (Ibid., Princip 14). Pored navedenog, dostupnost programa na jezicima manjina na regionalnoj ili lokalnoj razini ne opravdava isključivanje programa na manjinskim jezicima iz nacionalnih elektronskih medija, uključujući i emisije za one manjine koje su geografski raspršene (Ibid., Princip 15).

Treba spomenuti da unutar normativnih referenci Ujedinjenih naroda, Član 27 Međunarodnog pakta o građanskim i političkim pravima (ICCPR), jedina pravno

obavezujuća međunarodna norma o pravima manjina u sistemu ljudskih prava Ujedinjenih naroda uspostavlja pravo za osobe koje pripadaju manjinskim grupama. Komitet za ljudska prava, u Općim komentarima vezanim za Član 27 ICCPR-a uvodi koncept 'pozitivnih mjera' države radi zaštite identiteta manjina i brige o njima. Države su odgovorne za zaštitu identiteta manjina i prava njenih pripadnika da uživaju i razvijaju sopstveni kulturni život i jezik i praktikuju svoju vjeru u zajednici s drugim pripadnicima te grupe (Human Rights Committee 1994). Nekoliko normativnih odredbi međunarodnog prava podržava poziciju prema kojoj u multietničkoj državi nije dovoljno puko poštovanje etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta svih osoba koje pripadaju nacionalnoj manjini, već da je također potrebno stvaranje pogodnih uvjeta kako bi im se omogućilo izražavanje, očuvanje i razvoj spomenutih identiteta. Međutim, standardi o pravima manjina koji su propisani u instrumentima međunarodnog prava 'poznati' su po svojoj općenitosti i apstraktnosti, te stoga ne pružaju jasnu indicaciju precizne obaveze države potpisnice. Stoga je od ključne važnosti pratiti aktivnosti na uspostavljanju standarda koje obavljaju odbori stručnjaka, kao što je Savjetodavni komitet koji nadzire implementaciju FCNM-a, ili praksu Evropskog suda za ljudska prava u Strasbourgu.

Prakse uspostavljanja standarda Savjetodavnoga komiteta mogu biti klasificirane u kategorije minimalnog standarda, razvojnog standarda i najbolje prakse (Lantschner 2008, str. 53–82, Lantschner 2009, str. 129–137). Posebno su minimalni standardi, koji su uspostavljeni po preporukama Savjetodavnoga komiteta, oni koji će se najvjerojatnije pretvoriti u *hard law* (pravno obavezujuće norme), postajući običajno pravo, koje bi, kao jedan od izvora međunarodnog prava, također postalo pravno obavezujuće i za države koje nisu ratificirale FCNM (Lantschner 2009, str. 129–137). Međutim, iz preporuka Savjetodavnoga komiteta nastalo je samo nekoliko standardnih pravila koja se tiču pristupa manjina medijima. Konkretna obaveza država da podrže osnivanje manjinskih medija, propisana Članom 9 FCNM-a, nije praćena i obavezom pružanja finansijske podrške takvim

inicijativama. Međutim, Savjetodavni komitet je kritikovao „nepostojeću ili neadekvatnu raspodjelu finansijskih sredstava radio i televizijskim programima u vlasništvu manjina, što se može uzeti kao indikator za razvojni standard” (Lantschner 2008, str. 74). Još jedan praktični standard, koji se može izvući iz preporuka Savjetodavnog komiteta, ogleda se u obavezi osiguranja manjinskih programa domaće produkcije, čak i ako je prijem istih osiguran iz matične zemlje, „jer potrebe manjina često nisu zadovoljene putem stranih programa” (Ibid., str. 73). Nadalje, Komitet „kritikuje negativni prikaz i stereotipni opis manjina u medijima i govor mržnje, te se zalaže za senzibilizaciju i treninge za novinare/ke o temama kao što su uloga medija u multietničkim i multikulturalnim društvima” (Ibid., str. 74). Konačno, u skladu s novim standardom koji govori u prilog *mainstreamingu* praćenja manjinskih tema u medijima, Savjetodavni je odbor također pozvao i na šire praćenje manjinskih pitanja u većinskim medijima. *Mainstreaming* manjinskih pitanja u ovom kontekstu treba razumjeti kao „stavljanje pripadnika etničkih i nacionalnih manjina na prve stranice novina i na glavne informativne TV i radio stanice. To podrazumijeva, naprimjer, intervjuiranje pripadnika etničkih manjina ne samo kada se izvještava o temama koje su vezane za njih, već i kada se izvještava o svim ostalim društvenim temama” (Pesić 2004, str. 139–143). Manjine koje postaju konstantno prisutne u medijima, npr., predstavljene u svim programima javnih emitera kao i u programima privatnih medija, mogu se osjećati ugodno u društvu u kojem žive (Ibid., str. 143).

3.2. Medijska prava manjina u Hrvatskoj

Hrvatska ima obavezu da uskladi svoje normativno i institucionalno okruženje koje se odnosi na zadovoljavanje potreba manjina, i to ne samo zato što je etnički

heterogena država, već i zbog nedavnog međuetničkog konflikta.¹³ Iako je zaštita manjina zakonski osigurana još početkom 90-ih godina, njena djelimična ili, bolje rečeno, selektivna implementacija uzrokovala je žestoke kritike koje je međunarodna zajednica uputila na račun neadekvatnog zadovoljenja potreba manjina.¹⁴ Nakon decenije neprimjerene implementacije Zakona o manjinama, koji je donesen davne 1992. godine, 2002. godine je usvojen novi ustavni Zakon o pravima nacionalnih manjina (Petričušić 2004b, str. 607–629; vidi i Tatalović 2006, str. 159–173; 2004, str. 431–452). Ustavni zakon iz 2002. godine, koji sadrži sve standarde o zaštiti manjina utemeljene još Okvirnom konvencijom o zaštiti nacionalnih manjina Vijeća Evrope, predviđa pravo nacionalnih manjina na pristup masovnim medijima i pravo da oni sami vrše javno informiranje. Od tada je primjetan trend unapređenja prava manjina i vidna je politička spremnost za uključivanje manjina u društvo (Petričušić 2004a).

Prije donošenja ustavnog zakona u decembru 2002. godine, 2000. godine su usvojena dva važna pravna akta koja su osnažila upotrebu manjinskih jezika u Hrvatskoj: Zakon o upotrebi jezika i pisma nacionalnih manjina¹⁵ i Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina.¹⁶ Dok prvi pravni akt nalaže jednakost

13 Prema posljednjem popisu stanovništva, nacionalne manjine čine 7,47% ukupnog stanovništva države, od kojih je najbrojnija srpska etnička zajednica, koja čini 4,5% ukupnog stanovništva, a zatim slijede Bošnjaci, Italijani, Mađari, Česi, Slovaci, Jevreji, Nijemci, Austrijanci, Ukrajinci, Rusini itd. Za iscrpan prikaz rasprostranjenosti hrvatskih manjina vidi Tatalović 2005.

14 Nekoliko poziva na ostvarenje navedenih dugoročnih obaveza uključuje i Rezoluciju Komiteta ministara Vijeća Evrope iz februara 2002. godine o implementaciji Okvirne konvencije o zaštiti nacionalnih manjina. Usvajanje revidiranog ustavnog Zakona o nacionalnim manjinama također je bio jedan od uvjeta za prijem Hrvatske u NATO, kao što je ponovo naglasio generalni sekretar NATO-a u augustu 2002. godine. Navedeno u: Misija OSCE-a u Hrvatskoj (2002).

15 Zakon o upotrebi jezika i pisama nacionalnih manjina, Narodne novine, 51/2000.

16 Zakon o odgoju i obrazovanju na jeziku i pismu nacionalnih manjina, Narodne novine, 51/2000.

između manjinskih jezika i pisama i hrvatskog jezika i latinice u administrativnim i pravnim procedurama, drugi pak postavlja uvjete za obrazovanje na jeziku i pismu nacionalnih manjina.¹⁷

Ustavom je zajamčena sloboda izražavanja i sloboda štampe.¹⁸ Pored toga, ustavni Zakon o pravima nacionalnih manjina uključuje set prava koja se mogu odrediti kao kulturna autonomija.¹⁹ Navedena prava garantiraju da će radio i televizijski programi pomoći nacionalnim manjinama da se upoznaju sa svojom historijom, kulturom i religijom. Kako bi osigurali pravo nacionalnih manjina na informiranje na vlastitim jezicima i pismima putem štampe, radija i televizije, vijeća nacionalnih manjina, predstavnici manjina i različita udruženja zadužena su za vršenje aktivnosti na informiranju javnosti (npr. izdavanje novina, produciranje i emitiranje radio i televizijskih programa, te obavljanje aktivnosti novinskih agencija). Državni, regionalni i lokalni javni emiteri obavezni su promovirati razumijevanje svih pripadnika nacionalnih manjina, te producirati i emitirati programe predviđene za informiranje nacionalnih manjina na vlastitim jezicima. Udruženja manjina imaju pravo učestvovati u stvaranju navedenih programa za nacionalne manjine, a finansijska sredstva za te svrhe osigurana su kako iz državnog budžeta tako i iz budžeta jedinica lokalne i regionalne samouprave.²⁰

Uporedo sa pravima zagaraniranim pomenutim ustavnim zakonom, pristup nacionalnih manjina medijima ostvaruje se na osnovu odredbi propisanih Zakonom o medijima, Zakonom o elektronskim medijima i Zakonom o Hrvatskoj radio-

17 Za sveobuhvatan pregled o upotrebi jezika nacionalnih manjina u Hrvatskoj vidjeti Crnić-Grotić 2002, str. 463–481.

18 Član 38 Ustava, Narodne novine 41/2001.

19 Posebno vidi Član 7 ustavnog Zakona o pravima nacionalnih manjina.

20 Članovi 17 i 18 ustavnog Zakona o pravima nacionalnih manjina.

televiziji. Međutim, svi ti dodatni zakonski akti ne proširuju niti dodatno pomažu predstavljanje i participaciju manjina u medijima. Zakon o medijima uključuje odgovornost medija u smislu da oni trebaju promovirati međuetničku toleranciju a zabranjivati distribuiranje sadržaja koji mogu degradirati ili vrijeđati na etničkoj osnovi. Član 5 Zakona o Hrvatskoj radio-televiziji nalaže da će, u okviru implementacije programskih ciljeva, Hrvatska radio-televizija proizvoditi i/ili objavljivati emisije namijenjene informiranju pripadnika nacionalnih manjina. Ova multikulturalna *agenda* također se reflektira u definiranju strukture medijskog menadžmenta. Programsko vijeće Hrvatske radio-televizije, osnovano prethodno spomenutim Zakonom, nezavisno je tijelo koje predstavlja i štiti interese javnosti jer prati i podržava radio-televizijske programe. Nekoliko aktualnih članova Vijeća, koje postavlja i smjenjuje hrvatski Sabor, pripada nacionalnim manjinama. Naime, od članova/ica Vijeća se očekuje da predstavljaju različite društvene grupe (mlade, penzionere, zaposlene, sindikate, nacionalne manjine, vjerske zajednice, univerzitete, udruženja civilnog sektora itd.). Zakon o elektronskim medijima dopušta dosta ograničeno korištenje manjinskih jezika u programima, ali samo u onima koji su namijenjeni za informiranje pripadnika/ca nacionalnih manjina.²² Ovim pravnim aktom također je osnovan Fond za promoviranje pluralizma i različitosti u elektronskim medijima. Od 2005. godine, ovaj fond, na godišnjem nivou i kroz javne tendere, raspodjeljuje sredstva za različite inicijative u elektronskim medijima, koji, *inter alia*, pomažu međuetničkoj različitosti.

Pitanje pristupa manjina medijima također se potezalo tokom procesa prihvata Hrvatske u Evropsku uniju. Naime, Evropska komisija je upozorila hrvatske vlasti na nedovoljno prisustvo informacija na jezicima i pismima nacionalnih manjina u javnim medijima. Kao posljedica tog pritiska, vlasti su počele preduzimati određene mjere

²² Član 4(d) Zakona o elektronskim medijima, Narodne novine, 122/2003, 79/2007.

koje bi osigurale veće prisustvo jezika nacionalnih manjina u javnim medijima i samim tim povećale prisustvo programa koji služe informiranju nacionalnih manjina na vlastitim jezicima u programima Hrvatske televizije i radija, kao i u programima lokalnih radio i televizijskih stanica.²³ Međutim, aktivnosti planirane Akcionim planom više liče na kozmetičke zahvate nego na stvarne promjene. Sve one, u osnovi, ne poboljšavaju i ne mijenjaju trenutnu praksu, jer predviđene aktivnosti nisu inovativne. Naime, sve predviđene aktivnosti insistiraju jedino na očuvanju kulturnih identiteta nacionalnih manjina, te osiguranju kulturne autonomije. Međutim, oni ne uključuju integrativni pristup čiji bi cilj bio *mainstreaming* pitanjima vezanih za manjine u programima javnih emitera ili u *mainstream* medijima. Tek će prihvaćanjem ovog pristupa jasno biti pokazano da je Hrvatska država svih svojih nacionalnih zajednica.

Savjet nacionalnih manjina nekoliko je puta iskazao zabrinutost zbog nedovoljnih informacija koje se pružaju na jezicima i pismima nacionalnih manjina u javnim

²³ Aktivnosti predviđene Akcionim planom za implementaciju ustavnog zakona usvojenog u 2009. godini, sa ciljem da se postigne puna implementacija članova 17 i 18 spomenutog zakona, su sljedeće: 1. Analiza udjela programa na jezicima i pismima nacionalnih manjina u programima Hrvatske televizije i Hrvatskog radija. Nakon izvršene analize, Vijeće nacionalnih manjina donosi zaključke o povećanoj potrebi prisustva programa na jezicima nacionalnih manjina u programima Hrvatske televizije i Hrvatskog radija. 2. Implementacija Člana 5 Zakona o Hrvatskoj radio-televiziji. 3. Analiza reprezentacije lokalnih radio i televizijskih programa na jezicima i pismima nacionalnih manjina. Nakon obavljene analize, Vijeće nacionalnih manjina donosi zaključke o povećanoj potrebi prisustva programa na jezicima nacionalnih manjina u programima lokalnih radio i televizijskih stanica. 4. Sufinansiranje TV i radio programa na jezicima i pismima nacionalnih manjina. 5. Analiza implementacije članova 17 i 18 ustavnog zakona. 6. Organizacija seminara za novinare/ke i urednike/ce lokalnih, regionalnih i nacionalnih medija o profesionalnom i objektivnom izvještavanju o temama koje se tiču nacionalnih manjina i njihovih interesa.

medijima.²⁴ Kao krovna institucija nacionalnih manjina u Hrvatskoj, koja raspodjeljuje sredstva udruženjima nacionalnih manjina i učestvuje u kreiranju politike prema njima, Savjet je, *inter alia*, zadužen za davanje mišljenja i prijedloga o programima javnih radiostanica i javnih televizija namijenjenih nacionalnim manjinama, te o tretiranju manjinskih pitanja u programima javnih radiostanica i televizije i u drugim sredstvima javnog priopćavanja.²⁵ Međutim, mišljenja Savjeta rijetko dopiru do onih koji donose odluke u županijama i općinama, a koji bi trebali osigurati finansiranje programa za nacionalne manjine na lokalnim i regionalnim radiostanicama. Naime, lokalni i regionalni budžeti gradova i općina (pogotovo u mjestima u kojima srpske manjinske grupe čine znatan procenat populacije) često su nelikvidni, a strukture koje njima upravljaju ne smatraju prioritetom prava manjina na pristup medijima.²⁶ Savjet je pokušavao skrenuti pažnju novinara/ki na manjinsko novinarstvo kroz organiziranje seminara za novinare/ke koji/e dolaze kako iz specijaliziranih manjinskih medija tako i iz *mainstream* medija. Međutim, od ovakvih ograničenih akcija ne može se očekivati da imaju značajan utjecaj na uključivanje manjinskih tema u *mainstream* medije. Savjet je, zajedno sa Uredom za nacionalne manjine, od 2004. godine uložio oko 50.000 eura za obrazovanje mladih novinara/ki u manjinskim medijima.²⁷

²⁴ Vidi, npr., sljedeće dokumente: „Izvodi iz odluka i zaključaka sa XXIV sjednice Savjeta za nacionalne manjine održane dana 21. rujna 2007. godine”; „Izveštje Savjeta za nacionalne manjine o provođenju Akcijskog plana za provedbu ustavnog Zakona o pravima nacionalnih manjina lipanj 2008. – kolovoz 2009. godine”, dostupni na: <http://www.savjet.nacionalne-manjine.info/>, stranica posjećena 15. januara 2010. godine.

²⁵ Član 35(2) ustavnog zakona.

²⁶ Intervju sa Milanom Cimešom, pokretačem radio emisije „Manjinski forum” na radiostanici Karlovac i novinarom dnevnih novina za srpske nacionalne manjine Novosti, od 15. novembra 2009. godine.

²⁷ Informacije dostupne na web-stranici Vijeća nacionalnih manjina: <http://www.savjet.nacionalne-manjine.info/> (stranica posjećena 15. januara 2010. godine).

4. Mediji za manjine i manjine u medijima: stanje stvari

Nedovoljna sloboda izražavanja i sloboda štampe ubrajala se u glavne probleme ljudskih prava u Hrvatskoj tokom 1990-ih. U to vrijeme, etnička netrpeljivost često je bila prisutna u politici zapošljavanja na pozicije unutar javnih servisa, pri čemu su favorizirani Hrvati, ili se pak ogledala u netrpeljivom ili diskriminirajućem odnosu (većinom) prema pripadnicima srpske nacionalne manjine u novinarskim izvještajima (Vilović 2005). Novinari su okrivljivani za učestalo korištenje politički nekorektnih izraza vezanih za manjine i stoga posmatrani kao „glavni promoteri politički nekorektnoga govora” (Vilović 2004b, str. 77). Nedostatak poštivanja novinarske etike ima za posljedicu „loše i neprikladne tekstove u kojima se osobe koje pripadaju nacionalnim manjinama samim spominjanjem etničke pripadnosti uz njihova imena i prezimena kategoriziraju u posebne grupacije” (Ibid.; vidi i Vilović 2004a; Malović, Ricchiardi i Vilović 1998). Navedena praksa se počela mijenjati nakon promjene vladajuće strukture u državi tokom 2000. godine. Programi vezani za manjine na javnim emiterima, iako prikazivani van udarnog termina, počeli su zauzimati takav stav prilikom izvještavanja o manjinskim temama da su gledatelji van manjinskih zajednica počeli obraćati pažnju na te teme.²⁸ Pored toga, usvojeni su amandmani na Zakon o medijima, koji su sada medijskim kućama osiguravali veću slobodu i pluralizam i koji su započeli proces pripremanja nove legislative vezane za manjine.

²⁸ Intervju sa Danielom Draštatom, urednikom programa za nacionalne manjine na Hrvatskoj radio-televiziji, od 17. juna 2009. godine.

4.1. Televizija i radio

Televizijski i radijski programi imaju preovladavajuću ulogu kako u očuvanju tako i u promoviranju manjinskih jezika u modernom društvu, i značajni su za komunikacijski proces među grupama (McGonagle, Davis Noll i Price 2003; vidi i McGonagle 2004, str. 144–159) kao i za kulturu manjina općenito. Stoga će naredni odjeljci ovog teksta ispitivati na koji su način manjinski jezici i kultura predstavljeni u TV i radio emisijama u Hrvatskoj, istražujući i javne i privatne medije, koji su ili *mainstream* ili specijalizirani za manjine. Metodološki pristup korišten u ovom istraživanju uzima u obzir manjinski medijski sadržaj u programima emitera.

Odjel za nacionalne manjine djeluje pod okriljem Informativnog odjela Hrvatske televizije, koja je javni emiter. Ona producira širok spektar emisija koje su ili posvećene manjinama ili promoviraju manjinske identitete i kulturu u državi. Glavna emisija Odjela za nacionalne manjine sedmični je multietnički magazin „Prizma”. U 2002. godini su postojali planovi da Hrvatska televizija počne producirati emisiju na deset manjinskih jezika u trajanju od 30 minuta, od kojih bi svaka bila emitirana jednom sedmično. Međutim, ova zamisao nije realizirana.²⁹ „Prizma” je u početku bila staromodna emisija, koja je ugošćavala predstavnike nacionalnih manjina u studiju, a zatim izvještavala o folklornim aktivnostima pojedinačnih manjinskih udruženja. Takva urednička politika je napuštena, ali odbor stručnjaka, koji je nadgledao implementaciju Evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, kritizirao je magazin „Prizma” i utvrdio:

²⁹ Koalicija za promoviranje i zaštitu ljudskih prava, „Exercise of the right to official use of national minorities languages and scripts in units of local and regional self-governments and programs in national minorities languages on the Croatian radio and television”, dostupna na: <http://www.center4peace.org/> (stranica posjećena 15. januara 2010. godine).

„Takav format 'Prizme' može ličiti na osiguravanje regionalnim ili manjinskim jezicima gotovo simbolične vidljivosti u Hrvatskoj javnoj televiziji, tako što ne dozvoljava svakom jeziku da razvije autonomnu i značajnu prisutnost. Pored toga, korisnici/e određenog regionalnog ili manjinskog jezika ne mogu biti sigurni da li će i kada njihov jezik biti korišten u određenom programu 'Prizme'. Ovo ima za posljedicu pad zanimljivosti, a stoga i učinkovitosti, samog emitera.”³⁰

Uprkos kritikama međunarodne institucije, ovakva praksa nije promijenjena. Međutim, sama „Prizma” nije ta koja je odgovorna za ovakvu praksu, jer je zadatak magazina da informira o manjinama, a ne samo za manjine. Izvještavanje o aktivnostima nacionalnih manjina u „Prizmi” ovisi o njihovoj učestalosti unutar manjinskih udruženja, kao i o relevantnosti takvih aktivnosti kako za zajednicu nacionalnih manjina tako i za širu javnost.³¹

Savjetodavni komitet, odbor stručnjaka koji nadgleda implementaciju Okvirne konvencije, smatra da „Prizma” i radioprogrami za manjine nisu dovoljni i da hrvatska vlada treba preduzeti dodatne aktivnosti kako bi „proširila obim javnog emitiranja za nacionalne manjine”.³² Dodatnu kritiku na račun prakse očuvanja formata TV-emisije za informiranje manjina, uputila je i *Minority Rights Group*. Oni u svom izvještaju o pravima manjina u Hrvatskoj iz 2003. godine tvrde da je takva praksa u suprotnosti sa primjerima dobre prakse u drugim zemljama i da teme

³⁰ Paragraf 166 Trećeg periodičnog izvještaja (kopiju Izvještaja ustupio vladin Odjel za nacionalne manjine); vidi i paragraf 60 Drugog periodičnog izvještaja, od 13. aprila 2004. godine, dostupno na: <http://www.coe.int/minorities/> (stranica posjećena 15. januara 2010. godine).

³¹ Intervju sa Danielom Draštatom, urednicom programa za nacionalne manjine Hrvatske radio-televizije, od 17. juna 2009. godine.

³² Mišljenje Savjetodavnoga komiteta o Drugom državnom izvještaju Hrvatske, dostupno na: <http://www.coe.int/minorities/> (stranica posjećena 15. januara 2010. godine).

vezane za manjine trebaju biti integralni dio udarnog termina *mainstream* emitiranja, kako bi se na taj način „omogućilo široj javnosti da dobije uvid u važna pitanja i postignuća osoba koje pripadaju manjinskim grupama” (Minority Rights Group International 2003).

„Prizma” danas predstavlja i program za nacionalne manjine i program o nacionalnim manjinama. Povećanje gledanosti sa 1,8% na 7,5% dodatno govori u prilog značajnoj promjeni njenog formata. Njeni urednici tvrde da je program postao *mainstream* TV-emisija, jer podaci o gledanosti otkrivaju da publiku čine i pripadnici manjina i oni koji to nisu.³³ Takva praksa otkriva da su postepene promjene moguće i da se *mainstream* pristup temama vezanim za nacionalne manjine počeo primjenjivati na javnim emiterima. Promjena u formatu „Prizme”, kao i učestalost tema vezanih za manjine u drugim programima javnog emitera (informativni, kulturni, filmski, dokumentarni, dječiji itd.), govori da se *mainstreaming* različitosti polako, ali još uvijek nedovoljno, počinje primjenjivati u javnim TV-emiterima.

Privatni TV-emiteri nisu obavezni da produciraju programe za manjine. U poređenju sa javnim emiterima, nivo pristupa manjinama na principima *mainstreaminga* u privatnim TV-stanicama se drastično razlikuje, jer na privatnim radio i TV emiterima gotovo da i ne postoje programi koji prikazuju etničku raznolikost u državi. Izuzeci su rijetki. Televizija Čakovec, npr., emitira emisije na bajaškom jeziku za romsku manjinu u sjeverozapadnoj regiji države, a TV Vinkovci svake nedjelje emitiraju sedmičnu TV- emisiju „Suživot” namijenjenu nacionalnim manjinama Vukovarsko-srijemske županije. Srpska manjina iz iste županije, okupljena u Zajedničkom vijeću općina, pokušala je dobiti dio televizijskog prostora u istočnom dijelu Hrvatske, koji

³³ Intervju sa Danielom Draštatom, urednikom programa za nacionalne manjine Hrvatske radio-televizije, od 17. juna 2009. godine.

graniči sa Srbijom, ali je Televizija Vinkovci odbila njihove uvjete (da programi budu producirani na srpskom jeziku sa ćirilničnim titlovima). Stoga su se obratili TV Vojvodini u susjednoj Srbiji i uspostavili „Hronike Slavonije, Baranje i zapadnog Srema”, emisiju u trajanju od 30 minuta, koja se emitira svake dvije sedmice, nedjeljom u 10:30.³⁴ Zadatak ove TV- emisije je da informira o kulturi, sportu i drugim događajima iz Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije, u kojima je znatan procenat srpske populacije.³⁵

Hrvatski radio (HR), kao dio javnog servisa, emitira nekoliko programa za nacionalne manjine. HR1 svake nedjelje od 16 do 17 sati emitira emisiju „Multikultura”, a svake druge sedmice, utorkom od 9 do 10 sati, nudi emisiju „Agora”. Oba programa su namijenjena nacionalnim manjinama. Navedeni programi su višejezični, iako je uvodni dio emisije predstavljen na hrvatskom jeziku. Emisije sadrže reportaže, intervjue, vijesti, obavještenja itd., obuhvatajući tako širok spektar tema koje imaju politički, kulturni i informativni karakter. Pored HR1, programi za manjine se emitiraju na regionalnim stanicama javnog radioservisa (Rijeka, Pula, Osijek, Knin i Dubrovnik): emisije na italijanskom producira Odjel za italijanski jezik Radija Rijeka i Radija Pula, Radio Osijek redovno emitira emisije za mađarsku i slovačku zajednicu, Radio Knin za srpsku, a Radio Dubrovnik za bošnjačku manjinu. Uporedo sa spomenutim, Radio Daruvar (stanica koja nije u hrvatskom radiosistemu emitovanja) producira program za češku nacionalnu manjinu, a Radio Dunav iz Vukovara, kao i Radio Karlovac, emitiraju radioprograme na srpskom jeziku. Iako bi navedeni radioprogrami za nacionalne manjine, emitirani na lokalnim i regionalnim

³⁴ Intervju sa Draganom Crnogorcem, članom koji predstavlja sve hrvatske nacionalne manjine u Vijeću HRT-a i predsjednikom Zajedničkog vijeća općina Vukovar, od 13. novembra 2009. godine.

³⁵ Više informacija na: TV PRODUKCIJA Zajedničkog veća opština iz Vukovara, <http://www.tvprodukcija-zvo.com/> (stranica posjećena 13. novembra 2009. godine).

stanicama, trebali biti finansirani iz lokalnih i regionalnih vladinih budžeta, oni se finansiraju iz fondova Vijeća za nacionalne manjine, koje još od 2003. godine usmjerava potrebna sredstva kroz javne tendere.³⁶ Takvi programi ni danas ne dobijaju sredstva iz lokalnih budžeta, već se finansiraju kroz Fond za promoviranje različitosti i pluralizma u elektronskim medijima (Ibid.).

Međunarodna emisija Hrvatskog radija „Glas Hrvatske” redovno emitira programe za manjine. Od prekograničnih programa imaju koristi i manjine koje žive na mjestima blizu graničnih prijelaza. Jaz u audio-vizuelnim programima na manjinskim jezicima općenito je premošten emisijama koje se emitiraju u susjednim matičnim državama i stoga predstavljaju prednost u kojoj uživaju mađarska, italijanska, srpska i bošnjačka manjina. Iako se možda takva praksa može učiniti protivna integracionističkom pristupu, koji poziva na inkluziju nacionalnih manjina u društvo, prekogranični programi omogućuju efikasnije očuvanje jezika i kultura nacionalnih manjina, te služe kao dodatni mehanizam zaštite manjinskih identiteta.

Radio programi namijenjeni nacionalnim manjinama pretežno izvještavaju o temama koje utječu na svakodnevni život nacionalnih manjina. Takve su teme npr.: aktivnosti njihovih političkih predstavnika, izvještavanje o egzistencijalnim problemima nacionalnih manjina (pitanje povratka, povrata imovine, poboljšanja infrastrukture u selima u kojima žive manjine itd.). Ti programi također promoviraju očuvanje manjinskih identiteta tako što izvještavaju o promocijama knjiga i novinskih izdanja, te kulturnim događajima koji se tiču nacionalnih manjina. Programi za manjine, na lokalnim i regionalnim radiostanicama, većinom izvještavaju o aktivnostima i

³⁶ Intervju sa Milanom Cimešom, pokretačem radioemisije „Manjinski forum” na radiostanici Karlovac i novinarom sedmičnih novina za srpsku nacionalnu manjinu *Novosti*, i sa Radetom Kosanovićem, načelnikom općine Krnjak, od 13. novembra 2009. godine.

temama vezanim za nekoliko nacionalnih manjina. Oni dodatno imaju za cilj da navedu pripadnike većinske nacije da obrate pažnju na manjinska pitanja kako bi se smirile postkonfliktne tenzije koje su još uvijek prisutne u društvu.³⁷ Radioprogrami za manjine, iako izvještavaju o manjinama u duhu njihove autonomnosti, samo donekle doprinose njihovoj integraciji i imaju ograničen utjecaj prvenstveno zbog toga što se obraćaju slušateljima iz zajednica etničkih manjina.

4.2. Štampani mediji

Postoji nekoliko novina na jezicima i pismima nacionalnih manjina koje izdaju manjinska udruženja uz finansijsku podršku iz državnog budžeta. Takva izdavačka tradicija datira još iz vremena Jugoslavije, kada su nacionalne manjine također primale finansijsku podršku iz državnog budžeta kako bi se mogle baviti izdavačkim aktivnostima. Očito je da manjinski mediji ne mogu biti kompetitivni na slobodnom tržištu, te stoga zahtijevaju podršku, pa čak i finansijska sredstva, od države. *La voce del popolo* su jedine dnevne manjinske novine štampane na italijanskom jeziku, čiji je izdavač „Edit”, nezavisna novinsko-štamarska agencija iz Rijeke. Ova izdavačka kuća izdaje i nekolicinu drugih magazina. Češka nacionalna manjina ima novinsko-štamarsku agenciju „Jednota”, lociranu u Daruvaru, koja izdaje istoimeni sedmičnik, mjesečni magazin, a ponekad i druge publikacije. Mađarska nacionalna manjine izdaje nekoliko publikacija, a među njima i mjesečne *Horvatoszagi Magyararsag* i *Uj Magyar Kepes Uysag*. „Nova dumka” je izdavačka kuća rutenske i ukrajinske manjine, koja izdaje ilustrirane novine *Nova dumka* svakog drugog mjeseca. Srpsko kulturno

društvo „Prosvjeta” izdaje nekoliko magazina, kao što su *Prosvjeta* i *Novosti SKD Prosvjeta*, dok Srpski demokratski forum³⁸ izdaje *Identitet*, a Srpsko nacionalno vijeće³⁹ sedmične političke novine *Novosti*. Ovo potonje izdanje je napravilo veliki korak naprijed u dopiranju do šireg tržišta i *mainstream* publike kada je najavilo početak svog izdavanja širom države počevši od decembra 2009. godine.⁴⁰

Izdavačke aktivnosti većine udruženja nacionalnih manjina, finansirane iz državnog budžeta, često rezultiraju neažurnim formatima i produkcijom koja nije orijentirana prema tržištu, zbog čega ne postižu profesionalni standard *mainstream* medija (vidi Vilović i Malović 2006, str. 273–288). To posljedično dovodi do opadanja popularnosti, čak i među čitateljima zajednica nacionalnih manjina, i postavlja pitanje korisnosti takve subvencionirane i getoizirane prakse manjinskih medija. Getoizaciju u ovom kontekstu treba razumjeti kao „ograničeno predstavljanje etničkih i rasnih manjina kroz identifikaciju sa ograničenim brojem žanrova i tema (i uloga)” (Devereux 2007, str. 175; uporedi Downing i Husband 2005, str. 52). Navedeni proces onemogućuje efikasnu integraciju nacionalnih manjina u *mainstream* institucije i dugoročno doprinosi njihovom društvenom isključenju. Kao dodatna posljedica getoizacije, većinsko stanovništvo ostaje neupoznato sa aktivnostima manjina i nesvjesno etničke raznolikosti države, jer ta raznolikost nije

38 Srpski demokratski forum je nevladina organizacija koja promovira interese srpske manjine u Hrvatskoj, posebno u vezi sa zaštitom manjinskih prava srpskih izbjeglica, u vezi sa ekonomskom revitalizacijom povratničkih naselja, izdavaštva itd. Organizacija posjeduje brojne lokalne filijale širom Hrvatske, a aktivna je i u regionalnim projektima i mrežama.

39 Srpsko nacionalno vijeće je izabrano političko i koordinirajuće tijelo koje djeluje kao samoupravna struktura hrvatskih Srba, a brine se o pitanjima ljudskih, građanskih i nacionalnih prava, kao i o pitanjima identiteta, učešća i integracije srpske manjine u hrvatsko društvo.

40 Intervju sa Sašom Miloševićem, članom Srpskog nacionalnog vijeća, od 13. novembra 2009. godine.

predstavljena u *mainstream* medijima (Kanižaj 2003, str. 27–45). Manjinski mediji, kao alat za postizanje (kulture) autonomije i očuvanje različitih etničkih identiteta, isključivo služe specifičnoj etničkoj publici, bez stvarne mogućnosti da opće stanovništvo upoznaju sa temama koje se tiču manjina i koje su bitne za manjine. Kao izuzetak od navedenog pravila, nedavno je, u decembru 2009. godine, a na inicijativu Srpskog nacionalnog vijeća, pokrenuto izdavanje sedmičnog magazina *Novosti*, koji izvještava o širokom spektru političkih, kulturnih i sportskih tema. Međutim, takav integracionistički korak i primijenjene mjere *mainstreaminga* moguće su zbog sličnosti službenog jezika sa jezikom ove nacionalne manjine, a ne bi bile moguće u slučaju jezika kao što su italijanski, njemački, mađarski itd.

Istinska integracija manjina u društvo može se postići jedino ako one aktivno učestvuju u svim segmentima društvenih aktivnosti, pa tako i u medijima. Međutim, *mainstream* mediji, npr. oni koji nisu specijalizirani za manjinske teme, a namijenjeni su široj javnosti, po pravilu ne uzimaju u obzir etničku raznolikost države. Drugim riječima, etnički sastav države često nije proporcionalno zastupljen u novinarskom izvještavanju. Studija o izvještavanju o manjinskim temama, provedena u Hrvatskoj u periodu od 2001. do 2003. godine (Ibid.), navodi da su članci o manjinama većinom obrađeni kao političke teme (npr. izvještavanje o aktivnostima manjinskih političkih partija i predstavnika, suočavanje sa postkonfliktnim temama kao što su suđenja u slučajevima ratnih zločina, povratak izbjeglica ili povrat imovine itd.), te da su korištene novinarske forme koje jedva da sadrže analitičke podatke koji bi mogli imati obrazovni i informativni karakter. S druge strane, studija pokazuje da predstavnici manjina po pravilu ne znaju kako predstaviti vlastite probleme medijima i nisu u mogućnosti privući pažnju štampanih medija na vlastite kulturne, društvene i druge aktivnosti, što je vitalno za njihovu punu društvenu integraciju i javni ugled (Ibid.). Ovo znači da je eventualna getoizacija manjinskih medija „dvosmjerna ulica”, koja uključuje kako novinare/ke *mainstream* medija, kojima nedostaje multikulturalna profesionalna edukacija, tako

i osobe koje pripadaju manjinama i predstavljaju manjine, a koje podstiču takve getoizirajuće prakse.

5. Međuetnička raznolikost u medijima: podrška ili ignorancija?

Nedavni etnički konflikt pogoršao je međuetničke odnose u Hrvatskoj, mijenjajući odnos prema svim manjinskim grupama u državi (Kanižaj 2004, str. 30–46, str. 31; uporedi Šiber 1998, str. 91). Diskurs o međuetničkom konfliktu s početka 90-ih ogleda se u različitim sferama društva: npr. u obrazovnom procesu, sportskim i javnim dešavanjima i proslavama itd., ali se posebno održao u medijima. U državama koje su nedavno doživjele nasilne etničke konflikte, medijsko izvještavanje o njima je veoma prisutno (Milivojević 2001). Institut za medijsku različitost (Media Diversity Institute) proveo je 2001. godine analizu novinskog sadržaja u deset država jugoistočne Evrope i ustanovio da je izvještavanje o etničkim manjinama usko povezano sa međuetničkim odnosima u pojedinačnim državama; da štampa oslikava raširene i duboko ukorijenjene stereotipe i predrasude; i da su novinarske prakse koje doprinose netrpeljivosti raširene u cijeloj regiji.⁴¹ Studija pokazuje da konfliktne teme čine 10–20% tematskih cjelina u novinama koje se izdaju u državama sa nedavnim etničkim konfliktom. Izvještavanje je u tim državama ispolitizirano, vidljivija je diskriminacija nad nedominantnim etničkim grupama, a izvještavanje o temama vezanim za pomenute grupe stavljeno je u ličnu a ne grupnu

⁴¹ Institut za medijsku različitost (Media Diversity Institute) je 2001. godine proveo istraživanje o izvještavanju o etničkim manjinama u štampanim medijima u jugoistočnoj Evropi (Albanija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Crna Gora, Hrvatska, Kosovo, Mađarska, Makedonija, Rumunija i Srbija) (vidi: Milivojević 2001).

perspektivu, dok je izvještavanje o njima interpretativno. U drugoj grupi država (u koju je Institut za medijsku različitost smjestio i Hrvatsku), koju čine postkonfliktna društva, kao i ona u kojima se nasilni konflikti nisu desili nedavno, manjinske teme su manje zastupljene i to u procentu od 5 do 10% od ukupnog broja svih tema u štampanim medijima. U ovoj grupi država, štampani mediji obraćaju veću pažnju na manjinske politike u odnosu na medije iz prve grupe, a također izvještavaju i o svakodnevnom životu i pojedinačnim individualnim incidentima. Bitni rezultati istraživanja vezani za ovu grupu zemalja pokazuju da su novine prijateljski nastrojene prema istom etnicitetu, što znači da će prije pisati o vlastitim etničkim grupama koje su priznate kao manjine ili su konstitutivni narod u susjednoj državi, nego što će izvještavati o pitanjima koja se tiču nacionalnih manjina u vlastitoj državi. Naprimjer, četvrtina istraženih novinskih članaka uključenih u studiju o Hrvatskoj bavila se Hrvatima koji žive van Hrvatske. Specifični istraživački rezultati za Hrvatsku pokazuju da je postkonfliktno izvještavanje još uvijek snažno fokusirano na nedavnu prošlost. Polovina članaka o manjinama bavi se osobama koje pripadaju srpskoj manjini, a gotovo trećina od njih može se okarakterizirati diskriminatornim. Autori studije baziraju svoje pretpostavke na činjenicama da su članci o Srbima pisani u kontekstu nedavnih ratnih zločina. Čak i kada nisu otvoreno diskriminatorni, takav fokus stvara negativnu sliku cijele grupe.

Nakon završetka istraživanja, a otkako se atmosfera međuetničke tolerancije u Hrvatskoj poboljšala, otvorena diskriminacija manjina, posebno Srba, više nije u tolikoj mjeri prisutna u *mainstream* medijima (Obradović 2004, str. 13–16). Kao što je prethodno spomenuto, transformacija se desila kao rezultat promjene političke strukture u 2000. godini. Nove političke strukture otvoreno su i simbolički počele priznavati i podržavati postojanje kulturne i vjerske različitosti manjina putem prisustvovanja proslavama i događajima koje su organizirale manjine. Analiza sadržaja vodećih dnevnih novina u Hrvatskoj, provedena u toku 2005. godine, nije utvrdila negativne ili derogatorne načine predstavljanja nacionalnih manjina u

štampi. Istraživanje vijesti jednih dnevnih novina koje se bave manjinama pokazuje da su manjinske teme predstavljene kao neutralne, te da mogu biti evaluirane ili kao pozitivne ili kao neutralne, a nikako kao negativne (Mesić i Bagić 2005, str. 71–89). Zasiurno, nivo demokratske zrelosti jednog društva može se ocijeniti, *inter alia*, kroz tretman manjina u medijima. Stereotipiziranje manjina nije ekskluzivna odlika postkonfliktnih konteksta i rašireno je u većini društava, kao rezultat doseljenja imigranata/kinja ili kao posljedica historijskih promjena granica. Ipak, novinarska profesionalna etika trebala bi spriječiti upotrebu stereotipnog ili generalizirajućeg predstavljanja određene etničke grupe (primjeri ovakvih etničkih etiketiranja: srpska djeca bacala kamenje na hrvatsku školu; srpski fudbalski navijači demolirali automobile nakon utakmice; romska djevojčica postaje majka), koje je još uvijek prisutno u medijima. U tom smislu, odnos prema određenim etničkim grupama u medijima čak može nenamjerno pospješiti rasistički diskurs umjesto da se protiv njega bori. Dodatni problem proizilazi iz činjenice da mnogi/e novinari/ke koji/e su promovirali/e govor mržnje tokom 90-ih još uvijek obnašaju visoke funkcije u javnim i privatnim medijima. Iako njihova „retorika više nije vulgarno eksplicitna... njihova praksa je i dalje destruktivna” (Klauški 2009, str. 4). Sve navedeno predstavlja dodatni izazov u procesu *mainstreaminga* manjinskih pitanja u hrvatskim štampanim i elektronskim medijima.

6. Zaključci

Značajan broj međunarodnih i domaćih, hrvatskih pravnih instrumenata priznaju legitimnost etničkog identiteta tako što daju pravo osobama koje pripadaju nacionalnim manjinama da otvoreno iskažu, očuvaju i razvijaju vlastiti etnički, jezički, kulturni i vjerski identitet, te da zadrže i razvijaju vlastitu kulturu u svim aspektima, bez pokušaja asimilacije protiv njihove volje. No, zakoni nisu dovoljni za

zadovoljavanje potreba manjina ako nisu praćeni političkom voljom i osiguranim finansijskim sredstvima. Hrvatska legislativa usklađena je sa međunarodnim standardima o pravima manjina, prvenstveno onima koji su zakonski obavezujući (Član 27 ICCPR-a, Okvirna konvencija i Evropska povelja). Stoga se postavlja pitanje, na koje je ovaj rad pokušao dati odgovor, da li trenutni zakonski okvir o pravima manjina na pristup medijima u Hrvatskoj zadovoljava potrebe kako manjina tako i većine, te do koje mjere on služi *agendi* inkluzije/inkluzivnosti?

Manjinama u Hrvatskoj garantirano je predstavljanje u medijima – one kroz informativne programe koji se emitiraju putem državnih i regionalnih TV i radio stanica primaju informacije na svojim jezicima. Pored toga, iz državnog budžeta se izdvajaju sredstva za finansiranje izdavaštva na manjinskim jezicima. Iako medije specijalizirane za manjine neki autori kvalificiraju kao getoizirajuće elemente, udruženja manjina su sklona da ih zadrže kao načine očuvanja manjinskog identiteta.

Uporedo stremljenje ka modelu integracije (kroz uključivanje manjinskih tema u *mainstream* medije) i autonomije (kroz dopuštanje manjinskim medijima korištenja manjinskog jezika u izdavaštvu i emitiranju) pokazuje da spomenuta dva modela ne isključuju jedan drugi i da jedino primijenjeni u kombinaciji i saradnji doprinose efikasnoj realizaciji ljudskih i manjinskih prava kroz institucionalnu organizaciju jednakosti zasnovane na priznavanju različitosti.

Primjenjujući Kymlickinu teoriju etnokulturalne različitosti i pravde, zajedno sa neoinstitucionalnim pristupom Josepha Marka, rad pokušava potcrtati da jedino uključivanje manjinskih tema u *mainstream* medije i programe značajno utječe na proces integracije manjina u društvo. Međutim, dok god se bavljenje manjinskim temama svodi samo na jednu dimenziju: naprimjer, ako su one predstavljene u potpunosti kroz političke teme ili jedino kroz folklorne i kulturne aktivnosti manjina, one neće doprinijeti integraciji, već prije nastavku stereotipiziranja i marginalizacije manjina. Nakon ispitivanja trenutnog stanja predstavljenosti i učešća manjina u

masovnim medijima u Hrvatskoj, još uvijek je teško pretpostaviti tvrditi da mainstream mediji postaju promoteri pluralizma, prikazujući kulturnu i jezičku raznolikost države. Trenutne zakonske odredbe i institucionalni okvir ne ohrabruju aktere medijske scene da postanu osjetljive prema manjinama i da doprinesu stvaranju kulture tolerancije, međusobnog priznavanja i razumijevanja, koje bi bilo korisno ne samo za manjinske zajednice, već i za cjelokupno društvo.

Sa engleskog prevela Emina Trumić.

**SRBI KAO PRIJETNJA:
PRIKAZ SRPSKE MANJINE U KOSOVSКИM NOVINAMA
NA ALBANSKOM JEZIKU**

Helena ZDRAVKOVIĆ-ZONTA

I. Uvod

Nakon promjene vlasti na Kosovu u junu 1999. godine, albansko stanovništvo, koje je do tada predstavljalo demografsku većinu bez političke moći ili vlasti, tokom 1990-ih dobilo je kontrolu i političku moć i postalo vladajuća većina, dok je srpsko stanovništvo izgubilo moć i privilegije, fizički i simbolički je isključeno iz kosovskog društva, te je prisiljeno na raseljavanje, postavši podređena i marginalizirana manjina.

Budući da je borba za vlast između dvije dominantne grupe predstavljala suštinu konflikta, duboka promjena u odnosima moći između većine i manjine ostaje osnovna dinamika koja podržava konflikt. Ova situacija, koja se ponekad naziva „postkonfliktnom”, zbog prividnog nedostatka organiziranih, otvorenih i nasilnih izraza konflikta, još uvijek pokazuje karakteristike dugog i nerješivog konflikta.

Ponavljanjem i produžavanjem negativnih stereotipa i rigidnih dihotomijskih identiteta, mediji igraju značajnu ulogu u održavanju konfliktne dinamike na Kosovu. Na taj način, ispitivanje njihovog diskursa, u smislu ideološke proizvodnje i predstavljanja, važno je da bi se razumjeli odnosi moći između većine i manjine, politika identiteta koja je uključena u njihovo održavanje i nerješivost konflikta.

Političari iz redova kosovskih Albanaca često iznose da je Kosovo multietničko društvo u kome se poštuju prava manjina i u kome je srpska manjina slobodna, čak i ohrabrena da se integriira. Kada to tvrde, oni ili ignoriraju segregaciju srpske zajednice, opći društveni antagonizam prema manjinama, njihovu lošu situaciju u pogledu ljudskih prava i životnih uvjeta, ili to pripisuju samoizolaciji i negativnom utjecaju centralne srpske vlade iz Beograda, kao i odbijanju Srba da prihvate ono što se često označava pojmom „nova realnost,” koji podrazumijeva izmijenjene odnose moći u kosovskom

društvu. Iz tih razloga, kosovsko društvo ostaje segregirano, polarizirano, a, pored toga, i dalje je prisutna ista dinamika koja je podstakla konflikt 1998–1999. godine.

U pokušaju da se dode do dubljeg razumijevanja nerješivoga konflikta na Kosovu i pokaže uloga medija u njegovom održavanju, ova studija koristi kritičku analizu diskursa da ispita novinske članke koji se odnose na probleme koji pogađaju srpsku zajednicu, objavljene u štampanim medijima na albanskom jeziku. Osim toga, ova studija posmatra implikacije medijskog diskursa na pokušaje pomirenja i izgleda za srpsku manjinu u kosovskom društvu.

2. Kosovski konflikt i problemi identiteta

Konflikt između Srba i Albanaca na Kosovu predstavljen je i lokalno shvaćen kao tradicionalan, neizbježan, prirodan i nepomirljiv. Ipak, iako konflikt između ove dvije grupe ima dugu tradiciju, a neki¹ bi rekli da on datira nekoliko stoljeća unazad, imperativ je naglasiti da primordijalna mržnja i „genetske” predispozicije prema agresiji nisu uzroci konflikta. Folger, Stutman i Poole (2001, str. 3) podsjećaju nas na to da netolerancija i agresija izbijaju na površinu, postaju naglašene i ponavljaju se kada konflikt započne, doprinoseći njegovom trajanju, intenzitetu i nasilju, dok su suštinski uzroci konflikta složeniji, a obuhvataju ekonomske, političke i simboličke interese i probleme.

Uprkos tome, konflikt na Kosovu može se zaista smatrati dubokim (Burton 1987), dugotrajnim (Azar 1983, str. 81–99; 1990) i nerješivim (Bar-Tal 1998, str. 22–50;

¹ O istoriji konflikta između Srba i Albanaca na Kosovu vidjeti: Bataković 1992a, 1992b, 1993, 1998; Berisha 1993; Bogdanović 1985; Draglich i Todorovich 1984; Judah 2000; Kalesi 1973; Kaplan 1993; Karabeg 2000; Krasniqi 1996; Krstić 1994; Logoreci 1984; Malcolm 1998; Maliqi 1998; Pettifer 2001; Shoup 1984; Skendi 1967; Vickers 1998.

Coleman 2003, Ellis 2006) budući da obuhvata veoma polarizirane grupe koje sebe vide kao ugnjetavane i viktimizirane, dok Drugog vide kao isključivi i apsolutni uzrok njihovog ugnjetavanja i viktimizacije. Također, ovaj konflikt opstaje kroz generacije, a posebno je rezistentan prema rješenju. Odnos između Srba i Albanaca posjeduje pet tipičnih osobina nerješivoga konflikta (Coleman 2003), odnosno, promjene moći i ravnoteže, a procesi identiteta (Ibid, 2003) su takvi da se u njima Drugi predstavlja kao zlotvor i historijski neprijatelj (Zdravović 2005), što je sve nametnulo međuovisnost, ekstremne emocionalne procese i svakodnevnu traumu i osjećaj viktimizacije.

Etnički konflikti ne odnose se samo na materijalne resurse, već obuhvataju i duboke probleme identiteta, gdje svaka grupa stvara svoj vlastiti identitet u odnosu, razlici i suprotstavljanju prema Drugom. Proces stvaranja etničkih identiteta koji bi izgledao konstantan i kao „sidrište suprotstavljanja” (Ellis 1999). Kelman (1999) ovo naziva „negativnim identitetom”, u kome se konfliktni odnos sa „Drugim” uklapa u identitete odgovarajućih grupa. On objašnjava da je „ekskluzivnost nacionalnog identiteta svake grupe ukotvjen u obrascu *negativne međuovisnosti* dva identiteta... Ova negativna međuovisnost dva identita dalje se pogoršava činjenicom da svaka strana percipira drugu kao *izvor vlastitih elemenata negativnog identiteta*” (Ibid., str. 558).

Na taj način konstituiranje identiteta kao srpskog ili albanskog implicira ne samo potvrđivanje razlike od Drugog, već potpuno i apsolutno suprotstavljanje Drugom. Ova dinamika identiteta važan je element nerješivoga konflikta; ona je najmanje podložna pregovaranju, rješenju i transformiranju budući da se stalno naglašava i jača kroz javne i vernakularne diskursne prakse.. Na taj način percipira se da se etnički konflikti okreću oko inkompatibilnih problema identiteta i osjećaja simboličke i fizičke ugroženosti.

Dijalektiku suprotstavljenosti prate drugi oblici međuovisnosti, kao što su geografska, kulturna i ekonomska međuovisnost. Iako se međusobno duboko ne vole, Srbi i Albanci nemaju priliku da se izvuku iz međusobnog odnosa. Zbog činjenice da žive na istoj zemlji i da prisvajaju istu teritoriju, njihovi su životi međusobno neraskidivo povezani.

Uprkos ovom nametnutom međuodnosu, stvarni odnos odlikuje nedostatak kontakta između dvije grupe; posljedični stereotipi i pogrešne informacije ne samo da dovode do negativnog pogleda na Drugog, već i do intenzivnih negativnih emocija – samoispravnosti, bijesa, indignacije, i, najočitije, do viktimizacije. I Srbi i Albanci nose mnoštvo negativnih i ekstremnih emocija vezanih za Drugog, a to je je snažna prepreka rješenju – Drugi se često posmatra kao manji od ljudskog, pa tako grupe nastavljaju obrazac agresivnosti i odbrambenosti.

Nasilje i agresija, koju vrše članovi vlastite grupe, opravdavaju se kao legitiman odgovor na nepravdu, diskriminaciju i ponižavanje od Drugog, i tako se ciklus osvete i protivosvete produžava, vodeći ne samo do teške, trajne psihološke traume već neizbježno i do međugeneracijske traume, hroničnih zdravstvenih problema i smanjene sposobnosti življenja (Bar-Tal 1998). Konflikt i neprijateljski odnos sa Drugim ukotvljeni su u obični diskurs i način življenja ljudi. Svakodnevna trauma prevodi se u identitet žrtve, kojem se nakon toga daju historijski omjeri (Zdravković-Zonta 2009); a to, zauzvrat, služi kao opravdanje za sva nedjela, ali isto tako služi i da postavi konflikt u fiksirane binarne opozicije apsolutne žrtve naspram apsolutnog zlotvora (Hawes 2004). Konceptualizacija konflikta kao trajne borbe protiv ugnjetavanja od Drugog podržava ga i perpetualizira, stvarajući od njega jedan zaista trajan i nerješiv konflikt (Bataković 1998; Mertus 1999).

3. Situacija na Kosovu: kratak pregled

Zbog dugotrajnosti i zamršenosti teško je odrediti početak srpsko-albanskoga konflikta na Kosovu. Nadalje, zbog veoma različitih verzija historije, za koju svaka pojedinačna grupa tvrdi da je Istina, teško je predstaviti objedinjeni pregled situacije. Kakogod, može se reći da je najnovija epizoda u konfliktu počela 1990. godine kada

je, nakon godina ispunjenih tenzijama i međusobnim optuživanjima za diskriminaciju između Srba i Albanaca, tadašnji predsjednik Srbije Slobodan Milošević promijenio ustavni položaj dvije pokrajine u okviru Srbije – Vojvodine i Kosova, smanjujući njihovu autonomiju. Ovo je bila prekretnica i tada je statistička manjina, Srbi, postala vladajuća većina na Kosovu². Doneseni su brojni novi zakoni, koji su stvorili osnovu za diskriminaciju³ protiv Albanaca, koji su isključeni iz javnog sektora, civilne službe i sa direktorskih mjesta.

U julu 1990. godine kosovski Albanci proglasili su Kosovo republikom nezavisnom od Srbije, ali dijelom Jugoslavije; oni su stvorili simulaciju potpune strukture vlade,

² Statistika iz popisa stanovništva nije veoma pouzdana. I srpski i albanski političari i akademici koristili su veoma različite brojeke da potkrijepe svoje divergentne zahtjeve i optuže drugu stranu za manipulaciju. Godine 1981. kosovski Albanci učestvovali su u posljednjem popisu stanovništva; tom prilikom ukupan broj stanovnika u pokrajini iznosio je 1,58 miliona, sa 1,22 miliona ili 77,4% Albanaca, i 236.526 ili 14,9% Srba i Crnogoraca. Godine 1991. Albanci su bojkotirali popis stanovništva, tako da je procijenjeno da je njihov broj 1,6 miliona ili 82,2% od ukupnog broja stanovništva od 1,97 miliona, od kojih su 215.346 ili 10,9% bili Srbi i Crnogorci. Albanci se ne slažu i tvrde da je njihov broj bio veći. (Navedena statistika preuzeta je iz tabela Census Data 1948–1991, Julije Mertus 1999; vidjeti također Judah 2000; originalni izvor: *Jugoslavija 1918–1988, Statistički godišnjak Jugoslavije za 1992. godinu*, str. 62–63, citirano u Vučković i Nikolić 1996, str. 108–109). Prema procjeni Statističkog zavoda Kosova iz 2008. godine, broj stanovnika Kosova iznosi 2,1 milion, od kojih je 92% Albanaca, dok druge etničke grupe čine 8%.

Vidjeti: http://www.ks-gov.net/ESK/eng/index.php?option=com_contentview=articleid=36&Itemid=26.

³ Policijske snage brzo su očišćene i od njih su stvorene srpske snage. Javne kompanije koje su djelovale pod pokroviteljstvom pokrajinske vlade preuzela je srpska vlada. Otpušteni su ljekari i medicinsko osoblje. Kulturne institucije su zatvorene ili su se spojile sa odgovarajućim srpskim institucijama, dok je najdramatičnija primjena ovih mjera bila u domenu obrazovanja – srpski nastavni plan i program nametnut je albanskim studentima, a albanski nastavnici su to odbacili, što je dovelo do otpuštanja kao i do smanjivanja broja djece koji su imali nastavu na albanskom jeziku. Vidjeti Judah 2000.

održavši izbore za parlament i predsjednika.⁴ U septembru 1991. godine Kosovo je proglašeno potpuno nezavisnom 'Republikom Kosova' sa Ibrahimom Rugovom kao predsjednikom (Vickers 1998). Osnovane su nove institucije radi nadoknade gubitka institucija za zdravstvenu zaštitu i obrazovanje.⁵

Nakon nekoliko godina u kojima se provodila politika 'pasivnog otpora', bez uspjeha u smislu međunarodnog priznanja, Oslobodilačka Vojska Kosova (OVK) pokrenula je oružani otpor uz pomoć fondova iz dijaspore kosovskih Albanaca (Judah 2000); postala je operativna do 1996. godine, a značajno je intenzivirala operacije 1997. godine kada je započeo otvoreni oružani konflikt sa srpskim snagama.

Kako su desetine hiljada albanskih civila raseljeni zbog okršaja između srpskih i albanskih snaga, zapadno mnijenje počelo je posmatrati situaciju na Kosovu ne više kao unutrašnji problem, već kao slučaj u kome je neophodna intervencija⁶. Upotreba sile protiv Srbije pojavila se kao moguće rješenje problema.⁷ Međunarodna zajednica upriličila je mirovne pregovore u Rambouilletu, u Francuskoj, u februaru 1999. godine;

⁴ Srpske vlasti nisu pokušale uhapsiti organizatore, tako da su Albanci održali svoje izbore (za više detalja vidjeti Judah 2000)

⁵ Albanci su organizirali paralelni sistem obrazovanja i osnovali škole u privatnim kućama. Učenci su podučavani na albanskom jeziku, a na njihovim diplomama se nalazio pečat 'Nezavisne Republike Kosovo' (Kostovicova 1997; 2002).

⁶ Nakon intenzivnih prijetnji, u oktobru 1998. godine, Milošević je pristao na prekid vatre. Srpska policija i vojska počele su povlačenje, dok je dvije hiljade posmatrača došlo na Kosovo pod okriljem OSCE-ove Kosovske verifikacijske komisije; raseljene osobe počele su silaziti sa brda i smještati se u skloništa za vrijeme zime. Kakogod, nakon povlačenja srpskih snaga, zamijenile su ih snage OVK-a, ponovo zauzimajući pozicije. Na taj način su nastavljene konfrontacije između OVK-a i srpskih snaga, što je ostavilo posljedice i na civile (Judah 2000).

⁷ Za ispitivanje diskursa Clintonove administracije i američkoga Kongresa o američkoj politici prema krizi na Kosovu vidjeti Paris 2002.

nakon intenzivnih i dugih pregovora delegacija kosovskih Albanaca potpisala je nacrt sporazuma budući da je u njega uključen njihov zahtjev o organiziranju referenduma za nezavisnost, dok srpska delegacija nije potpisala sporazum budući da je njim *de facto* autorizirana invazija cijele Jugoslavije, koju bi provele trupe NATO-a.⁸

Nakon toga, NATO je počeo bombardiranje Srbije 24. marta 1999. godine, bez autorizacije UN-ovog Savjeta sigurnosti. Bombardiranje je trajalo 78 dana⁹, a Srbija je kapitulirala 3. juna, tako da je NATO 10. juna suspendirao bombardiranje¹⁰. UN-ov Savjet sigurnosti donio je Rezoluciju 1244, koja je sankcionirala ulazak NATO-ovih trupa na Kosovo i osnovala UN-ovu misiju privremene uprave na Kosovu (UNMIK) kao vladajući organ¹¹, garantirajući u isto vrijeme jugoslavenski suverenitet¹².

⁸ Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo, 23 February 1999, Appendix B: Status of Multi-National Military Implementation Force; također vidjeti: Chomsky 2000; Cohen 2000; Gowan 1999; Johnstone 2002.

⁹ Bombardiranje Srbije bilo je intenzivno pošto je više od 60% ciljeva imalo dvostruku upotrebu, što znači da su imali i civilnu i vojnu upotrebu, uključujući tvornice, rafinerije nafte i skladišta, ceste, željeznice, električne i komunikacijske centre.

¹⁰ Za izvještaj o NATO-ovom bombardiranju također pogledati: Ignatieff 2002; Daalder i O'Hanlon 2001; Chesterman 2002.

¹¹ Njena je uloga bila da osigura privremenu upravu za Kosovo, u kojoj će narod Kosova uživati znatnu autonomiju u okviru Federativne Republike Jugoslavije i koja će osigurati privremenu upravu, istovremeno uspostavljajući i nadgledajući razvoj privremenih demokratskih institucija samostalne vlade u osiguranju uvjeta za miran i normalan život svih stanovnika Kosova (UNMIK-ov izvještaj za štampu od 21. septembra 1999).

¹² Ipak, jedan od UNMIK-ovih zadataka bio je da organizira izbore za 'privremene institucije demokratske i autonomne vlade prije političkog rješenja'. Dok je Rezolucija garantirala da je Kosovo dio Jugoslavije, Kosovu su data gotovo sva obilježja državnosti pod UNMIK-ovom upravom (kao što su granice, carina, nova valuta, putne isprave, lične karte) – praktično, Kosovom se upravljalo potpuno nezavisno od Srbije, sa *de facto*, ali ne i *de iure*, nezavisnošću.

Tokom bombardiranja skoro 850.000 kosovskih Albanaca postali su izbjeglice u Crnoj Gori, Makedoniji i Albaniji (za kritičku perspektivu NATO-ovog bombardiranja vidjeti Chomsky 2000) ili su postali unutrašnje raseljeni na Kosovu (UNHCR, 1999, str. 11) Nekoliko dana poslije prestanka bombardiranja, nakon ulaska NATO-ovih trupa (KFOR) na Kosovo i povlačenja srpskih snaga, izbjeglice su se počele vraćati kućama¹³. Lideri OVK-a preuzeli su kontrolu u pokrajini i formirali vladu koja je kasnije integrirana sa UNMIK-om u Zajedničku privremenu upravnu strukturu¹⁴. Istovremeno, kampanja sistematskog progonjenja kao i masovne uzurpacije imovine (Tawil 2009), natjerala je gotovo 250.000 Srba sa Kosova da postanu interno raseljeni (IDP) u Srbiji i Crnoj Gori¹⁵ ili da se presele u etnički homogene enklave na Kosovu i tako postanu interno interna raseljena lica (IIDP)¹⁶.

-
- 13 Prema UNHCR-u, 808.913 osoba od ukupnih 848.100 se vratilo (UNHCR, 1999).
- 14 Specijalni izaslanik generalnog sekretara (SRSG) imao je legislativnu i egzekutivnu vlast na Kosovu. Tokom godina, UNMIK je postepeno prenio svoje ovlasti na lokalne kosovske institucije, nazvane Privremene institucije samouprave (PISG). Do Deklaracije nezavisnosti u februaru 2008. godine i usvajanja Ustava Kosova u junu 2008. godine, UNMIK je još uvijek prisutan, ali on više nije upravna civilna vlast; njegov je rad sveden na monitoring. Nakon usvajanja Ustava, na Kosovu su uspostavljeni drugi, međunarodno sponzorirani mehanizmi, kao što su Međunarodni civilni ured (ICO) i njegov predstavnik, i EU-ova Misija vladavine zakona (EULEX). KFOR je još uvijek prisutan da održava sigurnost, ali postepeno smanjuje broj vojnika.
- 15 Do novembra 1999. godine, jugoslavenski Crveni krst registrirao je oko 247.391 ljudi, uglavnom (mada ne i isključivo) Srba i Roma, u statusu raseljenih lica (UNHCR/OSCE, 1999). U toku martovskih nemira 2004. godine dodatnih 4.100 osoba, uglavnom Srba, Roma i Askalija, nasilno je raseljeno za vrijeme nemira (Human Rights Watch, 2004; Amnesty International, 2000b).
- 16 Samo je šačica Srba ostala u velikim urbanim, nekadašnjim naprednim multietničkim centrima kao što su Prizren, Peč, Đakovica i Priština; njih su morali čuvati KFOR-ovi vojnici, a u rijetkim prilikama, kada bi se usudili izaći van, to bi radili uz pratnju. Unutrašnje raseljena lica iz prizrenskog područja pridružila su se Srbima u Štrpcu. U Gnjilanu i Orahovcu formirani su mali getoi, dok je Velika Hoca postala jedna enklava. Gračanica i okolna sela također su postali enklava. Rijeka Ibar postala je linija podjele između Srba u sjevernom dijelu Mitrovice i Albanaca u južnom dijelu Mitrovice (Amnesty International, 2000a).

KFOR-ove trupe su razmještene da osiguraju mir i sigurnost, ali su pripadnici tih trupa shvatili da je njihova misija isključivo zaštita kosovskih Albanaca, pa su tako u početku uradili malo ili ništa da spriječe nasilje protiv Srba (Amnesty International, 2000b), koje se toleriralo kao opravdana osveta. Nekoliko stotina Srba ubijeno je u mjesecima neposredno nakon ulaska NATO-ovih trupa na Kosovo¹⁷, a više od 1.300 je kidnapirano (Amnesty International, 1999; vidjeti također Fisk 1999). U enklavama i svim manjim urbanim getoima KFOR-ove trupe uskoro su morale čuvati Srbe, koji su imali ograničenu slobodu kretanja, bez pristupa javnim službama¹⁸. U decembru 1999. godine generalni sekretar Ujedinjenih naroda izjavio je u svom izvještaju da uprkos naporima UNMIK-a i KFOR-a, „nivo i priroda nasilja na Kosovu, posebno protiv ugroženih manjina, i dalje su neprihvatljivi” (UN, 1999, str. 4).

Od juna 1999. godine nije više bilo Srba u javnim, upravnim i vladinim institucijama; Srbi su sistematično isključeni iz političkih, društvenih i ekonomskih centara moći¹⁹.

17 I Albanci su ubijani u ovom periodu; neki su obilježeni kao „srpski kolaboracionisti”, ali mnogi su bili viktimizirani budući da je kriminal nesmetano bujao u okruženju bezakonja, u kome je oružje bilo prisutno na sve strane, a OVK još uvijek naoružan (Amnesty International, 2000b).

18 Prema zajedničkom izvještaju UNHCR-a i OSCE-a iz novembra 1999. godine, nealbanci su se suočavali sa nekažnjivom klimom nasilja, kao i sa rasprostranjenom diskriminacijom, progonom i zastrašivanjem. Kombinacija sigurnosnih problema, ograničeno kretanje, nedostatak pristupa javnim službama (posebno obrazovanju, medicinsko-zdravstvenoj zaštiti i penzijama) odlučujući su faktori zbog kojih prvenstveno Srbi, a i druge nealbanske grupe sa Kosova odlaze do ovog trenutka. Vidjeti „Overview of the situation of ethnic minorities in Kosovo” (UNHCR/OSCE, 1999).

19 U cilju ispunjavanja uvjeta da se stekne status (takozvani paket „standarda za status”), bilo je nekih razvodnjenih pokušaja kosovskih Albanaca da simbolično uključe Srbe u kosovske institucije, uključujući dva ministra (ministar za socijalnu politiku i rad i ministar za zajednice i povratak). Kakogod, pošto većina Srba ne učestvuje u kosovskim izborima, zajednica kosovskih Srba ne smatra ove političare njihovim pravim predstavnicima. Ovi su napori daleko od stvarne političke moći i participacije u državnim institucijama i vladi.

Situacija srpske zajednice na Kosovu ostala je nepromijenjena u proteklih deset godina – ona je i dalje pogođena kontinuiranim kršenjem ljudskih prava, izolacijom od općeg kosovskog društva i problemima vezanim za osnovne životne uvjete. Srpskoj zajednici uskraćena su građanska i politička prava, kao što su pravo na život, slobodu kretanja, izražavanja, slobodu mišljenja, savjesti i vjeroispovijesti, kao i pravo upotrebe maternjeg jezika. Na polju društvenih, ekonomskih i kulturnih prava njima su uskraćena i druga prava, između ostalih, pravo na obrazovanje, zdravstvenu zaštitu i pravo učestvovanja u kulturnom životu (U.S. Department of State, 2009; Kosovo Ombudsperson, 2008; Minority Rights Group International, 2006).

Kao odgovor na to, srpska je vlada uspostavila takozvani „paralelan sistem”, koji je djelovao, i koji i dalje djeluje u područjima i enklavama sa većinskim srpskim stanovništvom, osiguravajući javne usluge – u zdravstvu, obrazovanju i upravi – koje su inače bile i ostale nepristupačne srpskoj zajednici. Kao što to godinama pokazuju izvještaji o ljudskim pravima, Kosovo „ostaje jedno od najsegregiranih mjesta u Evropi sa hiljadama raseljenih osoba u kampovima i mnogim 'etnički čistim' gradovima i selima” (Minority Rights Group International, 2006). Ono se suočava sa velikim problemima u pogledu manjinskih zajednica²⁰, kao što su „slučajevi politički i etnički motiviranog nasilja; društvena antipatija protiv Srba i Srpske pravoslavne crkve; nedostatak progressa kod povratka interno raseljenih osoba u njihove domove²¹; društveno nasilje, zloupotreba i diskriminacija protiv manjinskih

²⁰ Kosovo Ombudsperson office, dostupni na: <http://www.ombudspersonkosovo.org/>, stranica posljednji put posjećena 20. novembra 2009.

²¹ Prema UNHCR-u, do juna 2007. samo se 7.000 od ukupnog broja od 250.000 unutrašnje raseljenih lica vratilo. Važno je, pak, napomenuti da ova cifra obuhvata sva nealbanska unutrašnje raseljena lica i da su većina povratnika Romi, a da UNHCR nije zabilježio povratnike koji su kasnije napustili Kosovo. Opći trend za Srbe jest da napuštaju Kosovo (Batakovic 2007; Human Rights Watch, 2006; Minority Rights Group International, 2009).

zajednica” (U.S. Department of State, 2009). Težak položaj srpske manjine na Kosovu proistječe iz sistematične diskriminacije koja je institucionalizirana na različitim nivoima u korist kosovskih Albanaca.

4. Diskurs medija i konflikt

Diskriminacijom i konfliktom upravljaju ideologije²² i urođena polarizacija između Nas i Njih,²³ koje se izražavaju posredstvom diskursa (Van Dijk 2000a) – kako javnog tako i vernakularnog. Da bi se shvatila dinamika održavanja konflikta i suštinski odnosi moći, potrebno je pogledati obrasce predstavljanja Drugog u diskursu²⁴. Kao što Fiske podsjeća, moć predstavljanja jeste prava moć – koja koristi reprezentaciju da proizvede

²² Ideologije su opća, apstraktna, zajednička društvena uvjerenja koja su u osnovi društvenih reprezentacija, a funkcioniraju kao samosheme identiteta, stvarajući osnovu za znanje i spoznaju; one su važne u upravljanju mišljenjem i interakcijom, posebno za društvene odnose među grupama, kao što su odnosi dominacije i konflikta (Van Dijk 2000a).

²³ Polarizacija je strukturalna karakteristika ideologija, oţjelotvorena u suprotstavljanju između Nas i Njih. U etničkim konfliktima kakav je konflikt na Kosovu, proces formiranja identiteta čak je i polariziraniji budući da on mora održavati konfliktnu dinamiku, a zasniva se na ideologijama koje pripadnike grupe identificiraju pozitivno dok nepripadnicima grupe pripisuju ekstremno negativne osobine, ukotvljavajući samoidentifikaciju u radikalnom suprotstavljanju (Kelman 1999).

²⁴ Prema Van Dijk, diskurs je „specifičan oblik upotrebe jezika ali i specifičan oblik društvene interakcije, interpretiran kao potpuni komunikativni događaj u određenoj društvenoj situaciji”, i tako ga i ja shvatam (Van Dijk 1989). Isto tako, koristim pojam teksta u smislu pisanog diskursa. Kao što Foucault tvrdi: „Diskurs je način političke i ideološke prakse koji uspostavlja, održava i mijenja odnose moći, kao i grupe među kojima ovi odnosi moći djeluju.” (Foucault 1980).

„drugačijost” i Drugog kao različite, ponekad inferiorne, što znači obnašanje „prava reprezentacije” nad onima koji su predstavljeni kao Drugi (Fiske 1993).

Mediji, kao važne ideološke institucije ili ideološki aparati (Althusser 1984), neophodni su za djelotvornu reprodukciju i implementaciju ideologija. Preko javnog diskursa, mediji igraju važnu ulogu u oblikovanju identiteta, pružanju informacija i slika preko kojih razumijemo sebe i druge, u stvaranju javne svijesti i utjecaju na javnu politiku (Fowler 1991; Kellner 1995; Neuman, Just i Crigler 1992; Parenti 1986; Robinson 2000; Weimann 2000). Pridržavajući se osnovne dinamike kako ideologije funkcioniraju da bi bile korisne za održavanje odnosa moći, mediji proizvode i reproduciraju pozitivne slike pripadnika grupe i negativne slike nepripadnika grupe (Hall 1982; 1985), koje doprinose procesu stvaranja grupnog identiteta (društvenog, etničkog i nacionalnog) (Anderson 1991; Bhabha 1990; Bruner 2002; Clay 1996).

4.1. Mediji i identiteti u ratu i miru

4.1.1. Mediji i manjine

Jedno od trajnih nalaza u istraživanju komunikacija jeste sklonost novinskih medija da odražavaju dominantne društvene stavove i učvršćuju raspodjelu društvene i političke moći u društvu (Croteau i Hoynes 1997; Davis 1990; Gamson, Croteau, Hoynes i Sasson, 1992). Ovaj nalaz naročito je izražen u studijama koje se bave predstavljanjem manjina (Uporedi npr.: Campbell 1995; Entman 1990; Van Dijk 1988), koje pokazuju da se mediji bave manjinskim grupama obično na dva načina – oni ih ignoriraju, ukoliko te grupe nisu percipirane kao prijetnja, ili ih diskreditiraju (Avraham, Wolfsfeld i Aburaiya 2000). Budući da mediji daju prioritet moćnim ljudima i grupama zbog njihove društvene, političke, ekonomske i kulturne moći i utjecaja (Van Dijk 1996), grupe niskog socijalnog statusa, kao što su manjine, obično se

smatraju vrijednim spomena u novinama samo kada su povezane s nekim oblikom devijacije (Wolfsfeld 1997). Posljedica je naglašeni i sve veći postojeći društveni i politički jaz između većine i manjine.

Prema Wolfsfeldu (1997, str. 62) medijsko izvještavanje o manjinama, u uvjetima političkoga konflikta i konflikta identiteta, čine četiri glavne karakteristike:

- (1) negativni kontekst i fokus na neredne kao što su nesreće, perverzije, kriminal, nasilje, nemiri, ekstremizam, subverzija i prijetnje javnom poretku;
- (2) pripisivanje članovima manjinske grupe čvrsto etabliranih motiva i sličnih karakternih crta – oni su egzotični, čudni, različiti i iracionalni – uz rasprostranjenu upotrebu predrasuda, generalizacija i stereotipa;
- (3) članovi manjinske grupe smatraju se odgovornim za vlastitu sudbinu, a predstavljaju se nesposobnim da promijene svoju sadašnju realnost;
- (4) površno izvještavanje o društvenom, ekonomskom i političkom razvoju manjinske grupe bez spominjanja pozadine, razloga ili konteksta koji dovodi do njega.

Sve su ove karakteristike bitne u procesu omogućavanja i perpetuiranja konflikta.

4.1.2. Mediji kao faktori koji olakšavaju i omogućavaju konflikt

U konfliktu, kako tvrdi Galtung (1969), mediji su odgovorni za ono što on naziva „kulturnim nasiljem” – nevidljivim oblikom nasilja koji održavaju kulturne institucije. Mediji mogu poslužiti da opravdaju, pa čak i da podstaknu direktno nasilje²⁵,

²⁵ U pogledu etničkoga konflikta, mnoge studije fokusirane na uključenost medija u konfliktima u Ruandi i bivšoj Jugoslaviji pokazuju opasno djelovanje medija u širenju poruka mržnje i njihovu ulogu u masovnom nasilju (vidjeti: Des Forges 1999; Kirschke 1996; Metzl 1997; Burić 2000; Sadiković 1998; Thompson 1999; Taylor i Kent 2000; Kurspahić 2003).

širenjem diskriminacije i održavanjem „strukturalnog nasilja”, koje obuhvata društvenu nejednakost, represiju, neravnotežu moći, a manifestira se u različitim oblicima društvenih nepravdi, represivnih institucija i institucionaliziranih predrasuda. Kao takvi, mediji posjeduju moć da utječu na konflikt ali i mir. Kao što Bratic (2008) kaže, „mediji postaju mjesto gdje se oživljavaju artefakti konflikta i ideje za mir”.

U zamršenom i dugotrajnom konfliktu, uloga medija je važna zato što u takvim situacijama najčešće ne postoji direktna komunikacija između suparničkih grupa. Prije je riječ o tome da je ta komunikacija ograničena na mas-medije, kroz koje uglavnom i prolazi (Anastasiou 2002) kao impersonalna razmjena destruktivnih poruka i stereotipa, koji s vremenom postaju standardizirane, međusobne optužbe, karakterizacije, samoviktimizacija i retorika zasnovana na jednostranim, iskrivljenim i nacionalističkim pretpostavkama. U tim situacijama, diskurs medija jedne strane odražava diskurs druge strane zato što su reproducirani okviri identični. Ali isto tako, budući da okviri naglašavaju negativne karakteristike Drugog kao 'neprijatelja' naroda, oni dodatno sprečavaju uspostavljanje direktnoga komunikativnog kontakta.

Retorika koja se širi posredstvom mas-medija ne samo da cvjeta u uvjetima dugotrajnog i nerješivoga konflikta, već ona stvara djelotvorno, opće uniformirano mišljenje unutar jedne grupe, koje se oslanja na glavnu osovinu spora (vidjeti npr.: Ellul 1973; Orwell 1949). Zapravo, mnogi teoretičari medija (McLuhan 1964; Meyrowitz 1985) tvrde da mas-mediji olakšavaju uspostavljanje generaliziranih stereotipa, pa su tako stereotipni obrasci nacionalizma kongruentni s načinom na koji mediji funkcioniraju (Anastasiou 2002). Kao što naglašava Wolfsfeld (2001), „mediji pokazuju tendenciju opsesivne zainteresiranosti za prijetnje i nasilje”. U vremenima konflikta, mediji šire slike koje pomažu da se uspostavi jasna distinkcija između Nas i Njih, učvrsti kohezija pripadnika grupe, održava stalno suprotstavljanje nepripadnicima grupe, i to kroz ekstremno negativna predstavljanja i karakterizacije (Auerbach i Bloch-Elkon 2005; Bloch i Lehman-Wilzig 2002; Van Dijk 1989; Hammond i Herman 2000; Herring 2000; Iyengar 1988; Taylor 2000; Vincent 2000).

4.1.3. Mediji za mir i pomirenje

Osim istaknute uloge u podsticanju rata, mediji imaju i potencijal da pozitivno utječu na konfliktne kontekste transformiranjem negativnih stereotipa i smanjivanjem predrasuda (Crocker, Hampson i Aall 2004; Darby i MacGinty 2003; Lynch 2005; Wolfsfeld 2004). Kao što mogu širiti poruke koje podstiču mržnju i podgrijavaju konflikt, mediji imaju sposobnost i da šire poruke mira, doprinoseći razrješenju konflikta (Howard, Rolt, Van de Veen i Verhoeven 2003; Price i Thompson 2002; Wolfsfeld 2004). Ako je simboličko okruženje pod utjecajem poruka miroljubivo orijentiranih medija, to može dovesti do kulturalne transformacije nasilja. Ovo, pak, traži ne samo produkciju miroljubivo orijentiranih medija već i potpunu promjenu stavova i percepcija (Batic 2008), kao i integraciju ovih napora u druge društvene institucije i procese (Ibid.). Kao što ni proratna propaganda ne može jednostrano prouzrokovati konflikte, tako ih ni miroljubivo orijentirani mediji ne mogu jednostrano završiti.

Uprkos ovom pozitivnom potencijalu, na Kosovu i albanski i srpski mediji²⁶ godinama igraju ključnu ulogu u stvaranju i reproduciranju konfliktnih ideologija kroz diskurs

²⁶ Iako postoje srpski mediji na Kosovu, oni su uglavnom komercijalne, zabavno orijentirane radioemisije; srpska zajednica pretežno se oslanja na medije iz Srbije za vijesti i informacije. Vidjeti: <http://www.ks.undp.org/?cid=2,26,813> (stranica posjećena 20. novembra 2009). Najgledanija televizijska stanica srpskog stanovništva je RTS, državna stanica Srbije, dok su najpopularnije beogradske dnevne novine *Večernje novosti*, *Blic*, *Kurir*, *Press* i *Glas javnosti*. Vidjeti: "Pogled na Balkan, beogradski mediji drže kosovske Srbe u mraku", septembar 2006, na: http://www.b92.net/eng/insight/opinions.php?yyyy=2006imm=09inav_id=37019 (stranica posjećena 20. novembra 2009). Malo lokalnih medija proizvodi vlastite vijesti i informativne programe; umjesto toga oni prenose izvještaje iz beogradskih medija i na taj način zanemaruju vijesti s Kosova. Kosovska javna televizija osigurava malo pravih programa na srpskom jeziku. Oslanjanje na beogradske dnevne radi informiranja povećava i učvršćuje osjećaj nesigurnosti i izolacije kosovskih Srba pošto srpski mediji općenito naglašavaju negativne stereotipe o kosovskim Albancima učvršćujući konfliktnu dinamiku. Vidjeti Inicijativu mladih za ljudska prava, 2006, 2005.

koji se odlikuje ekstremnim stereotipima o Drugom, predrasudama, opravdanjem nasilja protiv Drugog i opravdavanjem neravnoteži moći i diskriminatornih praksi (Youth Initiative for Human Rights, 2005; 2006; OSCE, 2004b; 2006).

4.2. Medijski pejzaž na Kosovu: institucije, diskurs i praksa

4.2.1. Mediji na albanskom jeziku u Kosovu

Od 1990. do 1999. godine postojala je samo jedna televizijska stanica na Kosovu koja je uglavnom emitirala na srpskom jeziku osim dnevnog polučasovnog programa vijesti na albanskom (Judah 2000). Nakon povlačenja srpskih vlasti u junu 1999. godine i dolaska UNMIK-a, lokalni kosovski albanski mediji su procvjetali.²⁷ Procjenjuje se da je međunarodna zajednica između 1999. i 2006. godine uložila 36 miliona eura za pomoć medijima (OSCE, 2006).

Postoji osam dnevnih novina na albanskom jeziku, sa ukupnim tiražom od 30.000 primjeraka, osam sedmičnika i brojnih drugih periodičnih časopisa²⁸. Nizak budžet, ograničen profit, i nedostatak profesionalnog obrazovanja znači nizak kvalitet i malo ili nimalo uredničke samostalnosti. Prema izvještajima medijskog monitoringa

27 Postoji preko 100 medijskih elektronskih stanica; oko 90 su radiostanice, dok su više od 22 televizijski emiteri. Postoje tri kosovska TV-emitera – RTK, koju finansira vlada, i dvije komercijalne TV-stanice. RTK ima otprilike 10% programskog vremena za četiri jezika manjina. Mediji uglavnom odražavaju albanski etnički sastav pošto gotovo dvije trećine medija djeluje na albanskom jeziku, a ostatak koristi srpski ili su višejezični.

28 Postoje samo jedne dvojezične albansko-srpske novine – sedmičnik *M Magazine*. Dvosedmičnik *Gradanski glasnik* štampa se na srpskom, ali ima „miješani” ured; izdavač je Albanac, dok je urednik Srbin.

(OSCE, 2006), primjetne su osnovne greške u novinarskoj praksi²⁹, a profesionalni standardi su niski; općenito, mediji na Kosovu teže prema senzacionalističkim i površnim informacijama.

Osim toga, novinarstvo uglavnom služi jednoj specifičnoj stranci ili grupi³⁰. Kakogod, kosovski mediji na albanskom jeziku mogu se smatrati „nacionalnim” medijima u smislu da pomažu stvaranju države kosovskih Albanaca, održavajući „zamišljenu zajednicu” (Anderson 1991). Prema Gellneru, može se reći da mediji predstavljaju državu kosovskih Albanaca kao apsolutnu, svetu i monoetničku, militantnu u njenom konceptu odbrane i njenih sredstava slobode (Gellner 1983), i u konfliktnom suprotstavljanju sa Drugim, s „neprijateljem” – Srbima.

Prema agencijama i organizacijama koje prate medijsko izvještavanje o manjinama (Youth Initiative for Human Rights, 2005; 2006; OSCE, 2006), štampani mediji na albanskom jeziku općenito pokazuju tendenciju da „stvore dihotomiju između NAŠE [albanske] strane, koja je bolja i konstruktivna, i NJIHOVE [srpske]strane, koja je loša i destruktivna”, te da „učestvuju u radikalizaciji interetničkih odnosa na Kosovu” (Youth Initiative for Human Rights, 2006).

29 Kao što su citiranje samo jednog izvora informacija, neodvajanje vijesti od komentara i uglavnom oslanjanje na izjave javnih zvaničnika u stvaranju priča.

30 Reklamiranje vlade i stranaka pokretačka je snaga kosovskih novena, koje se bore da zarade novac, s obzirom na lošu prodaju i relativno nerazvijen reklamni sektor (Marzouk 2009). Vidjeti također KIPRED 2008.

4.2.2. Kritička analiza diskursa ideologija koje podržavaju konflikt

Da bih pomno ispitala predstavljanje srpske manjine³¹ u novinama na albanskom jeziku, odabrala sam kritičku analizu diskursa (CDA), budući da ona, kao što Van Dijk sugerira, stvara potpuni, sistematični izvještaj o nivoima, strukturama, jedinicama i strategijama teksta kao i detaljnu analizu brojnih osobina konteksta, što je neophodno da bi se analizirao diskurzivni izraz i reprodukcija ideologija (Van Dijk 1997; Duranti i Goodwin 1992; Ellis 1998; Huckin 1992; Potter, Edwards i Wetherell 1993; Tannen 1981). Kako medijska produkcija odražava, a i povezana je sa dominantnim ideološkim i ekonomskim snagama u društvu, smatram da je CDA posebno prikladan oblik analize. Naime, ona osigurava teorijski i metodološki kontekst koji može eksplicitno artikulirati odnos između jezika, jezičkih praksi i društveno-političkog svijeta (Fairclough 1992). Ova analiza ne omogućava samo razlikovanje diskursnih praksi koje doprinose produkciji i reprodukciji dominantnih ideologija, već i ponavljanje i produžavanje stereotipa, predrasuda, diskriminacije, čak i nasilja, a shodno tome, i dinamike nerješivoga konflikta (Van Dijk 1989).

31 Fokusiranje samo na srpsku zajednicu rukovođeno je nekolicinom razloga. Prvo, iako je konflikt na Kosovu utjecao, i još uvijek utječe, na sve nealbanske etničke grupe, sam konflikt nije bio, a nije ni sada konflikt između Albanaca i svih drugih nealbanskih grupa, već između Srba i Albanaca. Na taj način, u pogledu dinamike nerješivoga konflikta glavni problem jeste odnos između albanske većine i srpske manjine. Iako se u ovom članku raspravlja o srpskoj zajednici, važno je primijetiti da ova manjina, kao i svaka zajednica, nije homogena u pogledu političkih inklinacija, identiteta i odgovora na politike ili razvoje; postoje regionalne, lokalne, političke i identitetske razlike, često duboke, unutar zajednice. Ipak, oni dijele zajednički težak položaj manjine u jednoj etničkoj državi, a istovremeno ih „homogeniziraju” mediji na albanskom jeziku. Zatim, u mjesecima analiziranim u ovoj studiji, pojavilo se samo pet članaka koji su se odnosili na druge manjine.

Ova studija posmatra članke koji se bave srpskim problemima u novinama na albanskom jeziku na Kosovu: *Koha Ditore*, *Kosova Sot*, *Express*, *Zëri*, *Epoka e Re*, *Lajm*, *Bota Sot* i *InfoPress*, od 1. marta do 31. maja 2009.³² Koristeći svakodnevni UNMIK-ov servis medijskog monitoringa³³, odabrala sam sve članke koji su se bavili Srbima i problemima vezanim za srpsku manjinu ili su ih spomenuli, uključujući i članke koji su se ticali Srbije i vlade u Beogradu. Odlučila sam obuhvatiti drugu kategoriju članaka zbog dva glavna razloga. Prvo, percipira se da je srpska manjina na Kosovu neraskidivo povezana sa Beogradom i Srbijom³⁴, i veoma često mediji na albanskom jeziku ne prave razliku između njih.³⁵ Drugo, srpska vlada u Beogradu najčešće se

32 Odlučila sam obuhvatiti sve dnevne novine na albanskom jeziku kako bih analizirala široki spektar i potražila moguće razlike. Kakogod, analiza pokazuje da, s jedne strane, postoje značajne razlike između novina u izvještavanju o lokalnoj politici, a s druge strane postoji konsenzus i koherencija u izvještavanju o srpskim problemima tokom tri analizirana mjeseca, kao i nedostatak divergentnih perspektiva i glasova. Drugim riječima, nacionalizam prevazilazi ili premošćava stranačke razlike.

33 UNMIK-ov servis za monitoring medija daje svakodnevne osvrti i prijevode medija na albanskom jeziku na Kosovu i medija na srpskom jeziku u Srbiji; izvještaji daju potpune liste naslova i članaka kao i prijevode odabranih članaka, fokusirajući se na glavne događaje, politički razvoj i probleme koji se tiču albansko-srpskih odnosa.

34 Prema izvještajima medijskog monitoringa, mediji na albanskom jeziku fokusiraju se na snažnu i trajnu privrženost zajednice kosovskih Srba vladi u Beogradu. Uglavnom se o političarima iz Beograda izvještava dosta negativno; oni se obično prikazuju uz nadimke i podsjetnik šta je srpski režim na Kosovu radio u 1990-im godinama (Youth Initiative for Human Rights, 2005; 2006, OSCE, 2006).

35 Ilustrativan je primjer izvještavanje o jednom incidentu 24. marta kada je Kosovska policija zaustavila zvaničnike iz srpske vlade koji su dolazili iz Beograda, na jednom graničnom prelazu, zabranivši im ulazak. Mediji na albanskom jeziku izvjestili su o ovom događaju pod naslovima kao što su "Kosovo: Zabranjena zemlja za Srbe" (InfoPress); *Bota Sot* objavila je članak naslovljen "Nećete više zakoračiti u Kosovo", tvrdeći da "Srbima više neće biti dozvoljen ulazak u Kosovo".

citira kada govori za srpsku zajednicu na Kosovu, pa se tako zajednica uglavnom identificira sa srpskom vladom i Srbijom općenito.

U analizi koja slijedi ispituje se diskurs novina na albanskom jeziku u pogledu Srba, pri čemu se posmatraju glavne naracije (engl. Master Narrative) (Hackett i Zhao 1994), okviri (Goffman 1974), diskursne strategije (Donati 1992), kao što su retorička sredstva (upoređivanje i kontrastiranje, hiperbola i eufemizam) i leksikalizacija (Van Dijk 1997; 2000). Slijedeći Van Dijka, tvrdim da epistemološki istinsna vrijednost ideologija nije važna u odnosima moći u pogledu dominacije i diskriminacije, već je važna njihova kognitivna i sociološka uloga, tj. njihova efikasnost i korisnost. Stoga, u ovoj analizi moja namjera nije ustvrditi ili raspravljati o istinosnoj vrijednosti medijskog diskursa već ispitati koje su vrste predstavljanja dominantne i kako ideologije produciraju i reproduciraju konfliktnu dinamiku kao i društveno-političke implikacije toga.

4.2.3. Prijetnja kao glavna naracija

Glavne naracije su analitički referentni okviri koji se koriste da kategoriziraju i analiziraju događaje i procese vezane za različite probleme ili područja, kao što su „svjetski poredak“, „sigurnost“, „humanitarni aspekt“ itd. Kada se često ponavljaju i/ili kada ih ovjeri i prihvati više javnih autoriteta kao što su državne institucije, lideri zajednica, vladini zvaničnici ili intelektualni autoriteti, ovi dominantni tekstovi postaju „Istina“. Pošto oni privilegiraju određene interpretacije, marginalizirajući druge (Foucault 1978), takvi tekstovi služe kao strategije legitimizacije u održavanju hegemonijskih odnosa moći (Bamberg 2005), djelujući, poput ideologija, na mišljenje i ponašanje (Jameson 1984).

Glavna naracija koja proistječe iz analize odabranih članaka u tromjesečnom periodu jeste naracija „prijetnje“, i to od Srba i Srbije, s kojom se kosovski Albanci i dalje suočavaju; ta prijetnja se predstavlja kao historijska i trajna. Ova glavna naracija implicira da su Srbi neprijatelji kojih se treba bojati, suprotstavljati im se i boriti se protiv njih; konflikt tako postaje normalno stanje stvari.

Glavna naracija Drugog kao prijetnje uobičajena je u zamršenom konfliktu, a služi da motivira članove grupe da učvrste svoja negativna uvjerenja o Drugom, čineći time glavnu naraciju otpornijom prema promjeni i transformaciji (Hackett i Zhao 1994). Konflikt se stoga percipira ne samo kao individualna fizička prijetnja već i kao metafizička prijetnja cjelokupnoj zamišljenoj zajednici. Borba protiv Drugog prevazilazi ličnu borbu i poprima historijske, tradicionalne i herojske razmjere. Glavna naracija ili prijetnja otkriva se preko dva glavna interpretativna okvira vijesti – „prijetnja državi” i „prijetnja sigurnosti”.

4.2.4. Okviri

Okviri su ideološka oblikovanja diskursa „oslonjena na uvriježene društvene orijentacije, stavove, vrijednosti i druga grupna uvjerenja” (Hackett i Zhao 1994, str. 105), koji se odnose na specifične teme, podteme, ignorirajući pri tome druge okvire. Huckin (2002) te druge okvire naziva „značajnim šutnjama” naglašavajući moć utjecaja šutnje na komunikaciju i percepciju; ove su šutnje uobičajena osobina diskursa vijesti (Reese i Buckalew 1995) i drugih oblika javnog diskursa.³⁶

Dva glavna okvira koja proizlaze iz ove analize – „prijetnja državi” i „prijetnja sigurnosti” – dalje su karakterizirana temama i podtemama koje su u skladu s Van Dijkovim „ideološkim kvadratom” pozitivne samoprezentacije i negativne prezentacije Drugog. Van Dijk pokazuje da su teme izabrane prema tome u kojoj su mjeri povoljne za pripadnike grupe i, shodno tome, negativne za nepripadnike grupe; one proistječu iz modela događaja koji je u ovom slučaju „konflikt”. U analiziranim člancima, mediji na albanskom jeziku odabiru teme koje otjelotvoruju četiri poteza koje Van Dijk (2000a) smatra važnim u ideološkom diskursu o Drugom:

³⁶ Kao što primjećuje Van Dijk, „ideološka priroda diskursa općenito, a posebno diskursa vijesti, često je definirana neizrečenim. Informacija koja je mogla (ili trebala) biti data selektivno je izostavljena.” (Van Dijk 1986, str. 178)

1. izraziti/naglasiti informaciju koja je 'pozitivna' o nama
2. izraziti/naglasiti informaciju koja je 'negativna' o njima
3. zatomiti/ne naglasiti informaciju koja je 'pozitivna' o njima
4. zatomiti/ne naglasiti informaciju koja je 'negativna' o nama

Prema rezultatima ove analize, okvir prijetnje za državu ima dvije glavne teme – negiranje državnosti, prekid institucionalnog poretka i ometanje ekonomskog napretka, dok prijetnja sigurnosti ima tri ključne teme – ekstremizam, kriminalne aktivnosti, ratni zločini i kršenja ljudskih prava.

Okvir(i) prijetnje za državu

Okvir 1 prijetnje za državu: Negiranje državnosti

Članci koji tretiraju ovu temu tiču se spora o statusu Kosova, njegovom proglašenju nezavisnosti i teritorijalnom integritetu³⁷, a koriste jezik koji predstavlja spor kao „žestok” konflikt, čak i „rat”:

- „Kosovo i Srbija imat će žestok sukob u Hagu” (*Epoka e Re*, 15. april),
- „Kosovo i Srbija započinju konfrontaciju argumenata u Hagu” (*Zëri*, 16. april),
- „Rat u Hagu počinje” (*Epoka e Re*, 17. april).

U člancima se kosovski Albanci brane od napada Srbije³⁸:

- „Kosovo spremno da odbrani nezavisnost u Hagu” (*Epoka e Re*, 16. april),

³⁷ Pošto zvaničnici srpske vlade i dalje tvrde da je Deklaracija nezavisnosti od 18. februara nezakonita i da je Kosovo još uvijek dio Srbije, o ovom slučaju se raspravlja na Međunarodnom sudu pravde u Hagu. Obje strane su predstavile svoje argumente u aprilu 2009. godine.

³⁸ Ista vrsta jezika, kojim se spor predstavlja kao „oštra borba”, upotrijebljena je da opiše događaje na Islamskoj konferenciji u maju 2009. godine:
„Oštra borba za Kosovo u Damasku” (*Koba Ditore*, 25. maj)
„U Damasku Kosovo i Srbija se bore za rezoluciju” (*Zëri*, 25. maj)

„Predata Deklaracija o zaštiti nezavisnosti” (*Bota Sot*, 16. april),
„Brani se historija i legalitet nezavisnosti” (*Koha Ditore*, 20. april).

Članci također uokviruju spor kao nadmetanje, vodeći „evidenciju” o dobitcima i gubicima³⁹:

„Uvodnik: Albanska diplomatija izvojevala pobjedu nad Srbijom” (*Bota Sot*, 26. maj)
...Kosovo treba zabvaliti Albaniji na uspjehu ostvarenom na samitu Organizacije islamske konferencije. Iako je Srbija „bezrezervno” lobirala protiv usvojene rezolucije, konferencija je završila vrlo povoljnim stavom o Kosovu.

Ova tema obuhvata i brojne članke koji izvještavaju o čestim izjavama beogradskih zvaničnika u vezi sa teritorijalnim statusom Kosova:

„Tadić na Kosovu: 'Ovo je Srbija’” (*Koha Ditore*, 18. april)

Premijer Thaçi postavio je neke uvjete prije nego dozvoli predsjedniku Srbije da posjeti Kosovo, a među njima je insistirao da Tadić ne treba davati nikakve političke izjave u suprotnosti s Ustavom Kosova. Bez obzira na to, Tadić se nije uzdržao od političkih najava, a u izjavi je rekao da Kosovo smatra dijelom Srbije. „Moja poruka danas jeste poruka mira, mira za Srbe i Albance koji žive na Kosovu, u našoj Srbiji. Bez mira ne možemo osigurati pristojan život. Bez vere u mir ne možemo da živimo normalnim životom”, rekao je Tadić.

Izjava srbijanskog predsjednika povodom pravoslavnog Uskrsa dovela je do velike indignacije, a u novinama je o njoj izvještavano ne samo kao o kršenju suvereniteta Kosova⁴⁰, već i kao o tipičnoj karakteristici Srpske pravoslavne crkve, što se vidi iz slijedećeg primjera iz *Epoka e Re* (18. april):

„U crkvi, Tadić 'privatno' napada Kosovo, što nas podsjeća na ulogu Srpske crkve protiv Kosova.”

³⁹ „Mi vjerujemo u trijumf Kosova nad Srbijom” (*Bota Sot*, 17. april).

⁴⁰ „Tadić krši suverenitet Kosova” (*Bota Sot*, 18. april).

Značajno je da se Srpska pravoslavna crkva, koja je jedna od glavnih srpskih institucija na Kosovu i jedan od najznačajnijih predstavnika interesa srpske zajednice, predstavlja i ovdje (i na drugim mjestima) kao da je protiv Kosova; implikacija je da ona nije dio Kosova i njegovog stanovništva. Dalje, izjave beogradskih zvaničnika⁴¹ u pogledu „neriješenog” statusa Kosova često se pojavljuju, kao u sljedećim primjerima:

„Ivanović: Status Kosova je ’privremeni status’” (*Zëri*, 18. maj).

Državni sekretar u takozvanom Ministarstvu za Kosovo u srpskoj vladi Oliver Ivanović smatra status Kosova privremenim statusom:

„Dok neki kosovski Albanci i neke uticajne zemlje u svetu smatraju da je status konačno rešen, mi smatramo da je reč o privremenom statusu. On može postati konačan kada se nađe odgovarajuće rešenje u sporazumu koji vlasti u Srbiji i njen narod pribvate”, rekao je Ivanović.

Posebno se sjever Kosova pod srpskom kontrolom predstavlja kao prijetnja kosovskoj državi:

„AAK: Država Kosovo izložena riziku zbog podijeljene Mitrovice” (*Koba Ditore*, 15. mart).

Zamjenik šefa partije Blerim Shala izjavio je na konvenciji da podijeljeni grad Mitrovica prijete državi Kosovo. „Mitrovica je zaglavljena u svojoj sudbini kao podijeljeni grad, a bez njegovog ujedinjenja ne postoji teritorijalni integritet Kosova... Sloboda Kosova samo je djelimična sve dok je Mitrovica podijeljena. Sa ovakvom Mitrovicom, država Kosovo je izložena riziku”, citira se da je Shala rekao.

⁴¹ Uobičajena je praksa u novinama na albanskom jeziku da koriste pridjev „takozvani” kada se tekstovi odnose na zvaničnike iz srpskog Ministarstva za Kosovo i Metohiju, na taj način naglašavajući stav medija prema institucijama koje predstavljaju Srbe na Kosovu.

Također, sjever Kosova pod srpskom kontrolom smatra se prijetnjom suverenitetu kosovske države⁴²:

„Rexhepi: Prijetnja suverenitetu je na sjeveru” (*Koha Ditore*, 23. mart).

Sjever Kosova, koji se smatra jednim od glavnih problema za Kosovo i kosovske Albance (a i mnoge međunarodne predstavnike), povezuje se sa „radikalnim”, „ekstremističkim”, „kriminalnim”, pa čak i „terorističkim” aktivnostima.

Okvir 2 prijetnje za državu: Ometanje institucionalnog poretka

Smatra se da Srbi na Kosovu osporavaju kosovsku državu i ometaju njen institucionalni poredak kroz prisustvo srpskih institucija, nazvanih „paralelne strukture”.

„Salihaj: Prihvatanje srpskih paralelnih struktura ruši suverenitet.” (*Bota Sot*, 23. mart).

Ove „strukture” ruše kosovske zakone i „sabotiraju državnost Kosova”, kao što se vidi iz slijedećeg odlomka:

„EULEX i UNMIK imaju kontakte sa paralelnim strukturama” (*Koha Ditore*, 20. mart).

Predstavnici EULEX-a i UNMIK-a otvoreno su priznali da imaju redovne kontakte sa srpskim paralelnim strukturama na Kosovu, dodajući da oni ne legitimiziraju njihovo prisustvo. Dijalog međunarodnih zvaničnika sa srpskim liderima, koji odbacuju i

⁴² U godinama nakon 1999. godine, postojale su mnoge sugestije u vezi s podjelom Kosova, koje su dolazile od nekih srpskih zvaničnika i analitičara, a i međunarodnih aktera, prema kojima bi rijeka Ibar, sadašnja *de facto* granica, trebala biti postavljena kao *de iure* linija podjele, dok Srbija treba anektirati sjever Kosova. Ipak, Srbi koji žive južno od rijeke oduvijek su se snažno protivili ovom planu i to je jedna od malog broja tačaka u kojoj se slažu sa kosovskim Albancima, koji odlučno osporavaju ovakvu podjelu.

sabotiraju državnost Kosova, EULEX i UNMIK smatraju kontaktom sa liderima zajednice, s ciljem da se pronađu pragmatična rješenja za različite probleme.

Stalno se naglašava nelegitimnost ovih institucija, dok se njihova svrha i razlog, a to je da osiguraju usluge koje su inače nedostupne srpskoj zajednici, ne spominju niti objašnjavaju. Kroz čestu upotrebu riječi kao što su „nelegitimne” i „paralelne”, institucije koje djeluju u enklavama nastanjenim Srbima, a prvenstveno se bave zdravstvenom zaštitom, obrazovanjem, socijalnim pitanjima i općinskom upravom, predstavljaju se u negativnom svjetlu, a povezuju se sa nezakonitošću i nezakonitim aktivnostima. One se također predstavljaju kao čisto političke i tvrdi se da im je jedina svrha da se suprotstavljaju kosovskoj državi, a čak se povezuju i sa terorizmom:

„Paralelne strukture – elementi terorizma” (*Bota Sot*, 31. mart).

Također, kvalificiranjem institucija kao što su medicinski centri, škole, društveni centri i općinske službe kao „struktura”, one se mistificiraju a njihova funkcija – briga o osnovnim potrebama srpske zajednice – se zatamnjuje i iskrivljava. Veza između „paralelnih struktura” i Beograda predstavljena je bliskom, a dodatno se zatamnjuje upotrebom jezika koji označava neku vrstu devijacije:

„Srbija 'pothranjuje' paralelne strukture na Kosovu” (*Lajm*, 6. mart).

U nekim člancima, „paralelne strukture” se okrivljuju da štete interesima srpske zajednice⁴³ na Kosovu promoviranjem segregacije:

„Paralelne strukture sprečavaju integraciju Srba” (*Lajm*, 15. maj).

A značajno je da je to zbog utjecaja Beograda:

„ICO i vlada sastaju se sa Srbima da raspravljaju o različitim problemima” (*Zëri*, 4. april).

Ovdje se citira da je jedan zvaničnik kosovske vlade rekao da je dio srpske populacije „prepreka integraciji”, dok je drugi dio srpske populacije pod „direktnim utjecajem

⁴³ „Paralelne strukture prijete Srbima koji traže posao” (*Koha Ditore*, 26. maj).

Beograda”, što „sprečava integraciju [Srba] u politički i institucionalni život”. Negativni utjecaj „Beograda” zajednička je tema u analiziranim člancima, koju izriču političari kosovskih Albanaca kao i međunarodni predstavnici i organizacije.

U analiziranim člancima, ne spominju se niti uloga institucija kosovskih Albanaca u prevenciji i ometanju ove integracije, niti poteškoće s kojima se Srbi suočavaju živeći na Kosovu; različita gledišta nisu prisutna, pa se na taj način složeni problemi ove manjinske zajednice simplificiraju i pripisuju samosegregaciji i namjernoj politici Beograda u „podrivanju nezavisnosti Kosova”.

Srpska zajednica na Kosovu predstavlja se kao zajednica koja se stalno i tvrdoglavo suprotstavlja svim institucijama kosovske države:

„Srbi ignoriraju Ustavni sud” (*InfoPress*, 7. april),

„Kosovski Srbi ignoriraju Dan ustavnosti” (*Zëri*, 10. april).

„Odbijanje” učestvovanja u kosovskim institucijama i njihovo neprihvatanje ne stavljaju se u kontekst koji bi osvijetlio različite i mnogostrane uzroke takvih politika, već se prije implicira da se radi o čistoj tvrdoglavosti.

Okvir 3 prijetnje za državu: Iskorištavanje državnih resursa

Druga priča koja dolazi pod temu „prijetnja državi” predstavlja Srbe kao one koji nepoštovanjem kosovske države i suprotstavljanjem njenim institucijama iscrpljuju kosovsku državu. Tri posebna slučaja ističu se u ovoj priči za vrijeme analiziranih mjeseci: suspendiranje srpskih policijskih oficira, neplaćanje struje i decentralizacija područja sa srpskom većinom. U sva tri slučaja, novine se fokusiraju na štetne posljedice, posebno ekonomske, po kosovsku državu:

„Tri miliona za 300 srpskih policijskih oficira” (*Infopress*, 15. maj),

„Srbi duguju 120 miliona KEK-u (Kosovskoj elektrodistribuciji)” (*Kosova Sot*, 12. maj),

„Decentralizacija nas košta 30 miliona eura.” (*Kosova Sot*, 4. maj).

Predstavlja se da srpska zajednica iscrpljuje kosovski budžet i sprečava ekonomski napredak:

„Maliqi: Lekcija iz Silova” (*Express*, 9. mart).

Incident u Silovu možda je uvod u niz incidenata koji obuhvataju srpsku manjinu uoči zasjedanja Savjeta sigurnosti Ujedinjenih naroda. Vlada Kosova treba voditi jasnu i efikasnu kampanju naglašavajući da ovaj incident nije imao nikakve veze sa pravima manjina, već da je to problem neplaćenih računa za struju i uzurpacije, bez presedana, ograničenih izvora energije na Kosovu.

U ovome članku ne samo da se odbacuje tvrdnja da je problem u kršenju manjinskih prava, nego se i potkopava važnost protesta impliciranjem da je sve to laž i neka vrsta urote protiv kosovske države. Ovo odražava zvanični stav kosovske vlade o problemu prekida snabdijevanja električnom energijom u srpskim selima i o protestima koji su neizbježno uslijedili. „Dug” srpske zajednice KEK-u (Kosovskoj elektrodistribuciji) priča je koja se ponavlja u analiziranim mjesecima, pa se ta riječ često koristi.

„Thaçi: Nema diskriminacije u Silovu, struja se mora platiti” (*Lajm*, 11. mart),

„21 policijski oficir ranjen u srpskom protestu” (*Koha Ditore*, 12. maj).

Dvadeset i jedan član Kosovske policije ranjen je u protestu lokalnih Srba na putu Gnjilan – Bujanovac. Srbi su protestirali zato što im je prekinuto snabdijevanje električnom energijom zbog propusta da plate račune KEK-u. KEK je izjavio da sela, nastanjena uglavnom Srbima, duguju više od 150 miliona eura u neplaćenim računima, insistirajući da prekid snabdijevanja nije izvršen na etničkoj osnovi.

Ovaj složeni i dugotrajni problem, koji pritiska kako srpsku manjinu koja već dugi niz godina živi u enklavama⁴⁴, tako i kosovske Albance i ostale koji žive na Kosovu, pojednostavljen je i stavljen u kontekst „konflikta”. Značajno je reći kako znatan broj kosovskih Albanaca također ne plaća račune za električnu energiju, a to ne čine čak ni neke zvanične institucije (U.S. Department of State, 2009), što u tekstu uopće nije spomenuto.

Važno je napomenuti da se u analiziranim člancima citiraju samo zvaničnici kosovske vlade, dok Srbi, koji su pogođeni prekidom u snabdijevanju električnom energijom, nisu citirani; na taj način, njihov glas se ne čuje i njihovi problemi se posmatraju samo iz perspektive zvaničnika kosovskih Albanaca.

⁴⁴ Cijelo Kosovo je pogođeno problemom snabdijevanja strujom i prekidima u snabdijevanju ne pogađaju samo područja naseljena Srbima, već cjelokupnu teritoriju i stanovništvo. Drugo, važno je podsjetiti da mnogi kosovski Albanci ne plaćaju struju (UNDP, 2006a). Zapravo je problem plaćanja računa za struju KEK-u (Kosovskoj elektrodistribuciji) problem širom Kosova, a postoje i javne institucije koje ne plaćuju račune za struju (U.S. Department of State, 2009). Drugi faktor koji utječe na problem prekida struje jeste činjenica da su srpske enklave u ruralnim područjima, koja širom Kosova primaju manje isporuke struje nego urbana područja. Razlika u snabdijevanju električnom energijom između ruralnih i gradskih područja mjeri se satima, ali ponekad i danima; primjera radi, dok je u Prištini na snazi dvosatni prekid snabdijevanja strujom svaka četiri sata, u srpskoj enklavi Gračanica na snazi je osmosatni prekid snabdijevanja strujom svakih 12 sati, pa čak i više. Opći kosovski problem prekida snabdijevanja strujom i neplaćanja računa za struju pogoršan je i zato što srpsko stanovništvo otvoreno odbija plaćati račune za struju KEK-u; godinama srpska zajednica zahtijeva da drugi snabdjevač, Srpska elektrodistribucija, dobije dozvolu da djeluje u srpskim područjima, ali bez uspjeha. U učestalim razmacima, KEK potpuno isključuje električnu energiju određenom srpskom selu, a protesti neizbježno uslijede nakon nekoliko dana.

Okvir(i) prijetnje sigurnosti

Članci koji pripadaju okviru prijetnje sigurnosti sugeriraju da Srbi i srpska vlada prijetnje sigurnosti kosovske države kroz ekstremističko ponašanje i stavove, kriminalne aktivnosti, ratne zločine i kršenja ljudskih prava.

U slijedećem primjeru direktno se iskazuje okvir prijetnje sigurnosti:

„Krasniqi: Beograd je kriv” (*Epoka e Re*, 11. mart).

Predsjedavajući kosovske Skupštine Jakup Krasniqi je rekao: „Beograd je vođen politikom bojkota i nepriznavanja, politikom koja želi stvoriti destabilizaciju i nesigurnost na Kosovu, a ne politikom koja želi izgraditi nove odnose.”

Okvir 1 za prijetnju sigurnosti: Ekstremizam

Ova tema predstavlja kosovske Srbe, i Srbe općenito, kao ekstremiste po stavu i ponašanju; naglasak je na nasilju kao što su protesti, nemiri i slično kao „tipični” za Srbe, posebno Srbe na sjeveru Kosova. Često se riječi kao „ekstremisti” i „nasilni” koriste da karakteriziraju Srbe i njihove postupke.⁴⁵

„EULEX i UNMIK prigrlili srpske ekstremiste” (*Bota Sot*, 3. mart)

„Srpski ekstremisti pucaju iz oružja” (*Bota Sot*, 24. mart)

„Thaçi kaže da se vlada ne predaje pred ekstremistima iz Mitrovice” (*Zëri*, 30. april)

„Srbi žele nasilje i nastavljaju sa eksplozijama” (*Bota Sot*, 30. april)

„Nećemo se predati ekstremistima” (*Bota Sot*, 30. april)

⁴⁵ U jednom od analiziranih članaka Srbi su čak upoređeni sa talibanima: „Buzhala: Umjerite srpske talibane” (*Express*, 11. mart).

Jedan od slučajeva koji ilustrira ovu temu, a postao je istaknut, polučivši dosta medijske pažnje, u analiziranim tekstovima jeste konflikt oko rekonstrukcije nekoliko albanskih kuća na sjeveru Kosova:

„Pucnjevi protiv rekonstrukcije albanskih kuća” (*Koba Ditore*, 26. april).

Srpski prosvjednici ispalili su metke pokušavajući da spriječe rekonstrukciju albanskih kuća u Kroii Vitakutu u sjevernoj Mitrovici u subotu.

Sukob i u ovom i u sljedećem članku odigrava se između Albanaca, koji „provode humanitarni projekt izgradnje domova” i Srba, koji odgovaraju nasiljem.

„Danas počinje nastavak radova u Kroii Vitakutu, policija i KFOR u stanju pripravnosti” (*Zëri*, 27. april)

Tokom provođenja humanitarnog projekta izgradnje domova za Albance u Kroii Vitakutu u sjevernoj Mitrovici, Srbi su odgovorili pucanjem iz oružja u petak i subotu. Predsjednik Fatmir Sejdiu procijenio je da su srpski lideri orkestrirali ove incidente u Kroii Vitakutu. On je također izjavio da niko ne može spriječiti radove na sjeveru zemlje niti na drugim područjima na Kosovu.

Analizirani članci, kao u slijedećem primjeru, naglašavaju „netoleranciju” i ekstremno nasilno ponašanje Srba:

„Bačene ručne granate na EULEX i KFOR” (*Koba Ditore*, 28. april).

Konfrontacija između srpskih građana i snaga sigurnosti na nemirnom sjeveru ponovo je izbila u ponedjeljak, a na mirovne vojnike iz EULEX-a i KFOR-a bačene su barem dvije ručne granate. Ovi incidenti, do kojih je došlo zbog netolerancije Srba prema izgradnji pet albanskih kuća u Kroii Vitakutu, popraćeni su pucnjavom iz oružja, ali bez žrtava.

U nekim člancima se eksplicitno poziva na okvir prijeteće, a koriste se i jake riječi da se stvore snažne slike srpskog nasilja i agresije:

„Život pod srpskim snajperima” (*Lajm*, 28. april),

„Meci protiv povratka” (*Lajm*, 28. april),

„Ratno stanje u Mitrovici, naoružani Srbi!” (*Bota Sot*, 28. april).

Predstavlja se da je „Beograd”, tj. srpska vlada, odgovoran i da podržava ili „daje prešutni blagoslov” nasilju na Kosovu:

„Beograd, glavni uzročnik nereda na sjeveru” (*Lajm*, 7. maj),

„Međunarodni predstavnici oklijevaju da spomenu ulogu Beograda” (*Koba Ditore*, 14. maj).

Predstavnici međunarodne zajednice koji djeluju u regionu izjavili su da se nasilje kosovskih Srba u sjevernom dijelu zemlje i u regionu Anamorave desilo uz prešutni blagoslov iz Beograda. Dok viši američki diplomati direktno okrivljuju srpske vlasti i lokalne ekstremističke lidere za nedavne događaje, međunarodni predstavnici na Kosovu pokazuju veću uzdržanost. „Očigledan je utjecaj Beograda na kosovske Srbe. Svi mi to znamo i to nije tajna”, izjavio je jedan međunarodni zvaničnik za ove novine pod uvjetom anonimnosti.

Vlada u Beogradu se optužuje i da „podstiče” nasilje⁴⁶:

⁴⁶ Citiraju se političari među kosovskim Albancima i međunarodni akteri koji povezuju nasilno ponašanje i stavove kosovskih Srba sa srpskom vladom u Beogradu:

„SAD traže od Beograda da zaustavi lidere na sjeveru” (*Koba Ditore*, 11. maj).

Američki ambasador u Beogradu Cameron Munther izjavio je da u sjevernom dijelu Kosova neodgovorni srpski lideri provode nasilje, stvarajući opasnost za vlastitu sigurnost i sigurnost drugih. Munther je od Beograda zatražio da zaustavi ove neodgovorne lidere: „Ja govorim o ljudima koji žive u Mitrovici i vaša vlada zna ko su oni. To su ljudi koji podstiču nasilje; oni su prijetnja vlastitoj sigurnosti i sigurnosti drugih. Ovo nije način rješavanja problema”, navodi se da je izjavio Munther.

„Priština optužuje Beograd za incidente na sjeveru” (*Zëri*, 29. april).

Nakon incidenata u sjevernoj Mitrovici u ponedjeljak, kada je 100 lokalnih Srba pokušalo spriječiti rekonstrukciju pet kuća u Kroii Vitakutu, pribjegavajući nasilju i pucnjava, situacija je jučer bila mirnija. Ipak, u obližnjem području neidentificirani pojedinci bacali su kamenje na dva vozila EULEX-a. Pričinjena je materijalna šteta, ali nije bilo povrijeđenih. Predsjednik Kosova Fatmir Sejdiu optužio je zvanični Beograd u utorak zbog podsticanja kosovskih Srba na događaje u sjevernoj Mitrovici, zahtijevajući od međunarodne zajednice da izvrši pritisak na Srbiju da se zaustave konflikti. „Posljednje incidente na sjeveru prouzrokovali su ljudi koji su pod direktnim diktatom Beograda”, izjavio je Sejdiu.

Okvir 2 za prijetnju sigurnosti: Kriminalne aktivnosti

U ovoj drugoj temi u okviru za prijetnju sigurnosti članci naglašavaju vezu između kosovskih Srba, posebno onih koji žive na sjeveru, ali ne samo njih, i kriminalnih aktivnosti, kao što su krijumčarenje i nedopuštena trgovina:

„Granica sa Srbijom, otvorena 'vrata' za krijumčarenje” (*Bota Sot*, 12. maj).

Beograd se krivi i za kriminalne aktivnosti kosovskih Srba. Srpska vlada se tako optužuje za „krijumčarenje kriminala na Kosovo”:

„Krasniqi, predsjedavajući u Skupštini, optužuje UN” (*Express*, 8. mart).

Jakup Krasniqi, predsjedavajući u Skupštini Kosova, izjavio je da ne može postojati tehnički dijalog sa Srbijom sve dok ona ne prizna Kosovo kao nezavisnu državu i sve dok ona krijumčari kriminal na Kosovo.

U člancima se često navodi da je ohrabivanje kriminalnih aktivnosti u interesu Srba i srpske vlade da bi se destabilizirala država Kosovo:

„Srbija nastavlja trgovinu oružjem na Kosovu” (*Bota Sot*, 10. mart).

Ovaj članak se bavi „srpskim terorističkim sistemom na Kosovu” i srpskim nacionalizmom, povezanim sa zločinima srpske policije, koji traju duže od stoljeća, a nastavljaju se i danas. Osim toga što se označava kao nekooperativna u pogledu podsticanja kosovskih Srba da se integriiraju, Republika Srbija se također prikazuje kao da „[ohrabruje] i [podržava] nezakonite i kriminalne strukture”:

„Neslaganja u UN-u, UNMIK ostaje u igri” (*Koha Ditore*, 24. mart).

Skënder Hyseni, ministar vanjskih poslova Kosova, naveo je akcije kosovske vlade na poboljšavanju životnih uvjeta u regionima sa manjinskim zajednicama, posebno sa srpskom zajednicom. „Morat ću izjaviti da, naposljetku, Republika Srbija nije uopće bila od pomoći u ovom pogledu budući da je nastavila da ohrabruje i podržava nezakonite i kriminalne strukture na sjeveru”, izjavio je Hyseni, naglašavajući da Beograd otvoreno ohrabruje nezakonitosti u ovom dijelu zemlje.

Konzistentno se Srbi na sjeveru Kosova najčešće povezuju sa nezakonitošću i kriminalnim aktivnostima; zapravo, sjever se često navodi kao „utočište krijumčara” i kao teritorija bezakonja:

„Thaçi: Zakon će se proširiti na cijelu teritoriju zemlje” (*Koha Ditore*, 12. mart).

Premijer Hashim Thaçi izjavio je za radio Voice of America (Glas Amerike) da sjever neće biti utočište za krijumčare i da će se vladavina zakona proširiti na cijelu zemlju. „Integracija je jedini put, budućnost Mitrovice je budućnost Kosova; neće biti mjesta za krijumčare, koji još uvijek djeluju u Mitrovici”, navodi se da je on rekao.

U slijedećem primjeru, Koha Ditore objavljuje izjavu predsjednika Sejdiua, koji obilato koristi riječi kao što su glagoli „posijati”, „navoditi”, imenice kao što su „nasilje”, „anarhija”, te sintagme „haotično stanje” i „politički i ekonomski kriminal” da predstavi ekstremno negativnu sliku kosovskih Srba na sjeveru:

„Sejdiu: Mitrovica i sjeverni dio suočavaju se sa strukturama koje siju kriminal” (*Koha Ditore*, 25. mart).

Sejdiu je iskazao zabrinutost da se čak i deset godina nakon tih događaja Mitrovica i sjever Kosova suočavaju sa strukturama koje siju politički i ekonomski kriminal da bi zadržali ovaj dio zemlje u haotičnom stanju. „Oni koji podstiču nasilje i anarhiju neće nas skrenuti sa našeg puta, kao što nisu uspjeli da nas eliminiraju prije deset godina”, on je rekao.

Ova izjava predsjednika Sejdiua, kako je ovdje navedena, direktno optužuje Srbe da su pokušali „eliminirati” kosovske Albance prije deset godina, a to je dio slijedeće teme koja se odnosi na ratne zločine i kršenja ljudskih prava.

Okvir 3 za prijetnju sigurnosti: Ratni zločini i kršenja ljudskih prava

Dok su članci za ovu temu uglavnom, iako ne isključivo, povezani sa zločinima počinjenim prije ili tokom 1999. godine, oni su značajni za sadašnju sliku o srpskoj manjini budući da služe da ponove i potvrde vezu između Srba i ekstremne agresije; ovi članci neprestano podsjećaju na to da su Srbi neprijatelji. Izvještaji medijskog monitoringa (Youth Initiative for Human Rights, 2005; 2006; OSCE, juli 2006) također primjećuju da je rat još uvijek prisutan u štampanim medijima, sa naglaskom na komemoracije, izjave svjedoka i nestale osobe, ali sa isključivim fokusom na Albance, zanemarujući činjenice o patnjama ljudi iz drugih etničkih grupa. Ovi članci nastoje vratiti ratne osjećaje, koriste jezik iz vremena rata u opisivanju „srpskih zločina”, „srpskog terorizma” i sličnih problema. Mediji konstantno podsjećaju javnost na srpske ratne zločine i nedjela, fokusirajući se na Srbe kao isključive krivce za rat, posebno tokom obilježavanja godišnjica masakra i NATO-ova bombardiranja (Youth Initiative for Human Rights, 2005; 2006;). U mnogim analiziranim člancima stavlja se naglasak na odgovornost Srba za počinjeni genocid na Kosovu, pri čemu se ta tvrdnja tretira kao ustanovljena i nesporna činjenica.

„Sejdiu: Mitrovica i sjeverni dio suočavaju se sa strukturama koje siju kriminal”
(*Koha Ditore*, 25. mart)

Govoreći u znak sjećanja na dva mučenika koje su srpske snage ubile tog dana, Sejdiu je izjavio da nažalost nijedan politički lider u Srbiji, pa čak ni oni koji sebe smatraju demokratama i prozapadno orijentiranim, nije imao hrabrosti da se izvini stanovništvu Kosova zbog otvorenoga genocida.

Riječi „genocid” i „holokaust” često se pojavljuju u analiziranim člancima:

„Vazdušni napadi zaustavili su srpski genocid” (*Bota Sot*, 25. mart),
„Thaçi: Godine 1998–99. podsjećale su na novi holokaust” (*Koba Ditore*, 25. mart).

Ovo je uobičajena i retorički djelotvorna strategija stvaranja uvjerljivih naracija žrtve (Schiffirin 2002, str. 309–353), koja pravi jasnu razliku između žrtava, tj. Albanaca, i zlotvora, tj. Srba⁴⁷; ona je vrlo funkcionalna jer, kao što Doerr (2000) objašnjava, „genocid osigurava metaforički jezik i okvir da se izrazi apsolutna dominacija, viktimizacija i nepodnošljiva patnja”.

U analiziranim člancima čest je naglasak na pridjeve „planirani”, „organizirani” i „sistematski” kada se govori o karakteru srpskih ratnih zločina:

„Sejdiu: Albanci su bili sistematske žrtve srpske države” (*Lajm*, 31. mart).

Dalje, odgovornost za ratne zločine ne prebacuje se samo na srpsku političku elitu iz 1990-ih već i na predstavnike srpske države prije i poslije Miloševića:

„Dvije decenije srpskih zločina na Kosovu” (*Bota Sot*, 10. mart),
„Sejdiu: Srpski masakri nad Albancima bili su planirani” (*Koba Ditore*, 31. mart).

Jučer se predsjednik Fatmir Sejdiu susreo sa preživjelima iz masakara počinjenih u Bogujevcima, Duriqu i Llugali, u svojoj rezidenciji. Sejdiu je rekao da nije samo

⁴⁷ To ni u kom slučaju nije jedinstveno pošto, kao što Moeller sugerira, različite grupe koriste jevrejsko iskustvo da konstruiraju vlastite identitete žrtve (Moeller 2001).

Slobodan Milošević odgovoran za zločine počinjene protiv Albanaca. „Tragedije s kojima se suočavaju ove porodice, kao i brojne druge porodice na Kosovu, dokazuju da nije samo Miloševićev režim vršio srpsko nasilje nad albanskim civilima, već da je ono planirano dugo vremena i da ga je na organiziran, sistematski način vršila srpska država”, rekao je on.

Značaj ovakvih članaka jest da oni podsjećaju javnost na ratne zločine počinjene za vrijeme konflikta, i to ponovo potvrđujući identitet žrtve kosovskih Albanaca i stalno naglašavajući predstavu o Srbima kao „neprijatelju”, otežavajući na taj način napore za pomirenjem. Dalje, ovakve izjave i članci iznose tvrdnje o dugoročnoj, sistematskoj i organiziranoj politici zločina protiv kosovskih Albanaca, predstavljajući konflikt kao historijski i trajan. Implikacija je da je konflikt podstaknut mržnjom koju Srbi i srpska država gaje prema kosovskim Albancima, a iz toga proistječu destruktivne politike. Ovdje, glavna naracija prijetnje implicira prijetnju samom postojanju kosovskih Albanaca, a okvir prijetnje sigurnosti se proširuje u prijetnju opstanku. Nekoliko članaka prenosi izjave političara iz kosovske vlade, koji naglašavaju upravo ovu poentu, te predstavljaju konflikt kao borbu za opstanak i „opstojnost”:

„Predsjednik i vlada negiraju medijske izvještaje o OVK-ovim logorima zlostavljanja” (*Koba Ditore*, 11. april).

Predsjednik Fatmir Sejdiu rekao je da je borba OVK-a bila ispravna i da je to bila borba za opstojnost Albanaca.

Implikacija je da je cilj Srba eliminacija Albanaca. Ovim se konfliktu daje dodatna dimenzija – trajne i urođene mržnje i opozicije.

U ovakvim i sličnim člancima, koji predstavljaju samo gledište kosovskih Albanaca, manjina kosovskih Srba nije uključena ili se njihovo gledište ismijava i predstavlja kao „propaganda”. Slično tome, optužbe protiv kosovskih Albanaca zbog počinjenih ratnih zločina se označavaju kao „propaganda”:

„Predsjednik i vlada negiraju medijske izvještaje o OVK-ovim kampovima zlostavljanja” (*Koha Ditore*, 11. april).

Dok su komemoracije značajnih državnih događaja i njihovo izvještavanje u medijima važan aspekt nacionalnog identiteta i kohezije, članci koji izvještavaju o komemoracijama i citiraju zvaničnike iz kosovske vlade ne služe unapređenju napora za pomirenjem ili stvaranju kohezije između svih zajednica u Kosovu, već prije tome da prodube dihotomiju između žrtve i mučitelja, da učvrste negativnu predstavu o Srbima kao počiniteljima i ponovo potvrde, kao Istinu, razumijevanje konflikta kosovskih Albanaca. Oni su instrumenti u jačanju negativnih stereotipa, polariziranih identiteta i u perpetuiranju konflikta.

4.2.5. Retorička sredstva – poređenje i kontrast, hiperbole i eufemizmi

Druga instrumentalna strategija polarizacije obuhvata retorička sredstva kao što su: kontrasti i poređenja, hiperbole i eufemizmi; prema Van Dijk (2000a), ova su retorička sredstva posebno snažna i djelotvorna zato što stvaraju jake konotacije i naglašavaju pozitivne informacije, ublažavajući pri tome negativne informacije o pripadnicima grupe.

Poređenje i kontrast

Poređenje i kontrast kao retorička, ali i mentalna, sredstva su primarni i neophodni u konstruiranju etničkog identiteta, posebno u konfliktnim situacijama; otuda, ovo je retoričko sredstvo u diskursu prisutno sve vrijeme. Osim toga, kao što primjećuje Savarese (2000), novinsko izvještavanje se zasniva na dihotomijskim okvirima koji naglašavaju suprotnosti i prave kontrastivne kategorije kao što su: heroj/antiheroj, prijatelj/neprijatelj itd.:

„Albanci rade, Srbi protestiraju” (*Lajm*, 6. maj),

„Srbi iz Mitrovice protestiraju” (*Express*, 22. maj).

Više od 100 Srba u sjevernom dijelu Mitrovice uradili su suprotno od onoga što su uradili Albanci u Prištini za američkog potpredsjednika Joea Bidena. Srbi u Mitrovici su se okupili da protestiraju zbog njegove posjete Kosovu, ocjenjujući da je njegova država – Amerika – „najveći neprijatelj Srba i Srbije”.

Zbog identitetske dinamike u zamršenom konfliktu za novine na albanskom jeziku nije neophodno da direktno iskažu kontrast jer se kontrast ionako stalno podrazumjeva. Kao što Hall (1985) primjećuje, „pozitivno označeni termini ‘označavaju’ zbog njihove pozicije u odnosu na ono što je odsutno, neoznačeno, neizgovoreno, neizrecivo. Značenje je relacijsko u okviru ideološkog sistema prisustva i odsustva”. Kontrast postoji između agresivnog i miroljubivog ponašanja i između napada i odbrane:

„Spremni za mir, ali i za odbranu” (*Kosova Sot*, 27. mart).

Krivica za konflikt direktno se pripisuje Srbima, koji su prikazani kao oni koji su „podstakli rat” i spremni su i voljni da to ponovo urade.

Znacajan kontrast između Srba i Albanaca ogleda se u predstavljanju lidera i institucija. Kao što smo vidjeli, srpske institucije koje djeluju u enklavama nazivaju se „paralelnim strukturama”, a povezuju se sa „nelegitimitetom”, „nezakonitošću”, čak i s „terorizmom”, dok se lideri srpske vlade predstavljaju kao oni koji „manipuliraju” i „prijetje”.

Naprimjer, u slijedećem odlomku, Srbija i njene institucije, bivše i sadašnje, negativno se ocjenjuju budući da „[ne pokazuju] saosjećanje da riješe probleme [nestalih osoba]”, čime ograničavaju kosovske institucije.⁴⁸ S druge strane, lideri kosovskih

Albanaca se predstavljaju kao kooperativne osobe, koje nude ruku mira Srbima, ohrabrujući integraciju i koegzistenciju.

Hiperbole i eufemizmi

Hiperbole se koriste da istaknu informacije koje su pozitivne za kosovske Albance, a negativne za Srbe, dok se eufemizmi koriste za informacije koje su negativne za kosovske Albance, a pozitivne za Srbe. Glavna naracija Srba kao prijetnje zasniva se na hiperboliziranju negativnih stereotipa i na percipiranoj razlici između dvije uključene grupe; korištenje hiperbola posljedica je percipirane ogromne distance i razlike, kao i veoma polariziranog, crno-bijelog pogleda koji prevladava, isključujući pomirljivost ili dvosmislenost (Duijzings 2000). Kao što ističe Savarese (2000), štampa često koristi ova retorička sredstva da „dramatizira” događaje.

U analiziranim člancima, a kao što smo vidjeli i u gore navedenim primjerima, Srbi su povezani sa ekstremno negativnim karakterizacijama, kao što su: „nekooperativni”, „manipulativni”, „agresivni”, „ekstremistički”, čak i „teroristički”, dok se zločini koje su Srbi počinili nazivaju „genocidom” i „holokaustom”.

Hiperbole koje akcentuiraju pozitivne karakteristike kosovskih Albanaca posebno su česte u člancima koji se tiču Oslobodilačka Vojska Kosova (OVK) i njenih lidera. U slijedećem primjeru, borba Adema Jasharija, „legendarnoga komandanta” OVK-a i prvog, najviše slavljenog „narodnog mučenika” (Di Lellio i Schwandner-Sievers 2006a; 2006b) protiv Srba, naziva se „herojskom” i „uzvišenom žrtvom za albanski narod”:

„Započela je tradicionalna manifestacija ’epopeja OVK-a’” (*Koba Ditore*, 6. mart).

„Legendarni komandant i ostali Jashariji, kao i drugi, predstavljaju jedinstven primjer žrtvovanja i snažnog otpora Albanaca za slobodu i nezavisnost”, izjavio je predsjednik Kosova Fatmir Sejdiu. Premijer Hashim Thaçi izjavio je da je njihova žrtva za albanski narod bila uzvišena. „Danas je veliki dan, dan sjećanja i ponosa za sve nas. Žrtvovanje

komandanta Adema Jasharija i ostalih Jasharija bila je poruka za ujedinjenje, žrtvovanje, slobodu, demokratski poredak i za nezavisnu i suverenu državu Kosovo”, rekao je Thaçi.

Događaji u selu Prekaz u martu 1998. godine⁴⁹ slave se i hiperboliziraju kao „poruka ujedinjenja, žrtvovanja, slobode, demokratskog poretka, a i poruka za nezavisnu, suverenu državu Kosovo”. Preko implicitnog i eksplicitnoga kontrasta, oružana borba protiv neprijatelja, tj. Srba, predstavlja se kao vrhunsko patriotsko djelo. U društvu koje je već ekstremno polarizirano, segregirano, s puno međuetničkih tenzija, ova vrsta retorike služi da učvrsti opoziciju, čak i mržnju prema Drugom i da legitimizira nasilje.

S druge strane, eufemizmi se koriste da opišu nasilje protiv kosovskih Srba. To je slučaj i sa slijedećim izvještavanjem na godišnjicu martovskih nemira 2004. godine⁵⁰:

⁴⁹ U martu 1998. srpske policijske snage okružile su porodično imanje Jasharija u selu Prekaz, u dolini Drenice. Nakon što se Adem Jashari, jedan od lidera OVK-a, odbio predati, gotovo cijela njegova porodica je ubijena, uključujući ženu i djecu (Judah 2000). Adem Jashari postao je najistaknutiji „mučenik za svoj narod” ili „mučenik za slobodu”; nakon toga svaka žrtva iz redova OVK-a postala je mučenik, pa se i slavi kao takva. Na Kosovu Adem Jashari je najviše slavljén OVK-ov komandant pošto brojne ulice, zgrade, škole, javne institucije i spomenici nose njegovo ime.

⁵⁰ Za vrijeme nemira koji su izbili 17. marta a trajali do 18. marta 2004. godine u barem 33 mjesta na Kosovu, koja obuhvataju oko 51.000 ljudi, ubijeno je 19 osoba, dok su 954 osobe ranjene, uključujući više od 120 UNMIK-ovih policajaca i KFOR-ovih vojnika kao i 58 KPS-ovih oficira. Zbog nasilja je 4.100 osoba raseljeno, uglavnom Srba, Roma i Aškalija, ali i Albanaca iz sjeverne Mitrovice. Pobunjenici su zapalili i uništili 550 kuća, zajedno sa 27 pravoslavnih crkava i manastira. Osim toga, teško su oštećene 182 kuće i dvije pravoslavne crkve ili manastiri. Martovski nemiri 2004. smatraju se najvećim nazatkom od 1999. godine u stvaranju multietničkoga Kosova sa demokratskim institucijama, gdje se poštuju ljudska i manjinska prava (Human Rights Watch, 2004; International Crisis Group, 2004; Amnesty International, 2004).

„Događaji od 24. marta neće se više ponoviti, kaže Vlada” (*Koha Ditore*, 18. mart).

Na petu godišnjicu događaja koji su se zbili u martu 2004. godine vlada Kosova se obavezala da će osigurati da se takvi činovi više nikada neće ponoviti. U obavještenju za novine koje je jučer objavljeno, vlada je ponovo izrazila solidarnost sa svima onima koji su pogođeni zbog ovih nesretnih događaja.

Martovski nemiri se nazivaju „događajima”⁵¹ i „nesretnim događajima”, dok se počinjeno žestoko nasilje naziva „takvim činovima”, bez eksplicitnog spominjanja šta se tačno desilo ili bilo kakve kvalifikacije nasilja; žrtve i počinitelji nasilja također se ne imenuju. Osim toga, u analiziranim člancima, srpska gledišta i interpretacije martovskih nemira 2004. godine, koji se u srpskoj štampi često karakteriziraju „jakim” riječima poput „pogrom”⁵², označavaju se kao „propaganda”:

„Srbi su zarobljenici vlastite propagande” (*Lajm*, 18. mart).

Ovdje su kao retorička sredstva upotrijebljeni i hiperbola i eufemizam budući da se nemiri eufemistički označavaju kao „događaji”, dok su Srbi predstavljeni kao „zarobljenici” sjećanja. Na taj način, retorička sredstva služe da ublaže težinu nasilja

51 *Zëri*, 18. mart: „Vlada se obavezuje da se događaji iz 2004. godine nikada neće ponoviti.” *Kosova Sot*, 18. mart: „Martovski događaji iz 2004. godine jedna crna epizoda”. U ovom članku zanimljivo je uočiti da se martovski događaji smatraju jedinom „crnom epizodom” u historiji Kosova poslije 1999. godine.

52 Vidjeti za primjere: *Beta*, 17. mart: „Bogdanović: Martovski pogrom – najveći neuspjeh međunarodne zajednice”; RTS, 17. mart: „SPC (Srpska Pravoslavna Crkva): Martovski pogrom nastavak je bombardovanja.”; Tanjug, 17. mart: „Patrijarh Kiril: Rane od martovskog pogroma na Kosovu još nisu zaceljene” i „OSCE prezentira dokumentarni program o pogromu Srba”; Tanjug, 18. mart: „Jeremić: Martovsko nasilje bilo je pogrom civila” i „Peta godišnjica od nasilja Albanaca nad Srbima na Kosovu”.

počinjenog protiv srpske manjine u to vrijeme, a i da se izbjegne poziv na odgovornost i polaganje računa.

4.2.6. Leksikalizacija

Leksikalizacija, ili jezik upotrijebljen da se naglase pozitivne informacije o pripadnicima grupe a negativne informacije o nepripadnicima grupe, važna je u poimanju Drugog, a isto tako i samoga konflikta, na negativan i deterministički način (Van Dijk 2000a). Jezik upotrijebljen da opiše Srbe pojačava glavnu naraciju o Srbima kao prijetnji preko dva okvira, tj. prijetnje državi i prijetnje sigurnosti. Kao što smo vidjeli u prethodnim poglavljima, srpska populacija negativno se povezuje sa pojmovima kao što su: „genocid”, „holokaust”, „rat” i „masakr”:

„Srpski genocid” (*Infopress*, 28. april),

„PD: Tadićeva izjava – neobjavljeni rat Kosovu” (*Koha Ditore*, 20. april).

U nedjelju Partija pravde izjavila je da je nedjeljna izjava srbijanskog predsjednika Borisa Tadića u Dečanima podstakla gorka osjećanja među stanovništvom Kosova. Izjava je data na desetu godišnjicu ubistva i masakra na hiljade Albanaca, zločina za koje se srpska država nikada nije izvinila. Lider PD-a Ferid Agani rekao je na konferenciji za novinare da Tadićeva posjeta implicira da rat između Kosova i Srbije nije završen, već se sada nastavlja u drugom obliku.

– „nasilje”:

„Nasilje protiv ukidanja struje” (*Express*, 12. maj)

– „nesigurnost”:

„Krasniqi: Srbija izvozi nesigurnost na Kosovo” (*Kosova Sot*, 20. mart)

– „prijetvornost”:

„Matoshi: Ne vjerujte im, dragi Bidene” (*Koha Ditore*, 20. maj)

- „opasnost“:
„Opasnost iz Mitrovice” (*Express*, 22. april)
- „sila“:
„Srbi pokušavaju da silom spriječe proces rekonstrukcije u Kroii Vitakutu” (*Infopress*, 28. april)
- „radikalni” stavovi:
„Ultimatum radikalnog Mihajlovića” (*Koba Ditore*, 4. maj)
- „ekstremističko” ponašanje:
„EULEX kao i UNMIK prigrlio je srpske ekstremiste” (*Bota Sot*, 3. mart)
„Srpski ekstremisti ispaljuju metke iz oružja” (*Bota Sot*, 24. mart)
- „teorizam“:
„10 godina neuzdržavanja i nehumanosti iz terorističke države” (*Bota Sot*, 25. april)

Beograd se optužuje za „manipulaciju” Srbima na Kosovu:

„Beograd i dalje manipulira Srbima” (*InfoPress*, 11. maj),

za „destruktivnu politiku“:

„Thaci protiv destruktivne politike Srbije” (*Lajm*, 15. maj),

a tvrdi se i da je „kriv” i „odgovoran” za razne probleme:

„Krasniqi: Beograd je kriv” (*Epoka e Re*, 11. mart).

Često se upotrebljava i riječ „netrpeljivost“:

„Nastavlja se netrpeljivost između Kosova i Srbije” (*Kosova Sot*, 15. maj),

te imenica „bitka“:

„Kosovo je dobilo bitku sa MMF-om” (*Koba Ditore*, 5. maj).

Nakon duge bitke, Kosovo je trijumfiralo protiv lobističke kampanje Srbije, koja je pokušala blokirati proces glasanja za članstvo Kosova u MMF-u.

Riječ „protiv” često se pojavljuje u analiziranim člancima – Srbi protiv kosovskih Albanaca (kao u slučaju ratnih zločina), kosovske države (protiv njene nezavisnosti i napretka), demokratskih institucija (neplaćanje računa za struju, neučestvovanje u institucijama i na izborima), protiv poretka (protesti) kao i protiv humanitarnih vrijednosti (rekonstrukcija albanskih kuća):

„Sejdiu: Srbi su protiv ljudskih prava” (*Bota Sot*, 25. april).

Srbi se povezuju sa suprotstavljanjem:

„Albanci su najavili izgradnju, Srbi blokadu” (*Lajm*, 23. april)

i „odbijanjem”:

„Teki Dervishi: Srpsko odbijanje, albanska lojalnost” (*Bota Sot*, 2. april).

Drugi aspekt leksikalizacije su oznake koje označavaju etnicitet, a one su od „primarne moći” (Singh 1999), pa su tako zamjetljive i snažne, i uz to sprečavaju alternativnu klasifikaciju. Oznake koje se primjenjuju na Srbe nisu samo stereotipi koji odražavaju snažne predrasude, već se smatraju integralnim osobinama samog stanovništva – one su postale kulturni modeli (Gee 1996). Sama riječ „Srbin” ima veoma negativne asocijacije i vrednovanja, a u analiziranim člancima jasno se razlikuje od riječi „Kosovo”, „kosovski” i „Albanac”. Isto tako, u gore navedenim primjerima, vidjeli smo da se oznaka „Srbin” uopćeno primjenjuje na cjelokupno srpsko stanovništvo, na Kosovu i u Srbiji, a koristi se i za zvaničnike srpske vlade; na taj način, politika srpske vlade se interpretira kao „srpska”, a negativne karakteristike se pripisuju cjelokupnom stanovništvu.

5. Dinamika konflikta i implikacije za pomirenje

Analiza u prethodnom poglavlju pokazuje nekoliko značajnih otkrića i potvrđuje gore spomenute četiri glavne karakteristike medijskog izvještavanja o manjinama (Wolfsfeld 1997). Mada postoje značajne razlike između novina u izvještavanju o lokalnoj politici, u tri analizirana mjeseca postoji konsenzus i koherencija u izvještavanju o problemima vezanim za Srbe, kao i nedostatak divergentnih perspektiva i glasova. Drugim riječima, nacionalizam prevazilazi i premošćava stranački razdor.

5.1. Negativni prikazi i ekstremna polarizacija

U analiziranim mjesecima dosta je uočljiv nedostatak pozitivnih informacija o srpskoj zajednici, kao i bilo kakav pozitivan prikaz; slika koja se stvara, na različitim nivoima teksta i kroz različite diskurzivne strategije, u potpunosti je negativna. Glavna naracija o Srbima kao prijetnji učvršćuje se preko dva glavna okvira – okvira prijetnje državi i prijetnje sigurnosti. Unutar ovih okvira, izbor tema, u skladu s Van Dijkovim „ideološkim kvadratom” pozitivne samoprezentacije i negativne prezentacije drugog, karakterizira naglasak na negativne informacije o Srbima i negativni prikaz Srba. Posredstvom retoričkih sredstava – poređenja i kontrasta, hiperbola i eufemizama – razlika, suprotstavljenost i ekstremna polarizacija između kosovskih Albanaca i Srba se naglašava i razrađuje, dok se leksikalizacijom Srbi predstavljaju na stereotipno negativne načine, kao opasni, antagonistički, agresivni i nehumani. Ovo je u skladu sa izvještajima medijskog monitoringa, u kojima se naglašava da postoji

disproporcionalan naglasak na „radikalne elemente” unutar srpske zajednice⁵³, koji može „stvoriti paniku među većim dijelom kosovskog stanovništva i povećati njegovo nepovjerenje prema srpskoj manjini” (OSCE, 2006).

Naglasak je na etničkom pripadanju i etničkom identitetu kao primarnim; u svim analiziranim člancima ovi su identiteti naglašeni kao određujuće osobine. Čak i kada problemi pogađaju sve stanovnike ili su to zajednički problemi širom Kosova, kontekst se „eticizira” i predstavlja kao „srpski problem”, kao što je slučaj sa dugom za struju. Preko oznaka, koje imaju primarnu snagu, izvještavanje je ograničeno etničkim identitetom.

Sam termin „Srbin” ima ekstremno negativne asocijacije i vrednovanja, a u analiziranim člancima jasno se razlikuje od termina „Kosovo”, „kosovski” i „Albanac”, što ukazuje na simboličku isključenost Srba iz kosovskog društva i odražava njihovu fizičku separaciju i segregaciju.

5.2. Glas i privilegija

Isključenost se odražava i u pogledu glasa, pošto se zajednici kosovskih Srba u najvećem broju slučajeva u analiziranim člancima ne daje glas. Uglavnom se citiraju zvaničnici srpske vlade iz Beograda, koji govore u ime kosovskih Srba⁵⁴, ali su

⁵³ Prema izvještajima medijskog monitoringa, albanski mediji često koriste neprikladni, derogativni i zapaljivi jezik kada opisuju incidente koje je uzrokovala srpska zajednica ili kada opisuju probleme s kojima se suočava srpska zajednica; ponekad se taj jezik može nazvati govorom mržnje; nekoliko je medijskih stanica poznato po korištenju jezika koji podstiče etničku mržnju, posebno dnevne novine kao što su *Bota Sot* i *Epoka e Re* (Youth Initiative for Human Rights, 2006).

⁵⁴ Najviše citirani zvaničnici su predsjednik Tadić, ministar vanjskih poslova Jeremić, ministar za Kosovo Bogdanović i sekretar za Kosovo Ivanović.

njihove izjave negativno vrednovane i diskreditirane kao propaganda. Osim toga, citiraju se međunarodni predstavnici i organizacije, koji govore za i o Srbima.⁵⁵ Zvaničnici kosovske vlade često se citiraju u člancima o srpskim problemima, a njihove izjave služe da učvrste glavnu naraciju o Srbima kao prijetnji.

U rijetkim slučajevima kada se citiraju kosovski Srbi, oni se označavaju kao „radikalni” i „ekstremistički”, čime se diskreditiraju, ili je, s druge strane, riječ o Srbima koji participiraju u kosovskim institucijama ili koji kritiziraju vladu u Beogradu. U posljednja dva slučaja, mediji prave razliku između zajednice kosovskih Srba i srpske vlade, a daju i glas takvoj kritici. Ovo je u skladu s Van Dijkovim „ideološkim kvadratom” u smislu isticanja negativnih informacija o Drugom⁵⁶. Prema izvještajima medijskog monitoringa (OSCE, 2006; Youth Initiative for Human Rights, 2006), albanski mediji, generalno, posvećuju više pažnje onim političarima i predstavnicima kosovskih Srba koji rade sa kosovskim institucijama, a percipiraju se kao „umjereni”; njihova je svrha da pojačaju utisak kako se ostvaruje napredak ka integraciji srpske zajednice.

Ipak, članci koji citiraju Srbe koji nisu zvaničnici kosovske ili srpske vlade ili političke figure, već predstavnici zajednice kosovskih Srba i građani bili su rijetki tokom tromjesečnog analiziranog perioda.⁵⁷ Postoji primjetno odsustvo „svakodnevnih”

55 „Lokalni Srbi ublažavaju njihov stav vis-a-vis Ahtisaarijevog Paketa” (*Koba Ditore*, 14. mart).

56 „Dejan Janković: Ja samo podnosim izvještaje kosovskoj policiji” (*Koba Ditore*, 20. mart).

Dok je zvanični Beograd izjavio da će zamjenik direktora kosovske policije Dejan Janković jedino primati naredbe i podnositi izvještaje EULEX-u i UNMIK-u, sam Janković je u telefonskom razgovoru rekao da on jedino prima naredbe i podnosi izvještaje direktoru kosovske policije. Janković je u petak negirao beogradske izjave: „Ja radim za kosovsku policiju, pa primam naredbe i podnosim izvještaje njenom direktoru”, izjavio je Janković za *Koba Ditore*.

57 Ovo je u skladu s nalazima u izvještajima medijskog monitoringa, u kojima se naglašava da postoji šutnja u pogledu izvještaja o svakodnevnom životu manjina, koji odražavaju njihove životne prilike i perspektive, a obični građani i članovi zajednice rijetko se citiraju (Youth Initiative for Human Rights, 2005; 2006; OSCE, 2006).

glasova Srba koji žive na Kosovu, dok različiti „zvaničnici”, bilo srpski, albanski ili međunarodni, govore u njihovo ime. Postoji i diferencijalni tretman različitih glasova pošto postoji tendencija privilegiranja perspektive zvaničnika iz redova kosovskih Albanaca.

Ovo ukazuje na još jedan problem otkriven u analizi članaka tokom tromjesečnog perioda – problem „značajne šutnje”.

5.3. Značajne šutnje

Kao što pokazuje Huckin (2002), „značajne šutnje” ili „manipulativne šutnje” namjerno prikrivaju relevantne informacije. Određujuće karakteristike ovih šutnji su intencionalnost i korisnost – određene teme se namjerno izostavljaju na način koji je koristan za pisca/govornika. U Van Dijkovom „ideološkom kvadratu”, šutnje se odnose na informacije koje su negativne za pripadnike grupe, a pozitivne za nepripadnike grupe.

U prethodnoj analizi, šutnja je o temama koje prikazuju Srbe u pozitivnom svjetlu, a nema priča koje bi doprinijele boljem razumijevanju životnih uvjeta srpske manjine na Kosovu. Isto tako, nema izvještavanja o diskriminatornim praksama protiv srpske manjine ili o problemima s kojima se suočavaju u pokušaju da ostanu na Kosovu. Jedan takav slučaj je prikaz „paralelnih struktura”, koje se mistificiraju i demoniziraju bez ikakvog objašnjenja o razlozima i funkciji njihovog postojanja.

Šutnje su izražene i u odnosu na nasilje počinjeno protiv Srba, kao u slučaju godišnjice martovskih nemira iz 2004. godine. Ovo je u skladu sa OSCE-ovim nalazom da su mediji kosovskih Albanaca pokazali tendenciju da ublaže priče kada su Srbi bili žrtve mogućih etnički motiviranih zločina (OSCE, juli 2006).

5.4. Reproduciranje dominantnih ideologija

Pitanja glasa i reprezentacije otkrivaju opći problem koji se tiče štampanih (i drugih) medija na albanskom jeziku, a organizacije i analitičari koji rade na Kosovu uočili su da je to zabrinjavajuće (USAID, 2004); naime, mediji uglavnom jednostavno reproduciraju zvanični diskurs, citirajući vladine zvaničnike i političare – albanske, srpske i međunarodne, izvještavajući o njihovim izjavama kao činjenicama, a da pri tome ne daju kontekst, kontraargumente niti obavljaju istraživački posao ili raspravljaju o problemima⁵⁸. Taj diskurs učvršćuje konfliktnu dinamiku suprotstavljanja, polarizacije, čak i mržnje. Kao što je Wolfsfeld (2004) pokazao, ovo je zajednička crta medijskog diskursa u podijeljenim društvima, posebno kada nema zajedničkih medijskih stanica; u tim slučajevima daljna polarizacija je skoro neizbježna⁵⁹.

5.5. Posljedice medijskog diskursa i glavne naracije o Srbima kao prijetnji

Postoji nekoliko osnovnih implikacija medijskog diskursa usmjerenog oko glavne naracije o Srbima kao prijetnji. Ne samo da glavna naracija isključuje kontranaracije ili alternativne glasove, već ona zatamljuje okolnosti i pojašnjenja koja ističu neravnotežu u odnosima moći. Naglaskom na Srbe kao prijetnju, Albanci se predstavljaju kao oni koji stalno moraju braniti svoju teritoriju, državu, institucije, svoj identitet, zapravo svoj

58 Zanimljivo je primijetiti da je diskurs u pogledu interne politike veoma divergentan u ispitanim novinama pošto su one u vlasništvu ili uživaju podršku različitih političkih stranaka; analiza pokazuje da se diskurs u pogledu srpske manjine preklapa i da je veoma jednoobrazan.

59 Urednicima dugujem zahvalnost za ovaj značajan uvid.

opstanak. Kada se Drugi predstavlja kao opasan i prijeteći, strah od Drugog i želja da se prijjetnja eliminira, fizički i simbolički, počinju se percipirati kao „prirodan” odgovor, pa se tako stvara značajna dinamika održavanja konflikta. Kada se Drugi percipira kao neprijatelj, onda odbrana protiv Drugog ne samo da postaje prihvatljiva već i neophodna. Medijski sadržaj koji širi strah, poput fokusa na bivša nedjela i historiju etničke mržnje, kao što je pokazano na primjerima u analiziranim člancima, stvara osnovu za nasilno djelovanje označeno kao „samoodbrana” (Frohardt i Temin 2003).

Drugi načini eliminiranja percipirane prijjetnje jesu opstruiranje povratka institucionalnim blokiranjem i birokratijom, sprečavanje integracije i održavanje segregacije kroz perpetuiranje negativnih stereotipa i slika kao i kontinuirano održavanje neprijateljskog okruženja. Jedan od najčešćih argumenata, kao što smo vidjeli i u gore citiranim člancima, koji iznose kosovski Albanci, a i brojni međunarodni akteri, jeste da Srbi nisu voljni da se integriraju u kosovsko društvo i da je njihova izolacija samonametnuta.⁶⁰ Iako je problem integracije srpske zajednice na Kosovu daleko dinamičniji i složeniji, ovaj problem se pogrešno predstavlja sve dok se isključivo Srbi okrivljavaju za svoj težak položaj; u međuvremenu, rukovodstvo i zajednica kosovskih Albanaca su oslobođeni svake odgovornosti.

Može se tvrditi da je negativni srpski identitet simbolična manifestacija želje da se eliminira percipirana Prijjetnja; takav identitet služi održavanju atmosfere neprijateljstva prema Srbima kao i okruženja u kome se Srbi ne osjećaju sigurno ili dijelom kosovskog društva. Kao što smo vidjeli u prethodnoj analizi, termini „Srbi” i „Kosovo” međusobno su suprotstavljeni, dihotomijski predstavljeni, dok se Srbi opisuju isključivo kao problem

⁶⁰ Prema UNDP-ovom Izvještaju o ranom upozorenju, kosovski Albanci vide utjecaj Beograda i nedostatak spremnosti kosovskih Srba za integraciju u kosovsko društvo kao dva najvažnija faktora koji i dalje utječu na međuetničke odnose. U međuvremenu, za kosovske Srbe dva glavna faktora koja pogoršavaju međuetničke odnose su stav lidera kosovskih Albanaca i nedovoljni napori da se Srbi integriraju u kosovsko društvo (UNDP, 2009).

za kosovsko društvo. Ovakve reprezentacije učvršćuju društvenu, ali i simboličku isključenost. Kao što je Said (1978) pokazao, pogrešne koncepcije o Drugom sežu dalje od reprezentacija, a služe da opravdaju dominaciju jedne grupe nad drugom. Kada diskurs koji konstruira stigmatiziranog Drugog, preko praksi predstavljanja pokazanih u gore navedenoj analizi, dovodi do neospornog nasilja, bilo kulturnog, strukturalnog ili direktnog, klevete i praksa stigmatiziranja se reproduciraju doprinoseći održavanju sistema dominacije i subordinacije. Razni izvještaji o ljudskim pravima stalno ukazuju na „društvenu antipatiju prema Srbima i Srpskoj pravoslavnoj crkvi”, „društveno nasilje, zloupotrebu i diskriminaciju” protiv srpske manjine, kao i na „slučajeve politički i etnički motiviranog nasilja” protiv Srba te „nedostatka napretka kod povratka unutrašnje raseljenih lica u njihove domove” (U.S. Department of State, 2009).

Težak položaj srpske manjine na Kosovu potječe iz sistematske diskriminacije koja je institucionalizirana na različitim nivoima u korist kosovskih Albanaca⁶¹ i postojanja duboko različitih stavova između Srba i Albanaca prema simbolima⁶² i vrijednostima države i samog etničkog konflikta. Velik je i značajan jaz između srpske i albanske

⁶¹ Može se tvrditi da je težak položaj srpske zajednice uzrokovan samom državnim struktrom. Prema Gurru (1993), većina država su multietničke. Ipak, postoje razlike između liberalno-demokratskih multietničkih država, gdje se pripadanje zasniva na građanstvu, i etničkih država gdje se ono zasniva na etničkoj privrženosti i pripadanju dominantnoj etničkoj grupi. Etnička je država domovina samo jedne od mnogih etničkih grupa i služi nacionalnim ciljevima samo jedne etničke grupe, isključujući druge etnonacionalne grupe, bez obzira na njihov građanski status. U takvoj državi, sama država se svrstava uz jednu etničku grupu u određivanju opipljivih i neopipljivih resursa kao što su politička moć, bogatstvo i identitet, a državni simboli predstavljaju dominantnu grupu (Maynes 1993; Rouhana 1997).

⁶² Na nivou karaktera i simbola države, kosovski identitet nije dostupan srpskoj zajednici jer je njegovo značenje isprepletano sa albanstvom države ali i zato što postoji naglasak na dubokoj razlici i nepomirljivom kontrastu između Kosovara i Srba. To ostavlja Srbe na Kosovu u ambivalentnoj situaciji – dok oni tvrde da je Kosovo njihova domovina, sadašnje društveno-političko i kulturno ustrojstvo kosovske države sprečava, zapravo isključuje integraciju, i favorizira njihovu isključenost.

javnosti, kao i rukovodstva, u shvatanju konflikta i njegovih uzroka, toka razvoja konflikta i, što je značajno, poželjnog rješenja. Također, postoji suštinska podjela između Srba i Albanaca u pogledu pitanja historijskih prava, naracija o konfliktu, krivice za konflikt i rješenja konflikta.

Diskriminatorne politike prema Srbima zasnovane su na podršci među stanovništvom kosovskih Albanaca i one su iskustvo s kojim se svakodnevno živi. Objašnjenje za ove politike i njihovu podršku među kosovskim Albancima djelimično se mogu naći u medijskim reprezentacijama.

Analiza novinskih članaka u tromjesečnom periodu ukazuje na zaključak da su proklamirani ciljevi multietniciteta i jednakosti za sve građane samo prazne riječi, dok zapravo postoji nedostatak istinske opredijeljenosti ka pomirenju i mirovnom procesu⁶³.

Budući da su mediji integralan dio društva i da oni sami ne mogu provesti promjenu ili utjecati na nju, ozbiljna i dugoročna promjena bit će moguća ako se Srbi koji žive na Kosovu budu smatrali istinski ravnopravnim građanima s pravom na život, slobodu i integraciju.

Sa engleskog prevela Nazifa Savčić.

⁶³ Kao što Wolfsfeld pokazuje, kada vlada i elitne grupe smanje prepreke koje blokiraju integraciju manjine u glavne društvene tokove, promjena u političkom okruženju odrazit će se i na novinsko izvještavanje. U protivnom, kada vladajuće društvene snage inhibiraju integraciju manjine postavljanjem prepreka na tom putu kao što su diskriminacija, negiranje kulture, preneglašavanje podataka o stopama zločina među članovima grupe i provođenje slične taktike, vjerovatno je da će i dalje postojati negativni tretman manjine ili da će on čak i rasti (Wolfsfeld 2004).

MEDIJI I MANJINE U BOSNI I HERCEGOVINI

Davor MARKO

I. Uvod

Bosnu i Hercegovinu najčešće opisujemo kao „zemlju većina”, s obzirom na njeno ustavno uređenje koje u povlaštenu položaj¹ dovodi pripadnike konstitutivnih naroda – Bošnjake, Srbe ili Hrvate. S druge strane, svi oni koji su u manjini, bilo da su ustavna kategorija („ostali”), bilo da su zaštićeni zakonom (pripadnici 17 zakonom priznatih nacionalnih manjina²) ili da su „faktička” manjina (npr. Bosanci, Hercegovci³, odnosno pripadnici konstitutivnih naroda koji žive u entitetu⁴/na teritoriji gdje su

- 1 Pripadnost jednom od tri konstitutivna naroda neophodan je formalni preduvjet za ostvarenje političkih prava (na pojedine političke funkcije, poput Predsjedništva BiH, mogu se kandidirati samo Bošnjaci, Srbi ili Hrvati).
- 2 Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, godina VII, broj 12, 6. maja 2003, Sarajevo.
- 3 Bosanac (zbog složenosti naziva države, u kolokvijalnoj je upotrebi ovaj pojednostavljeni naziv, a ne „Bosanac-Hercegovac” ili „Bosnohercegovac” itd.) je zbirni naziv koji se za vrijeme bivše Jugoslavije koristio za sve stanovnike Republike Bosne i Hercegovine i sadržajno je predstavljao onu vrstu identiteta koja je u sebe sublimirala sve etničke, religijske, nacionalne i kulturne različitosti. Danas se rijetki građani Bosne i Hercegovine identificiraju sa ovim nazivom, koji referira na državu Bosnu i Hercegovinu, i ne postoji čak ni procjena broja onih koji se identificiraju na ovaj način (na posljednjem popisu stanovništva u Bosni i Hercegovini iz 1991. godine nije se bilo moguće izjasniti kao Bosanac). Hercegovac označava regionalnu vrstu identiteta koja referira na južni dio države Bosne i Hercegovine, a na ovaj naziv s ponosom se pozivaju i oni građani koji kao svoj primarni identitet ističu etničku pripadnost (uglavnom Hrvati ili Srbi).
- 4 Bosna i Hercegovina je podijeljena na dva entiteta – Republiku Srpsku i Federaciju BiH – uz Distrikt Brčko na sjeveru zemlje koji ima status autonomne jedinice i ne pripada niti jednom od entiteta. U Republici Srpskoj većinu stanovništva čine pripadnici srpskog naroda, dok su u Federaciji u većini Bošnjaci i Hrvati. Iako po svim ustavnim i zakonskim garancijama pripadnici konstitutivnih naroda imaju ista individualna i kolektivna prava, bez obzira na entitet u kojem žive, u praksi je osjetna i vidljiva sistemski diskriminacija pripadnika naroda koji su u brojačanoj manjini.

brojčano manjina, zatim seksualne manjine, predstavnici tzv. „malih” religijskih zajednica⁵), trpe različite vrste diskriminacije.⁶

Nakon okončanja rata, koji je trajao od 1992. do kraja 1995. godine, Bosna i Hercegovina je ratificirala nekoliko međunarodnih ugovora koji, pored osnovnih, garantiraju i specifična prava nacionalnih manjina: Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima,⁷ Međunarodnu konvenciju o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije⁸, Evropsku konvenciju za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda⁹ i njen Protokol 12 („Opća zabrana diskriminacije”)¹⁰, te Okvirnu konvenciju za zaštitu prava nacionalnih manjina.¹¹ Iako nabrojana u

-
- 5 Termin „male vjerske zajednice” odnosi se na sve one konfesije koje nemaju historijski kontinuitet djelovanja na teritoriji Bosne i Hercegovine, a takav kontinuitet imaju samo Islamska zajednica BiH, Srpska pravoslavna crkva, Katolička crkva i Jevrejska zajednica BiH. Uglavnom se u ove zajednice ubrajaju one koje djeluju po načelima protestantizma, poput Evangelističke crkve, Adventističke crkve, Jevanđeoske crkve, zatim starokatolici, baptisti, pentekostalci... Prema posebnim odredbama Zakona o slobodi vjere i pravnom položaju crkava i vjerskih zajednica u Bosni i Hercegovini, nove crkve ili vjerske zajednice imaju status nevladinih udruženja, i može ih osnovati 300 punoljetnih građana Bosne i Hercegovine. Ova je odredba diskriminatorna jer, prema posljednjem popisu stanovništva iz 1991. godine, starokatolika je bilo 122, a prema podacima iz 1995. godine u Bosni i Hercegovini su živjela 32 pentakostalca, odnosno 31 baptist. Navedeno prema Cvitković 1999; Abazović 2006, str. 102.
- 6 Najčešći oblik diskriminacije odnosi se na nepoštivanje svih onih prava koja se tiču normalne životne egzistencije (pravo na zaposlenje, aktivnu participaciju u javnom životu, pravo na sigurnost...), zatim pravo na povratak, koje je jedno od ključnih za stabilizaciju unutrašnjih odnosa u Bosni i Hercegovini. Pogledati u Živanović 2009.
- 7 Ovom je paktu Bosna i Hercegovina pristupila sukcesijom, 1. 9. 1993, Službeni list RBiH 25/93.
- 8 Konvenciji je Bosna i Hercegovina pristupila sukcesijom, 16. 7. 1993, Službeni list RBiH 25/93.
- 9 Ova je konvencija potpisana 24. 4. 2002. godine, ratificirana 12. 7. 2002. godine, a stupila na snagu 12. 7. 2002. godine.
- 10 Protokol je potpisan uz Konvenciju, 24. 4. 2002. godine, a ratificiran 29. 07. 2003. godine.
- 11 Konvencija je potpisana 24. 2. 2000. godine, a stupila na snagu 1. 6. 2001. godine.

Dodatku Aneksa 6 Dejtonskog mirovnog sporazuma¹², Evropska povelja o regionalnim ili manjinskim jezicima do danas nije ratificirana. Uz niz specifičnih ljudskih prava, Ustav BiH garantira i princip nediskriminacije.

Prema tumačenjima različitih autora (pogledati: Ćurak 2004; Mujkić 2008), ali i po načinu njenog internog funkcioniranja, Bosnu i Hercegovinu ne možemo smatrati demokratijom u supstantivnom smislu.¹³ Činjenica da je bosanskoherce-govačko društvo podijeljeno duž etno-nacionalnih linija¹⁴, gdje su u prvom planu kolektivna politička prava i reprezentacija, uz odsustvo razvijene participativne političke kulture, visok stepen političke apstinencije¹⁵, veliki broj mladih i obrazovanih koji su napustili zemlju, i pravno nedefiniran položaj onih koji se identificiraju s državom Bosnom i Hercegovinom a ne sa jednim od njena tri konstitutivna naroda, nagovještava potrebu za sagledavanjem šire i kompleksne slike Bosne i Hercegovine u kojoj se mora analizirati odnos države i manjina.

12 Dejtonski mirovni sporazum sadrži jedanaest aneksa. Pravno gledajući, aneks je dodatak postojećem ugovoru koji se sklapa u formi ugovora. Aneks 6 je naslovljen kao „Sporazum o ljudskim pravima”, i u svom dodatku nabraja šesnaest međunarodnih dokumenata i konvencija koje se odnose na zaštitu ljudskih prava.

13 Iako su preduvjet za funkcioniranje demokratije postojanje ustava, zakona, slobodni i fer izbori, partijski pluralizam, podjela vlasti, ovi su formalni uvjeti nedovoljni ukoliko kod naroda/birača ne postoji svijest i znanje o moći koju sam narod ima dajući legitimitet svojim političkim predstavnicima. U tom smislu, supstativni aspekt demokratije podrazumijeva razvijenu svijest i političku kulturu biračkog tijela koja ima participativni karakter (vidjeti White, Batt i Lewis, 2003).

14 U Bosni i Hercegovini je na djelu etnopolitika, o čemu pišu brojni autori poput Asima Mujkića, Uge Vlaisavljevića, Dine Abazovića, Floriania Biebera. Društvo u Bosni i Hercegovini heterogeno je ustrojeno i podijeljeno na tri dominantne etničke zajednice – bošnjačku, srpsku i hrvatsku. Za detalje pogledati: Ćurak 2004; Mujkić 2008; Bieber 2008; Abazović 2006; Vlaisavljević 2005.

15 Analiza izlaska na izbore u Bosni i Hercegovini dostupna je na stranici Izborne komisije BiH, www.izbori.ba.

Veliki broj istraživanja, a rezultati nekih bit će navođeni i korišteni u nastavku ovoga rada, pokazuje da vodeći, odnosno većinski, mediji slijede, odnosno preslikavaju, društveno-političku zbilju. Oni svoje sadržaje oblikuju iz perspektive koja je uglavnom većinska, koja pripadnike sopstvenog naroda prikazuje kao ugrožene, dok „ostale” bilo marginalizira bilo sučeljava i prikazuje ih kao negativne. Kao posljedica toga, zanemariva je prezentacija nacionalnih manjina u medijima (kvantitativno i kvalitativno), ne pokazuje se zainteresiranost za njihove probleme i specifičnosti, a mali je i broj obrazovanih novinara/novinarki koji/e se bave ovom problematikom.

Oslanjajući se na rezultate, zapažanja, preporuke i uočene probleme dosadašnjih analiza i istraživanja, u ovom tekstu pokušat ću definirati osnovne principe po kojima mediji u Bosni i Hercegovini funkcioniraju kada govore o problematici koja se tiče manjina.

Polazne pretpostavke u mom radu bile bi slijedeće: Bosna i Hercegovina je podijeljeno društvo, a u skladu s tim podijeljeno je i medijsko tržište. Kontekst podijeljenog društva ne ide naruku manjinskoj promociji u medijima, te su oni u sjenci „konstitutivnih većina”. Kontekst u kojoj „vladaju konstitutivne većine” relativizira svaki pokušaj manjinske prezentacije. To implicira da su manjine, shvaćene u najširem mogućem smislu, uvijek podložne nekoj vrsti diskriminacije i ugroženosti. Korak dalje u ovoj analizi bit će kontekst u kojem i „konstitutivne većine” postaju manjina, tj. nalaze se u manjinskoj situaciji, i u skladu s tim dijele sudbinu nezainteresiranosti, nepoštovanja i neprofesionalnog odnosa medija prema njima.

Ovdje ću ponuditi analizu medijskog tretmana manjina, sa fokusom na zakonom definirane nacionalne manjine, ali i na faktičke manjine, koje predstavljaju pripadnici konstitutivnih naroda koji se nalaze u manjinskoj situaciji.

Uz interpretaciju korištene teorije, analizu postojećih zakonskih normi i odredbi, u okviru ovoga rada koristio sam sekundarne izvore: rezultate istraživanja o

tretmanu Roma u bosanskohercegovačkim medijima (analize sam radio tokom 2007. i 2008. godine na uzorku svih štampanih medija u Bosni i Hercegovini uz informativne i specijalizirane emisije na javnom servisu), zatim tretman ljudskih prava u bosanskohercegovačkim medijima (na uzorku devet odabranih štampanih medija) tokom cijele 2008. godine, gdje se važna sekcija odnosila na tretman manjina u medijima. Također, koristio sam i analize tretmana religije i religijskih zajednica u medijima Bosne i Hercegovine, kao i analize tretmana i percepcije islama u medijima Bosne i Hercegovine, koje sam radio tokom 2007, 2008. i 2009. godine.

2. Pregled literature/Teoretski okvir

Tretman manjina u medijima u posljednje vrijeme postaje dio šireg naučnog diskursa koji se bavi upotrebom medijskog jezika u predstavljanju „drugog” (Hartmann i Husband 1974; Said 1979; Van Dijk 1991; Jager i Link 1993; Riggins 1997). Prema Teunu Van Dijk, medijska prezentacija manjina danas obiluje (ne)skrivenim rasizmom i diskriminacijom pripadnika manjinskih zajednica. Kao ilustraciju, Van Dijk navodi kako mediji generalno ignoriraju nepobitne činjenice koje ilustriraju težak socio-ekonomski položaj pripadnika manjinskih zajednica i radije se fokusiraju na „loše” stvari poput raširenoga kriminala, korištenja droge i vjerskog fundamentalizma. „Naoružani” predrasuda i stereotipno izvještavajući, mediji svojoj publici nude interpretativni okvir i modele ponašanja koji nisu blagonakloni prema manjinskim zajednicama (Van Dijk 1995, str. 29).

U Evropi prihvaćeni koncept *nacionalnih manjina* i njihove zaštite „opravdan” je „burnim prevratima u evropskoj historiji”, potrebom za „pluralističkim i istinski demokratskim društvom koje treba ne samo da poštuje etnički, kulturni, jezički i vjerski identitet svakog pripadnika nacionalne manjine, već i da stvara

odgovarajuće uvjete koji im omogućuju da izraze, očuvaju i razviju taj identitet”, kao i potrebom za stvaranjem „klime tolerancije i dijaloga, neophodnih da bi se omogućilo da kulturna raznolikost bude izvor i činilac, ne podjele, već obogaćenja za svako društvo”.¹⁶ Iako se nacionalno i etničko često upotrebljavaju kao sinonimi, postoji razlika. Naime, nacionalnim manjinama uglavnom se smatraju one grupe koje imaju svoju matičnu državu, ali žive izvan njene teritorije, dok etničke to nužno ne moraju imati.¹⁷

Veliki broj radova o medijima odrednicu „nacionalno”, smatra Sreberny, uzima kao osnovni marker pripadnosti grupi te unutar nje analizira identitet, položaj i prava manjina (Sreberny 2005, str. 445). Jednu od najobuhvatnijih i najprihvaćenijih definicija manjina ponudio je nekadašnji specijalni izvjestitelj Ujedinjenih naroda Francesco Capotorti, ustvrdivši kako su manjine „grupe, brojčano inferiorne u odnosu na ostatak populacije neke države, koje nisu u dominantnoj poziciji, čiji su pripadnici građani te države ali posjeduju etničke, religijske i jezičke specifičnosti koje ih razlikuju od ostalih građana” (Capotorti 1991). Konceptom „novih” nacionalnih manjina nastalih nakon raspada bivših socijalističkih država, posebno Jugoslavije, bavi se direktor Foruma za etničke odnose iz Beograda Dušan Janjić. On razlikuje „nove” nacionalne manjine po tome što su numerički

¹⁶ Preambula Okvirne konvencije o zaštiti pripadnika nacionalnih manjina Vijeća Evrope.

¹⁷ Primjer su teorije o izgradnji nacija, čiji predstavnici Fichte (1922), Herder (primordijalizam) (1773), Renan (1882), Mazzini (voluntarizam) (1945) i Anderson (sadržano u: Hutschinson i Smith 1994, str. 89–96), Hobsbawm (sadržano u: Hutschinson i Smith 1994, str. 74–82) i Gellner (konstruktivizam) (sadržano u: Hutschinson i Smith, 1994, str. 55–70), pišu o stvaranju država nacija uvažavajući društveno-politički kontekst i međunarodne odnose XIX vijeka. S druge strane, predstavnici teorija o etnicitetu (primordijalizma, instrumentalizma, interakcionizma, neomarksizma i simbolizma) govore o različitim načinima pripadnosti grupi, ne referirajući na naciju državu kao referentni okvir te pripadnosti.

značajne i matične države su im bivše republike SFRJ, sada nezavisne države, poput Hrvatske, Makedonije, Slovenije, a od nacionalnih manjina koje su na teritoriji bivše Jugoslavije živjele i ranije, tu ubraja, između ostalog, i Mađare i Nijemce u Hrvatskoj, Srbiji i Sloveniji. Zajedničko ovim dvjema grupama manjina jest to da imaju svoje matične države, što nije slučaj sa tzv. „raseljenim” manjinama poput Roma i Jevreja (oni su prostore Balkana naseljavali daleko prije nego što je Izrael formiran kao država) (Janjić 2001).

Na *etničku komponentu* u istraživanju manjina koncentrirali su se i istraživači Mirovnog instituta iz Ljubljane, a polazišnu osnovu ovog istraživanja definirala je voditeljica projekta Brankica Petković, kada je funkcionalnu multietničku ili multikulturalnu medijsku sferu opisala kao onu „u kojoj manjine imaju sveobuhvatan pristup medijima”. Razvijen i aktivan interkulturalni dijalog, smatra Petković, jedna je od najvažnijih pretpostavki ovakvog medijskog ambijenta (Petković 2009, str. 80–81). Uz Rigginsa (1992) i Husbanda (1994), određeni broj autora (spomenimo i Honnetha 2001) se bavi etničkim manjinama i tenzijom koja nastaje uslijed potrebe za priznavanjem manjinskih glasova i tendencije za fragmentacijom javne sfere (Sreberny 2005, str. 445).

Cormack analizira različite upotrebe *manjinskih jezika* u medijskom emitiranju, zajedno sa razlikovanjem kulturnog i političkog nacionalizma. Ulogu jezika u izgradnji manjinskog identiteta ovaj autor svrstava u tzv. ideologiju neonacionalizma, koja afirmira nacionalnu (samo)svijest manjinskih zajednica u, do tada, homogenom većinskom okruženju. U svojoj analizi Cormack je fokusiran na urođeničke jezičke manjine (Cormack 2000, str. 385). Roter ističe kako „jezici igraju važnu ulogu, često i presudnu, u procesu koji oblikuje i održava etničke zajednice”. To je pokazalo i istraživanje tzv. „novih” manjina koje su nastale raspadom bivše Jugoslavije (Petković 2009, str. 107). Brown nudi nešto drugačiju percepciju, smatrajući jezik većine preduvjetom za pristup moći, tako da je

upotreba manjinskih jezika način održavanja manjinskih zajednica što dalje od centara moći (Brown 2005).

Kultura se smatra interpretativnim okvirom nečije „raznolikosti” – bila ona religijska, etnička i nacionalna – ili izvorom tradicija i običaja koji se razlikuju od većinskih. No, određeni broj autora smatra da je važan preduvjet funkcionalnog i tolerantnog javnog (samim tim i medijskog) mnijenja *razvijena kultura dijaloga*. U tom kontekstu, mediji interkulturalnom dijalogu mogu doprinijeti tako što će objektivno izvještavati, biti dostupni i transparentni, i biti osjetljivi na položaj i probleme manjina (Petković 2009, str. 113). Annabelle Sreberny u svom radu ističe značaj razvijenosti multikulturalnog obrasca za podsticaj i uključivanje „tihih” glasova manjine u javnost. Pretpostavka za ovakvo tumačenje kulture počiva na idejama autora koji pripadaju takozvanom „multikulturalnom miljeu”. Ideja prepoznavanja i zaštite kulture, sa ciljem da se osigura jednakost manjinskih grupa i njihova društvena uključenost, leži u srcu multikulturalizma. Prema Arjunu Appaduraiu, kultura predstavlja grupni identitet koji počiva na različitostima, a ne na razlikama. Kao takav, grupni identitet ne proizlazi iz specifičnosti koje uvjetuje etnička, religijska i nacionalna pripadnost (što je slučaj u Bosni i Hercegovini), već iz zajedničke tradicije i običaja različitih grupa koje žive na teritoriji jedne države (Appadurai 1996, str. 12–15). Kulturne različitosti trebale bi biti shvaćene kao neetničke i analizirane u svoja dva dominantna oblika – u svojstvu kulture shvaćene kao umjetnost i kulture shvaćene kao način života koji obuhvata tradiciju i običaje karakteristične za specifičnu geografsku sredinu. Interesantan primjer mogla bi biti i civilna religija Kanade, koja, želeći da „pomiri” različitosti i heterogenosti unutar ove zemlje, nudi građanima one simbole koji su, uvjetno rečeno, prihvatljivi za sve. Za Kanađane, tvrdi Smith, takvi simboli bili bi javorov list, kruna, pojam „sjevera” i dabar (Smith 2008).

Engineer se u svojim istraživanjima fokusirao na *religijsku komponentu* manjinskih identiteta. Baveći se Indijom i tretmanom manjina u tamošnjim medijima, Engineer

ističe kako indijske novine često stereotipno izvještavaju u svojim vijestima. On navodi primjer „Samne”, novina na jeziku marathi, koji se govori na jugu zemlje, koje koriste izuzetno provokativan jezik kada izvještavaju o muslimanima i kršćanima. Isti medij, kako navodi Engineer, manjine tretira kao homogenu zajednicu ne pokazujući senzibilitet za kulturne, jezičke, religijske i sve druge raznolikosti među njima. Manjine se uglavnom stereotipno prikazuju kao „fanatične” i „fundamentalističke” (Engineer 1999, str. 21–32). Takav primjer u Bosni i Hercegovini predstavlja medijsko prikazivanje tzv. „malih vjerskih zajednica”, koje se u medijskom izvještavanju uglavnom ocjenjuju kao „fundamentalističke”, „sektaške”, „strane” (Tajić 2007).

Iako na prvi pogled *medijska prava manjina* zvuče kao apstrakcija, Karol Jakubowicz smatra da ih je moguće definirati i standardizirati njihovu zaštitu ukoliko se primijene odredbe Evropske konvencije o ljudskim pravima, „pravni slučajevi” koji se odnose na manjine a o kojima je raspravljano na Sudu za ljudska prava u Strazburu, s jedne strane, i opći principi i zakonske odredbe koji promoviraju i štite slobodu izražavanja kao i medijski zakoni, s druge strane.

Jakubowicz razlikuje „negativne” i „pozitivne” ciljeve promocije i zaštite manjinskih medijskih prava. Negativni ciljevi odnose se na napore da se uklone sve prepreke koje bi mogle omesti korištenje zakonskih prava (engl. *ban, combat*), uključujući borbu protiv diskriminacije, marginalizacije, socijalne isključenosti, rasizma, ksenofobije, antisemitizma ili bilo koje druge vrste rasne netolerancije. Pozitivni ciljevi odnose se kako na pomoć manjinama (engl. *assist*) u korištenju njihovih prava tako i na osposobljavanje (engl. *empower*) predstavnika manjina da budu u stanju da svoja prava aktivno traže i koriste.

Kao dobru osnovu za ovu standardizaciju Jakubowicz navodi Evropsku konvenciju o ljudskim pravima i Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina, koje promociju i zaštitu prava i sloboda pripadnika nacionalnih manjina smatraju sastavnim dijelom međunarodne zaštite ljudskih prava.

U okviru napora države da spriječi ili zabrani diskriminaciju („negativni” cilj, engl. *ban, combat*), on spominje antidiskriminativne odrednice Evropske konvencije o ljudskim pravima (Član 14 i Član 17), gdje posebno ističe kako se diskriminacija ne odnosi samo na slučajeve gdje se jedna grupa tretira lošije nego druga grupa, već je diskriminatorno i na isti način tretirati manjinu i većinu. S druge strane, Okvirna konvencija sadrži nekoliko članova u kojima se države pozivaju da predstavnicima manjina „garantiraju” prava na jednakost, i „zabrane” diskriminaciju (Član 4.1), da „preduzmu određene mjere” kako bi zaštitili osobe koje pripadaju manjinskoj grupi (Član 6.2) ili da „osiguraju” putem zakona da pripadnici nacionalnih manjina neće biti diskriminirani prilikom pristupa medijskim sadržajima (Član 9.1).

Za primjer pomoći („pozitivni” cilj, engl. *assist*) autor navodi sve one akcije koje država preduzima kako bi razvila javnu politiku i osigurala pomoć i finansije u nastojanju da manjinama omogući pristup medijima i rad medija na njihovom maternjem jeziku, da u medijskim programima osigura ravnomjernu zastupljenost manjina i prezentaciju njihovog identiteta i tradicije, te također da potiče interkulturalni i međuetnički dijalog i razumijevanje. U skladu s tim, nekoliko članova Okvirne konvencije sadrži vrlo precizne obaveze države da „usvoji neophodne mjere”, „promovira uvjete”, „ohrabruje duh tolerancije i interkulturalni dijalog” u namjeri da osigura ravnomjerno učešće manjina u medijskom životu (članovi 3.2, 4.2, 5.1, 6.1 i 9.4). Odredbe o pravu na upotrebu maternjeg (manjinskog jezika) kako u javnim institucijama tako i u obrazovnom i medijskom sistemu, zatim naglasak na pravo „da se primaju i šire informacije”, što se može iščitati i kao pravo manjina da komuniciraju i uređuju medije na svom maternjem jeziku, sadržan je i u Evropskoj konvenciji o ljudskim pravima (tumačenje Člana 10).

Također, država ne smije kočiti ili sprečavati, odnosno dužna je osigurati uvjete kako bi manjine i same bile u stanju da uživaju svoja prava. Ona se, prije svega odnose, na učešće manjinskih predstavnika u kreiranju medijskog programa, zatim na njihovo pravo da pokreću i uređuju sopstvene medije (Član 10 Evropske

konvencije), dok država, putem treninga i specijalizacije, ima obavezu da predstavnike manjina osposobljava za samostalno djelovanje u medijima. Manjinske grupe imaju pravo i slobodne su aktivno učestvovati u kulturnom, religijskom, društvenom, ekonomskom i javnom životu zajednice, i tu se ogleda jedna od osnovnih demokratskih vrijednosti – princip „uključenosti”. U skladu s tim, predstavnici manjina imaju pravo da budu uključeni u procese donošenja medijskih zakona, medijske politike, regulacije i monitoringa (tumačenja Člana 11 Evropske konvencije i Protokola 1, Član 3) (Jakubowicz 2004, str. 291–299).

3. Definicija manjina i analitički pristup

Ustav BiH ne nudi definiciju nacionalne manjine, već u preambuli definira Bošnjake, Hrvate i Srbe, kao konstitutivne narode, i „ostale”, a generalno spominje „građane BiH”. Pored problema nejednakosti građana Bosne i Hercegovine proistekle iz ove odredbe, javlja se i problem definicije „ostalih”, s obzirom na to da nije jasno da li su se pripadnici „ostalih” tako izjasnili zato što pripadaju jednoj od manjina ili zato što ne žele biti povezani s jednim od tri konstitutivna naroda (Živanović 2009, str. 31–35; Bogdanović 2008).

Kako Zakon o o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina daje jednu vrlo suženu definiciju nacionalne manjine, u kojoj se ona ograničava na državljane Bosne i Hercegovine koji „ne pripadaju ni jednom od tri konstitutivna naroda”, a vidjeli smo da kompleksna situacija u Bosni i Hercegovini dovodi i predstavnike konstitutivnih naroda u manjinski položaj, neophodno je ovu definiciju proširiti.¹⁸ U tom smislu,

¹⁸ Član 3 Zakona: „Nacionalna manjina je dio stanovništva – državljana Bosne i Hercegovine koji ne pripadaju ni jednom od tri konstitutivna naroda, a sačinjavaju je ljudi istog ili sličnog etničkog podrijetla, iste ili slične tradicije, običaja, vjerovanja, jezika, kulture i duhovnosti i bliske ili srodne povijesti i drugih obilježja”.

opredijelit ću se za nešto širu definiciju manjine, dakle onu koja ima u vidu i manjine u faktičkom smislu. Uz nacionalne manjine, koje nabraja Zakon¹⁹, a koje su u Ustavu BiH svrstane pod „ostale”, u analizu uključujem i predstavnike konstitutivnih naroda (Bošnjake, Srbe i Hrvate) koji se nalaze u manjinskoj situaciji (npr. Bošnjaci i Hrvati u Republici Srpskoj, Srbi i Hrvati u Sarajevu ili Zenici, Bošnjaci i Srbi u zapadnoj Hercegovini). U tom kontekstu, manjinski položaj, prema radnoj definiciji usvojenoj za potrebe ovog rada, odlikuju slijedeći faktori: (a) brojnost populacije u datom geografskom kontekstu, (b) odsustvo (političke) moći, (c) odnos većine u okruženju, koji je nerijetko neprijateljski, i (d) ignoriranje od strane medija koji u datom kontekstu favoriziraju većinu i njene probleme.²⁰

¹⁹ U Članu 3, stav 2, Zakon imenuje slijedeće nacionalne manjine: Albance, Crnogorce, Čehe, Italijane, Jevreje, Mađare, Makedonce, Nijemce, Poljake, Rome, Rumune, Ruse, Rusine, Slovake, Slovence, Turke, Ukrajinke.

²⁰ Ilustracija ovakve situacije mogli bi biti rezultati istraživanja „Mediji i religija”, koje je 2007. godine proveo Media plan institut iz Sarajeva. Naprimjer, u Republici Srpskoj, gdje su vjernici islamske i katoličke vjeroispovijesti faktička manjina, to ilustrira i izvještavanje tamošnjih medija. Tako je na RTRS-u u toku analiziranog perioda najviše izvještavano o pravoslavlju (53%), zatim o islamu (44%) i o katolicizmu svega 3%. Zanimljivo je da je veliki broj objava koje se odnose na islam tretirao negativne pojave unutar islama i IZ BiH, poput vehabizma ili sukoba između muslimana u Srbiji (Sandžaku). S druge strane, Hercegovačka televizija iz Mostara najviše je izvještavala o katolicizmu (87%) i o islamu (13%), dok o pravoslavlju nije objavljen nijedan prilog u relevantnom periodu. Dnevni avaz, novine koje promoviraju bošnjačke političke i nacionalne interese, najviše su izvještavale o islamu i IZ BiH (59%), o pravoslavlju (21%), katolicizmu (15%) i judaizmu (5%). Kada su novinari ovoga lista pisali o pravoslavlju, najviše je tema bilo negativnog sadržaja, i uglavnom su se odnosile na bespravno izgrađenu pravoslavnu crkvu u dvorištu starice Fate Orlović ili na kritiku „lika i djela” vladike Vasilija Kačavende, kojeg su novinari Avaza prozvali „ratnim zločincem” i „vladikom krvavog pogleda”. Uzorak jednomjesečnog istraživanja činili su vodeći javni i privatni elektronski mediji, a tako i svi relevantni štampani mediji u Bosni i Hercegovini (dnevni listovi i magazini).

Vidjeli smo da različiti autori analiziraju različite vrste manjinskih grupa, odnosno stavljaju veći akcenat na neke markere grupne/manjinske pripadnosti. U tom smislu, manjine se mogu odrediti kao nacionalne, etničke, vjerske ili jezičke. U kontekstu Bosne i Hercegovine, kako smo već spomenuli, pripadnost zajednici uvjetovana je dominantnim konceptom „etnopolitike”, koji u sebe sublimira sve ove aspekte, zbog čega ih u daljnjoj analizi nećemo posebno analizirati, ali ih nikako ne smijemo posmatrati kao sinonime. Za potrebe ovoga rada važno je razumjeti dinamiku odnosa i snažnu međusobnu uvjetovanost ova četiri markera – nacije, etnosa, religije i jezika. Ovi elementi, udruženi u jednu sinergijski komplementarnu cjelinu, čine matricu onoga što u Bosni i Hercegovini prepoznajemo kao koncept „etnopolitike”.²¹ Kultura, kako je već u teorijskom dijelu objašnjeno, svjesno nije uključena u ovu analizu jer jedino ona može ponuditi jedan zajednički referentni obrazac u kojem se sve nacionalne, etničke i vjerske razlike mogu relativizirati. Ovdje na kulturu gledamo očima teoretičara multikulturalizma i smatramo da bi ona trebala biti oslobođena etničkih, religijskih i nacionalnih markera i utjecaja. Ipak, u ovom radu nije usvojeno takvo 'oslobađanje', već izvjesni etno-kulturni esencijalizam kao refleksija dominantnog obrasca (pod)razumijevanja identiteta u javnom diskursu Bosne i Hercegovine.

Od bosanskohercegovačkih organizacija najrelevantnije i najdugotrajnije praćenje implementacije manjinskih prava, sa fokusom na medijsku prezentaciju manjina, radio je Biro za ljudska prava iz Tuzle, čiji su saradnici od decembra 2006. do

²¹ Balibar smatra „etnopolitiku” predpolitičkom kategorijom, a Asim Mujkić je objašnjava kao onaj politički kontekst u kojem je državljanstvo pojedinaca uvjetovano njihovom pripadnošću etničkoj grupi, gdje je osnovna determinanta pripadnosti „krvna veza”. U daljnjem izlaganju, ovaj je autor na tragu da odredi religiju kao osnovni marker međusobnog razlikovanja grupa u Bosni i Hercegovini. Sadržano u Mujkić 2008, str. 17–24.

novembra 2008. godine analizirali objave u dnevnim i sedmičnim novinama na temu nacionalnih manjina i njihovih problema. Zapažanja i rezultati njihove analize bili su od nemjerljive koristi kao sekundarni izvori za kompletiranje ovog analitičkog dijela teksta. Osim njih, korištena su istraživanja koja sam kontinuirano radio tokom 2007. i 2008. godine u sklopu aktivnosti Media plan instituta iz Sarajeva sa namjerom da identificiram pravila i trendove medijskog praćenja romske populacije i njihovih problema. Kao posljednju u nizu, koristio sam analizu medijskog tretmana manjinskih grupa u Bosni i Hercegovini (računajući tu predstavnike nacionalnih manjina i njihove organizacije, kao i predstavnike konstitutivnih naroda koji se nalaze u manjinskoj situaciji) koja je objavljena kao dio Izvještaja o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini za 2008. godinu, a koji je izdao Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu.²²

Kombinacijom ova tri izvještaja i njihovih analitičkih zapažanja, bilo je moguće prepoznati osnovne trendove u medijskom izvještavanju, kao i istaći teme koje su dominirale, primarno na stranicama štampanih medija.

4. Stanje manjina u Bosni i Hercegovini

U Bosni i Hercegovini živi sedamnaest zakonom priznatih nacionalnih manjina, od kojih je romska nacionalna manjina najbrojnija – procjenjuje se da u Bosni i

²² Istraživanje medija za potrebe ovog Izvještaja obuhvatilo je slijedeće dnevne, sedmične i petnaestodnevne novine: *Dnevni avaz* (Sarajevo), *Glas Srpske* (Banjaluka), *Dnevni list* (Mostar), *Nezavisne novine* (Banjaluka/Sarajevo), *Oslobodenje* (Sarajevo), *BH dani* (Sarajevo), *Slobodna Bosna* (Sarajevo), *Novi reporter* (Banjaluka), *SAFF* (Sarajevo) i *Start BiH* (Sarajevo).

Hercegovini živi između 35.000 i 80.000 pripadnika romske populacije²³. Međutim, u svojim istraživanjima, UNDP je prezentirao srednju procjenu od 40.000 do 50.000 pripadnika romske nacionalne manjine koji žive u Bosni i Hercegovini (UNDP, 2006b).

Što se tiče zaštite prava nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, postoji značajna razlika između zakonske regulative i stvarne primjene zakonskih propisa. Na papiru, Ustav BiH pruža maksimalne garancije zaštiti ljudskih prava i nacionalnih manjina. Preambula Ustava BiH u sebi sublimira sve odredbe i vrijednosti Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima UN-a i Deklaracije UN-a o pravima pripadnika nacionalnih, etničkih, vjerskih ili jezičkih manjina.

Bosna i Hercegovina je u martu 2003. godine ratificirala Okvirnu konvenciju o zaštiti nacionalnih manjina Vijeća Evrope²⁴ i usvojila Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina²⁵, koji je, zahvaljujući naporima nevladinih organizacija i predstavnika nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini, usvojen 2005. godine. Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina BiH propisuje prava i obaveze²⁶

²³ Ne postoji tačan broj niti apsolutno vjerodostojna procjena broja pripadnika romske populacije u zemljama regiona, a jedan od razloga je činjenica da se mnogi ne izjašnjavaju kao Romi prilikom zvaničnog popisa stanovništva. U Bosni i Hercegovini je, prema posljednjem popisu stanovništva iz 1991. godine, živjelo 8.876 pripadnika romske populacije. Broj spomenut u tekstu zasnovan je na procjenama Ministarstva za ljudska prava, izbjeglice i raseljena lica BiH i podacima Romskog informativnog centra (RIC).

²⁴ Cijeli tekst Konvencije dostupan je na stranici Vijeća Evrope:
<http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/157.htm>.

²⁵ Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina BiH, Službeni glasnik BiH, br, 24 /03, 1. april 2003.

²⁶ Iako Zakon vrlo jasno naglašava „obaveze” na tri mjesta u svojim uvodnim dijelovima, u daljnjem tekstu se nabrajaju samo prava, dok se konkretne „obaveze” eksplicitno ne spominju. No, „obaveze” se mogu izvesti na osnovu zakonskih garancija manjinskih prava tako da, naprimjer, ukoliko država osigura sredstva za funkcioniranje jednog manjinskog medija, pripadnici te nacionalne manjine imaju obavezu da to pravo koriste u skladu sa zakonskim propisima – da proizvode redovno program, koristeći svoj jezik, da informiraju, obrazuju ili rasonode svoju ciljnu grupu.

pripadnika 17 nacionalnih manjina koje žive u Bosni i Hercegovini, s jedne strane, kao i obaveze vlasti u Bosni i Hercegovini u garantiranju i implementaciji ovih prava, uz obavezu očuvanja i razvijanja etničkog, kulturnog, jezičkog i vjerskog identiteta svakog pripadnika nacionalne manjine koji ima državljanstvo Bosne i Hercegovine. Ovaj Zakon garantira pripadnicima nacionalnih manjina pravo da se okupljaju i da izražavaju svoje kulturne, vjerske, obrazovne, socijalne, ekonomske i političke potrebe, slobode (Član 5), a ujedno obavezuje državne, entitetske, gradske i općinske organe da finansijski pomažu aktivnosti manjina (Član 6 i Član 8). Dio III odnosi se na upotrebu jezika i garantira pripadnicima manjinskih zajednica da svoj maternji jezik mogu koristiti javno i privatno (Član 11). Dio V Zakona odnosi se na informiranje i garantira predstavnicima manjina da mogu osnivati i voditi svoje medije na vlastitim maternjim jezicima (Član 15), a medijima na svim nivoima koji imaju javnu funkciju propisuje da „u svojim programskim šemama predvide posebne emisije za pripadnike nacionalnih manjina, kao i druge sadržaje na njihovom jeziku”. Specijalne emisije namijenjene manjinama trebale bi se emitirati najmanje jednom sedmično (Član 16).²⁷ U skladu s Članom 26 državnog Zakona, oba entiteta – Republika Srpska i Federacija BiH – usvojila su zakone o zaštiti pripadnika nacionalnih manjina na entitetskom nivou. Oba zakona identične su strukture kao i državni i sadrže identične propise kada je u pitanju informiranje.

4.1. Manjine *de iure*

Sa izuzetkom romske zajednice, koja je najbrojnija, i jevrejske, koja ima povlaštena položaj kao jedna od četiri monoteističke religijske tradicije sa kontinuitetom

²⁷ Zakon o zaštiti prava pripadnika nacionalnih manjina, Službeni glasnik Bosne i Hercegovine, godina VII, broj 12, 6. maj 2003.

djelovanja u Bosni i Hercegovini kroz historiju, preostalih petnaest zakonom priznatih manjina u bosanskohercegovačkom društvu potpuno je društveno marginalizirano i medijski ignorirano.

Prema posljednjem zvaničnom popisu stanovništva Bosne i Hercegovine iz 1991. godine, 7,92% stanovništva izjasnilo se da pripada bilo grupi Jugosloveni (5,54%) ili „ostalima” (2,38%). Značajna većina svoju je pripadnost vezala za jedan od tri većinska naroda – muslimanski²⁸ (43,47%), srpski (31,21%) i hrvatski (17,38%).²⁹

Neposredno nakon završetka rata u Bosni i Hercegovini, u proljeće 1996. godine, UNHCR je izvršio procjenu broja stanovništva na osnovu stanja na terenu. Na insistiranje državnih organa Bosne i Hercegovine ovaj popis nije dobio status zvaničnog, ali je bio jasan indikator dramatičnih demografskih promjena na teritoriji Bosne i Hercegovine (prije svega, rezultata etničkog čišćenja). Rezultat ovog nezvaničnog popisa pokazuje trend opadanja broja onih stanovnika Bosne i Hercegovine koji sebe definiraju kao „ostale” i sve veći broj onih koji se izjašnjavaju kao pripadnici jednog od tri konstitutivna naroda. Ono što je i bila bojazan političkih struktura jesu jasni statistički pokazatelji „uspjelog” etničkog čišćenja, tako da su prijeratne multikulturalne sredine postale etnički homogene. Kada je u pitanju statistika za cijelu teritoriju Bosne i Hercegovine, prema procjenama, 1996. je živjelo 46,1% Bošnjaka, 37,9% Srba, 14,6% Hrvata i svega

²⁸ Naziv Bošnjak usvojen je zvanično dvije godine kasnije, na Drugom bošnjačkom saboru 1993. godine. Sadržano u Hećimović 2008.

²⁹ Federalni zavod za statistiku: <http://www.fzs.ba/Podaci/nacion%20po%20mjesnim.pdf>. (stranica posjećena 10. septembra 2009). Zvanični podaci o broju pripadnika nacionalnih manjina, prema popisu stanovništva iz 1991. godine, su slijedeći: Albanci – 4.922; Crnogorci – 10.048; Česi – 590; Italijani – 732; Jevreji – 426; Mađari – 893; Makedonci – 1.596; Nijemci – 470; Poljaci – 526; Romi – 8.864; Rumuni – 162; Rusi – 297; Rusini – 133; Slovaci – 297; Turci – 267 i Ukrajinci – 3.929.

1,5% „ostalih” (za razliku od 7,9% prijeratnih, računajući i Jugoslovane). Najdramatičnije promjene desile su se u RS-u, gdje je 1996. živjelo 96,8% Srba, 2,2% Bošnjaka, 1% Hrvata i nula posto „ostalih” (UNHCR, 1996). No, vjerodostojnost ovog istraživanja je upitna, kao i iskrenost onih koji su se izjašnjavali o svom identitetu, najviše zbog straha izazvanog tek završenim ratom i zločinima koji su počinjeni a čiji je uzrok bila „nepodobna” nacionalna pripadnost.

Ilustracije radi, prema podacima navedenim u Izvještaju Biroa za ljudska prava, broj Albanaca u Federaciji BiH smanjio se tokom rata raseljavanjem, pa se procjenjuje da trenutno u FBiH ima oko 4.000 do 5.000 Albanaca. Opći je utisak da su sada sva prava Albanaca daleko ispod onih kakva su imali u Socijalističkoj Republici Bosni i Hercegovini. Danas su predstavnici ove manjine diskriminirani u nekim segmentima života, naročito u domenu zapošljavanja, a ni predstavnici političkih stranaka nemaju interesa da ih zaštite. U Bosni i Hercegovini živi oko 1.000 pripadnika slovenačke nacionalne manjine, a od toga u Sarajevu njih 350 do 500. Udruženje „Cankar” organizira aktivnosti na kulturnom, humanitarnom, sportskom području kao i sadržaje iz slovenačke tradicije, a potpuno samostalno djeluje i u zaštiti svih prava koja proistječu iz državnog Zakona. U Kantonu Sarajevo živi oko 70 članova italijanske nacionalne manjine. U Bosni i Hercegovini postoje dva udruženja Italijana – u Sarajevu i u Tuzli. Podaci govore da u Sarajevu, sa stanovišta ekonomsko-socijalnih prava, ova nacionalna manjina nema nikakvih problema. Danas, po slobodnoj procjeni, u Sarajevu živi oko 200 do 300 Makedonaca. Prije rata su imali časopis Udruženja „Makedonac”, ali je on, zbog malog interesa, ukinut. Utisak je da ovo udruženje ne radi organizirano, nema stabilno rukovodstvo i moglo bi se reći da, kao i veći broj udruženja nacionalnih manjina u Sarajevu, „životari” (Biro za ljudska prava 2009a, str. 9–11).

Prema procjenama, u Republici Srpskoj živi oko 11.000 pripadnika nacionalnih manjina, ne uključujući pripadnike romske zajednice. Kada je riječ o Romima, procjene se drastično razlikuju. Pretpostavlja se da ih u ovom entitetu ima između 11.000 i 15.000. Podaci kojima

Helsinški parlament građana iz Banje Luke raspolaže, kada su u pitanju oba bosanskohercegovačka entiteta, djelimični su i odnose se na slijedeće manjine: Jevreje (850), Mađare (130), Italijane (oko 300) i Ukrajince (40). Prema spomenutoj nevladinoj organizaciji iz Banje Luke, u oba entiteta ukupno djeluje 89 udruženja nacionalnih manjina, od kojih je oko 50 organizacija Roma. Grad Banja Luka, u posljednje vrijeme, otvorio je Klub nacionalnih manjina u prostoru veličine od oko 200 kvadratnih metara, u kojem je sjedište većine banjalučkih udruženja i Saveza nacionalnih manjina Republike Srpske. U Savezu nacionalnih manjina kažu da se pozitivni trendovi finansiranja iz budžeta javljaju i u općinama: Prijedor, Gradiška, Prnjavor, Doboj i Bijeljina, dok je istočni dio Republike Srpske potpuno zapostavljen (Biro za ljudska prava 2009a, str. 14–15).

Kada je društveni status manjina u pitanju, važno je napraviti razliku između položaja romske populacije i ostalih šesnaest, zakonom priznatih manjina. Nekoliko je razloga zbog kojih romska manjina ima poseban status. Prvo, Romi su najbrojnija nacionalna manjina u Bosni i Hercegovini (iako nemamo zvanične podatke o broju pripadnika romske zajednice u Bosni i Hercegovini, prema procjenama Romskog informativnog centra (RIC), njihov broj iznosi i do 80.000). Drugo, najmanje su integrirani u bosanskohercegovačko društvo (najveći dio pripadnika romske zajednice živi u izuzetno lošim uvjetima, getoima, posebnim naseljima koja su na marginama velikih gradova i u četvrtima u kojima su higijenski uvjeti veoma loši). Kao posljedica marginaliziranog položaja romske populacije, problemi koji se javljaju vezani su za zapošljavanje, obrazovanje, zdravstveno zbrinjavanje. Većina predstavnika romske zajednice, izuzimajući pojedince, odnosno članove romske elite koja je obrazovana ili angažirana u raznim nevladinim organizacijama, ima slab pristup medijima, kako aktivan tako i pasivan.³⁰ Romska zajednica ima poseban tretman i u dokumentima regionalnog i evropskoga karaktera. Jedan od takvih dokumenata jest i inicijativa

³⁰ Istraživanja i analize Romskog informativnog centra BiH (www.bhric.ba), kao i njihovo iskustvo u radu sa predstavnicima romske zajednice, nude relevantnu građu i činjenice za ovakva opažanja.

„Dekada Roma”, koja države potpisnice obavezuje na to da pripadnicima romske zajednice pomogne finansijski i strategijski i tako ih uključi u društvo.

4.2. Manjine *de facto*

Društvena zbilja Bosne i Hercegovine kao „zemlje većina” proizvodi za sve pripadnike manjinskih grupa (nacionalnih, vjerskih, seksualnih, ideoloških...) atmosferu u kojoj dominiraju nepripadanje, isključenost pa i mržnja. Poziciju nacionalnih manjina i kategorije „ostalih” već smo objasnili. Također smo na početku teksta spomenuli kakvu vrstu ignoriranja i diskriminacije trpe pripadnici tzv. „malih vjerskih zajednica”, a iskustva iz 2008. godine pokazala su koliku količinu netrpeljivosti i mržnje bosanskohercegovačko društvo gaji prema *LGBTIQ* osobama.³¹ Povod bezobzirnoj javnoj i medijskoj kampanji bio je pokušaj održavanja prvog Queer Sarajevo Festivala (od 24. do 28. oktobra), koji je, zbog eskalacije nasilja, prekinut već prvo večer, tokom samog otvaranja festivala.³²

No, nisu ni konstitutivni narodi imuni na diskriminaciju i njihove većinske privilegije ne vrijede na cijeloj teritoriji Bosne i Hercegovine.

³¹ *LGBTIQ* – Lezbijke, homoseksualne, biseksualne, transrodne, interseksualne i Queer osobe.

³² Mediji su intenzivno tokom augusta i septembra izvještavali o pripremama prvog Queer Sarajevo Festivala, gdje su pojedini mediji koristili jezik mržnje i huškanja protiv same populacije, poput *Dnevnog avaza* i *SAFF*-a, koji su diskriminatornim jezikom i homofobnom retorikom narušili više članova Kodeksa za štampu BiH Vijeća za štampu BiH, među kojima je najzapaženije kršenje Člana 3 – Huškanje: „smeće sa Zapada”, „namjerno to rade u ramazanu”, „promoviranje nakaradnih ideja”, „pokušava se aktivirati nešto što je strano ljudskoj prirodi”, „Bh. javnost protiv održavanja Queer festivala” i dr., i Člana 4 – Diskriminacija, kao i članove Evropske konvencije za ljudska prava i osnovne slobode: „njima treba medicinska pomoć”, „neprirodno, bolesno i devijantno ponašanje”, „promoviranje nakaradnih ideja”. Sadržano u Živanović 2009, str. 395–396.

Iako je Ustavni sud BiH 2000. godine donio odluku o konstitutivnosti tri bosanskohercegovačka naroda na cijeloj teritoriji ove zemlje, u praksi je primjena ove odluke i danas problematična. Izvještaji nevladinih i međunarodnih organizacija (posebno oni koji su fokusirani na održivi povratak), nadležne institucije, ali i pisanje medija³³, pokazuju da oni narodi koji su u svom okruženju brojčano u manjini trpe određenu vrstu diskriminacije i pored zakonskih garancija koje postoje.

Takav je slučaj, npr., sa Hrvatima i Bošnjacima u Republici Srpskoj, većinski naseljenoj predstavnicima srpskog naroda, zatim sa Srbima i Hrvatima u Sarajevu ili u Zenici, te sa Bošnjacima i Srbima u „zapadnom” Mostaru. Uz brojčanu inferiornost, ono što karakterizira manjinski položaj pripadnika ovih naroda u datim sredinama jeste i odsustvo političke i ekonomske moći, loš socijalni položaj i neadekvatan pristup medijima. Upravo je odnos medija prema ovim „manjinama” vrlo dobar primjer marginalizacije (Živanović 2009; Biro za ljudska prava, 2009b; Marko 2008a, 2008b).

4.3. Regulativa i legislativa koja se odnosi na medijska prava manjina u Bosni i Hercegovini

Kada je u pitanju pristup i aktivno učešće predstavnika nacionalnih manjina, u Preporukama za upotrebu manjinskog jezika u javnom emitiranju, visoki predstavnik

³³ Tako su u jednom svom javnom istupu Ombudsmani Federacije BiH ocijenili da se u Federaciji najviše krši pravo na povratak, koje je „pravo samo na papiru”, dok „vlasti ignorišu preporuke ombudsmana”. Prema riječima ombudsmana Esada Muhibića, „političke stranke na vlasti su u 2007. godini postupno bojkotovale Aneks 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma, koji garantuje pravo na povratak i time su uspjele podijeliti BiH po vjerskom i nacionalnom kriteriju, a na svojim teritorijama pretvoriti druga dva naroda u manjinu sa minimalnim procentom do 10 posto”. Izvor: *Nezavisne novine*, 28. februar 2008, str. 8.

za nacionalne manjine pri OESC-u, naveo je nekoliko prioriteta: (a) pripadnici nacionalnih manjina trebaju imati slobodan pristup medijskim sadržajima, kako pasivan tako i aktivan u smislu da ga i oni sami mogu proizvoditi – u skladu sa Članom 19 Instrumenta za zaštitu nacionalnih manjina Centralnoevropske inicijative, (b) uspostavljanje programa za trening i učenje namijenjenih pripadnicima etničkih manjina i imigrantima kako bi se lakše uklopili u šire društvo – Preporuka 1277 (1995) Parlamentarne skupštine Vijeća Evrope, (c) urednička politika javnih medija trebala bi biti neutralna i u svoj rad uključiti predstavnike nacionalnih manjina – OSCE, Preporuka iz Osla (1998), (d) pripadnici nacionalnih manjina imaju pravo osnivati medije na sopstvenom jeziku (Oslo, 1998), (e) pripadnicima nacionalnih manjina treba osigurati učešće u stvarima od javnog značaja, uključujući i one koje se tiču zaštite i promocije identiteta manjina – 1990, Sastanak u Kopenhagenu, CSCE (Jakubowicz 2004, str. 295).

Zakon o komunikacijama BiH, usvojen 2003. godine, u Članu 4 definira regulatorne principe emitiranja i telekomunikacija, gdje stoji kako oni obuhvataju „zaštitu slobode izražavanja i raznolikosti mišljenja poštujući općeprihvaćene standarde ponašanja, nediskriminacije, pravičnosti, tačnosti i nepristrasnosti”. Također, u istom članu, garantiran je „pristup javnim telekomunikacionim uslugama za sve korisnike, na transparentnom, objektivnom i nediskriminatorском osnovu, koje operater telekomunikacija može osigurati uz razumnu dobit”.³⁴

Zakon o javnom radio-televizijskom servisu BiH, usvojen 2005. godine, u Članu 8, paragraf 2, navodi kako će „programi biti prilagođeni potrebama konstitutivnih naroda i građana BiH, uređivani i emitovani ravnopravno na tri jezika u službenoj upotrebi u Bosni i Hercegovini i dva pisma”. Primjetno je da se u ovom kontekstu ne spominju niti manjine niti njihovi jezici.³⁵

³⁴ Zakon o komunikacijama BiH, Službeni glasnik BiH, brojevi 31/03 i 75/06.

³⁵ Zakon o javnom radio-televizijskom servisu Bosne i Hercegovine, Službeni glasnik BiH, 37/03.

Kodeks o emitiranju radijsko-televizijskog progama iz 2007. godine, koji uređuje osnovne principe programskih sadržaja u skladu sa Zakonom o komunikacijama BiH, Evropskom konvencijom o prekograničnoj televiziji³⁶ i drugim pozitivno-pravnim domaćim i međunarodnim dokumentima, ne spominje eksplicitno tretman manjinskih zajednica. No, neki od njegovih članova mogu se primijeniti u kontekstu analize manjinske prisutnosti na radiju i televiziji. Tako Član 3.5. („Opći principi”) navodi kako programi moraju biti u skladu sa „općenito prihvaćenim standardima uljudnosti”, koji „uključuju, ali se ne ograničavaju na poštivanje etničkih, kulturnih i vjerskih razlika u Bosni i Hercegovini”. Dalje, u Članu 4, koji se odnosi na govor mržnje, stoji kako radio i televizijske kuće „neće emitirati materijal koji svojim sadržajem i tonom prenosi jasan i neposredan rizik od podsticanja etničke ili vjerske mržnje između zajednica u Bosni i Hercegovini, ili koji bi, na osnovu bilo čijeg razumnog suda, izazvao nasilje, nered i nemire, ili koji bi mogao podsticati kriminal ili kriminalne radnje”. Peti dio Kodeksa („Posebni programski standardi”) obuhvata i Član 19, koji regulira predstavljanje vjere u programima.³⁷

Kodeks za štampu BiH počiva na etabliranim evropskim standardima novinarske prakse i kreiran je sa ciljem da postavi osnove sistema samouređivanja moralno obavezujuće za novinare, urednike, vlasnike i izdavače novina i periodičnih izdanja. Kodeks novinare i medije obavezuje da u izvještavanju poštuju „visoke etičke standarde” i da poštuju „etničke, kulturne i religijske raznolikosti Bosne i Hercegovine” (Član 1 – „Opće odredbe”). Štampani mediji trebaju dati „sve od sebe kako ne bi huškali ili podsticali mržnju ili nejednakost na osnovu etničke pripadnosti,

³⁶ Konvencija je dostupna na stranicama Regulatorne agencije za komunikacije, link: <http://www.cra.ba/bs/broadcast/c-actvts/?cid=2952>.

³⁷ Kodeks o emitiranju radio-televizijskog programa, Regulatorna agencija za komunikacije BiH, oktobar 2007. Dostupno na: <http://www.rak.ba/bs/broadcast/c-actvts/?cid=4656>.

nacionalnosti, rase, religije, spola, seksualne orijentacije ili bilo koje fizičke ili mentalne bolesti ili onesposobljenosti” (Član 3 – „Huškanje”). Član 4 Kodeksa odnosi se na diskriminaciju i propisuje kako „novine i periodična izdanja moraju izbjeći prejudicirane i uvredljive aluzije na nečiju etničku grupu, nacionalnost, rasu, religiju, spol, seksualnu opredijeljenost, fizičku ili mentalnu bolest ili onesposobljenost”. Jedino u slučajevima kada su ove pripadnosti u direktnoj vezi sa predmetom izvještavanja njihovo navođenje je opravdano.³⁸

5. Manjinske grupe i medijski sistem BiH

Prema podacima Regulatorne agencije za komunikacije (RAK), u Bosni i Hercegovini je registrirano 45 televizijskih stanica (30 privatnih i 15 javnih) i 145 radijskih stanica (78 privatnih i 67 javnih).³⁹ Niti jedan od ovih medija ne pokriva ekskluzivno manjinske teme, niti je u vlasništvu neke od nacionalnih manjina. Javni radio-televizijski sistem Bosne i Hercegovine odlikuje specifična i složena struktura: pored krovnog emitera BHRTV, koji emitira program na cijeloj teritoriji države, sistem čine i dva entitetska emitera – Radio-televizija Federacije i Radio-televizija Republike Srpske.⁴⁰

³⁸ Kodeks za štampu BiH dostupan je na stranici Vijeća za štampu BiH, www.vzs.ba.

³⁹ Podaci su preuzeti iz Javnog registra sa općim podacima radio-televizijskih stanica u Bosni i Hercegovini, <http://www.rak.ba/bs/broadcast/reg/?cid=2415> (stranica posjećena 12. maja 2009).

⁴⁰ Zanimljivo istraživanje uradili su analitičari sarajevskog Mediacentra, gdje su, između ostalog, analizirali etničku podijeljenost publike javnog servisa. Jedan od zaključaka implicira da je publika etnički podijeljena (istraživanje GfK BiH Market Research Centra). Dodatno, analizirana je i zastupljenost konstitutivnih naroda među uposlenima, koja je ocijenjena neadekvatnom. Zanimljivo je da je fokus i u ovim istraživanjima na pripadnicima većinskih naroda, gdje se zanemaruju manjine i njihov udio u gledateljstvu (vidjeti Jusić i Džihana 2008, str. 90–107).

Uvidom u sadržaj programa javnih radio-televizijskih servisa lako je zaključiti da je informiranje putem specijalnih emisija o nacionalnim manjinama rijetkost, a programi koji nisu na bosanskom, srpskom ili hrvatskom jeziku zabilježeni su samo na Radiju Republike Srpske. Javni televizijski servis RS-a od februara 2004. godine proizvodi emisiju „Bona Homo”, koja se bavi problemima nacionalnih manjina. Tu emisiju jedno je vrijeme preuzimala i krovna BHTV1, ali je saradnja prestala zbog finansijskih problema.⁴¹ Za razliku od RTRS-a, FTV ne emitira programe namijenjene nacionalnim manjinama. U ovom su domenu mnogo aktivniji radijski servisi, tako da na talasima javnih radija imamo slijedeće emisije – „Patria Mea” (BH Radio 1), „Korijeni”, u okviru koje se emitira i „Mala škola romskog jezika” (Radio RS), dok Radio Federacije BiH nema specijaliziranih emisija ovakvog tipa, ali problematiku nacionalnih manjina ponekad tretira putem emisije „Sveznadar o ljudskim pravima”. Zanimljiva su i iskustva dva banjalučka privatna radija, koji su emitirali sadržaje na jezicima nacionalnih manjina. Tako Radio Uno sedmično proizvodi 15 minuta programa na jednom od jezika manjina (slovenački, slovački, makedonski, češki, njemački, ukrajinski i romski), a svojevremeno je urednik ovih programa bio Čeh. Drugi je interesantan primjer Radio Kontakt iz Banje Luke, na čijim se talasima tokom dvije godine emitirala emisija vijesti na slovenačkom, dok je postojao i program na romskom „Polča drom” ili „Pravi put”, emisija koja se producirala u Beogradu i Budimpešti (Udovičić 2008, str. 23–24).

U Bosni i Hercegovini izlazi 12 dnevnih novina i 99 periodičnika (53 magazina registrirana su na teritoriji Federacije BiH, dok ih je 46 u Republici Srpskoj).⁴² Na teritoriji države djeluje 6 novinskih agencija i 8 specijaliziranih vjerskih časopisa, od kojih bi se jedino *Jevrejski glas* i *Crno-bijeli svijet* mogli okarakterizirati kao pravi

41 Do ove informacije došli smo u razgovoru sa rukovodstvom i urednicima BHTV1.

42 Podaci su preuzeti sa web-stranice Vijeća za štampu BiH: <http://www.vzs.ba/ba/>.

manjinski mediji. *Jevrejski glas* je bilten Jevrejske zajednice BiH. Časopis *Crno-bijeli svijet*, na romskom *Khalo-pharno umal*, koji izdaje Romski informativni centar iz Sarajeva, izlazi kvartalno, na romskom i lokalnom jeziku, i štampa se u tiražu od 2.500 primjeraka. Za magazin pišu novinari volonteri, novinari profesionalci, kao i eksperti – poznavaoци romske problematike kako iz Bosne i Hercegovine tako i iz regije. Do sada su izišla tri broja i sva tri su u elektronskom formatu dostupna na web stranicama Romskog informativnog centra.⁴³

6. Medijska prezentacija manjina u BiH

Medijska prezentacija bosanskohercegovačke realnosti, posebno njenih različitosti i manjinskih grupa, u značajnoj mjeri odgovara već opisanoj matrici, gdje mediji (većinski, pa i oni javni) uglavnom favoriziraju parcijalne interese jedne od nacionalnih grupa, dok „druge”, koji ne pripadaju jednom od većinskih naroda, bilo ignoriraju bilo distanciraju.

6.1. Manjine *de iure*: izvještavanje o nacionalnim manjinama

Relevantna istraživanja koja su dostupna i ilustriraju odnos medija u Bosni i Hercegovini prema manjinama pokazuju kako je prezentacija manjina, posebno nacionalnih manjina, zaista minorna. Istraživanja pokazuju kako je broj tekstova koji

⁴³ Stranica Romskog informativnog centra je: <http://www.bhric.ba/>.

tretiraju nacionalne manjine izrazito nizak i da je približno jednak participaciji manjina u općoj populaciji Bosne i Hercegovine. Istraživači Biroa za ljudska prava iznijeli su podatak da je udio takvih članaka oko 0,17%, dok je udio manjinske populacije u ukupnoj populaciji Bosne i Hercegovine otprilike 1,21% (manje od 53.000 na 4,38 miliona stanovnika) (Biro za ljudska prava, 2009b, str. 10).

Ni u kvalitativnom smislu analizirani sadržaji ne ispunjavaju potreban i zakonom propisan uklon medija spram manjina. Iako se izvještavanje medija o manjinama razlikuje od slučaja do slučaja, neke je trendove moguće uočiti. Istraživanja pokazuju kako se manjine češće percipiraju kao politički organizirane grupe nego kao zasebne kulturološke, jezičke, vjerske i etničke zajednice, zatim da izvještavanjem o manjinama dominira incidentni kontekst, da se njihovi problemi prate kampanjski i manifestaciono (najveća koncentracija štampanih tekstova i televizijskih priloga zabilježena je u periodima kada se obilježavaju neki značajni datumi ili organiziraju neki događaji), medijsko pokrivanje manjinskih tema obiluje stereotipima i predrasudama (često negativnim), i, kao rezultat takvog izvještavanja, oko manjina se stvara atmosfera netrpeljivosti, potcjenjivanja i ignoriranja. I pored činjenice da postoje i primjeri afirmativnog pristupa i pozitivnog izvještavanja o manjinama, takvi su pristupi kvantitativno minorni i uglavnom su rezultat specijalnih projekata i edukativnih seminara za novinare na temu „kako pokrivati manjinska pitanja”, koje organiziraju određene međunarodne organizacije. Uz navedene trendove, Igor Kanižaj navodi još nekoliko karakteristika medijskog izvještavanja o manjinama koje možemo aplicirati i na situaciju u Bosni i Hercegovini, poput depersonalizacije u izvještavanju, odnosno generalizacije, isključenosti žena, nesistematičnosti, dominacije kriminala i velikog broja negativnih primjera diskriminacije (Kanižaj 2006).

Analizirajući profesionalni aspekt djelovanja medija, osjetno je odsustvo senzibiliteta samih novinara za profesionalno i adekvatno praćenje problema nacionalnih manjina. Glavni problemi odnose se na činjenicu da je, generalno, tematika koja se tiče prava

i položaja nacionalnih manjina marginalna i svodi se na vijesti i kratke izvještaje, zatim u samim medijima nema obrazovanih kadrova za praćenje ove problematike, odnosno nema novinara specijalista, i u medijima se gotovo ne koriste jezici manjina.⁴⁴

Stereotipno prikazivanje manjinskih populacija i selektivni medijski pristup odlikuje, na prvom mjestu, tendencija homogenizacije manjinskih grupa i zanemarivanja svih razlika u smislu kulture, tradicije, jezika i običaja kojima njihove tradicije obiluju.⁴⁵ Zatim je očigledna i selektivnost u odabiru medijskih sadržaja, koja dovodi do redukcije manjinske prezentacije samo na one sadržaje koji imaju manifestacioni karakter, poput izvještavanja o različitim kulturnim događajima koje manjinska udruženja organiziraju ili okruglih stolova na temu manjina. Na taj način, kako to opisuje voždanski književnik Laslo Vegel, mediji predstavljaju manjine kao da žive u folklorističkom rezervatu i kao da one samo igraju i pjevaju.⁴⁶

Joše jedan generalni trend koji odlikuje medijsko izvještavanje jest senzacionalističko izvještavanje o manjinskim pitanjima sa ciljem da se privuče čitateljska pažnja. Primjer kako u ovoj trci za tiraž bizarnost nema granice pokazuje izvještavanje bosanskohercegovačkih medija o slučaju iz Italije gdje su se na plaži, pored dva tijela utopljenih Roma, turisti nesmetano kretali i sunčali, kao da ih to ne dotiče. Događaj

⁴⁴ Ovo je, kada je romska populacija u pitanju, jedan od zaključaka višegodišnjeg projekta „Društveno jačanje i uključanje Roma u bosanskohercegovačke medije”, koji je izvodio sarajevski Media plan institut. Više informacija dostupno je na stranici: <http://www.mediaplan.ba/?ID=131>.

⁴⁵ Čak i ono malo tekstova u kojima se spominju nacionalne manjine svode se na suhoparne izvještaje (bilo sa nekog okruglog stola bilo sa prezentacije izvještaja) o tome kako je „nacionalnim manjinama teško”, kako su njihovi pripadnici „u teškom položaju”, a ne ulazi se detaljno u analizu specifičnih problema određenih nacionalnih grupa.

⁴⁶ Zapisnik sa okruglog stola: „Slika manjina u medijima: Da li manjine samo igraju i pevaju?”, koji je u Subotici, u organizaciji Nezavisnog društva novinara Vojvodine, održan 24. juna 2005. Dostupno na: <http://antimediji.ndnv.org/tribina5.htm>.

je bio dovoljno atraktivan za sve medije, koji su senzaciju prenijeli bez dublje analize i odgovora na pitanje „Zašto je to tako?": „Sunčali se pored leševa djevojčica” (*Nezavisne novine*, 22. juli, str. 22); „Italijani ručali pored leševa romskih djevojčica” (*Dnevni avaz*, 23. juli, str. 32); „Sunčali se pored utopljenih Romkinja” (*Glas Srpske*, 23. juli, str. 23); „Sunčali se pored utopljenih Romkinja” (*Dnevni list*, 23. juli, str. 29); „Sunčali se i kupali pored leševa malih Romkinja” (*SAN*, 23. juli, str. 41). Jezivu vijest prenijeli su gotovo svi analizirani mediji, a neki su tekst opremili isto tako jezivim fotografijama (Marko 2008c).

Manifestaciono izvještavanje, koje je vezano uz neki incidentni događaj (uglavnom kriminalni akt) ili značajni datum, još je jedan od trendova karakterističan za izvještavanje o manjinama. Često povod za kampanjsko izvještavanje medija o nekom problemu ima *karakter kriminalnog djela* kao što je to bio slučaj sa stravičnim incidentom na početku 2008. godine kada su dva maloljetnika u Sarajevu zapalila 72-godišnju staricu Ljubicu Đokić-Spasojević. Za pojedine medije dovoljna je bila informacija da su dva maloljetnika romske nacionalnosti, dok je za druge medije (sa srpskim predznakom) primarna činjenica bila to što je starica Srpkinja, i to u Sarajevu, gdje su Srbi u manjini. „Dvojica maloljetnika romske nacionalnosti u sarajevskom naselju Hrasno napali staricu, a potom je posuli benzinom i zapalili”, bila je udarna vijest u većini medija krajem januara, u kojem su mediji izvještavali o ovom stravičnom ubistvu. Iako je u pitanju maloljetnički kriminal, koji se tokom 2008. godine pokazao u nekoliko ružnih epizoda, gotovo svi su mediji u ovom slučaju isticali etnički identitet maloljetnih počinitelja zločina.⁴⁷

⁴⁷ Navodimo samo neke od objava gdje se spominje konstrukcija „maloljetni Romi”, i to su: *Dnevni avaz*, 21. januar, str. 14, i 22. januar, str. 17; *Nezavisne novine*, 22. januar, str. 3; *SAN*, 22. januar, str. 7; *Euroblic*, 22. januar, str. 15; *Večernje novosti*, 22. januar, str. 13; *Oslobodenje*, 23. januar, str. 22; *Glas Srpske*, 23. januar, str. 8.

S druge strane, vrlo je indikativno kako se učestalost medijskog izvještavanja o pojedinoj manjinskoj grupi poklapa sa datumom koji ima međunarodni ili lokalni značaj za datu zajednicu. Međunarodni dan Roma, 8. april, jedan je od takvih datuma, i svojim su natpisima i reportažama ovaj jubilarni datum ispratili svi mediji.⁴⁸ I istraživanje Biroa za ljudska prava pokazuje kako jubilarni datumi daju osnovni ritam objavama tekstova o nacionalnim manjinama, te tada broj objavljenih tekstova daleko prelazi uobičajeni prosjek (Biro za ljudska prava, 2009b, str. 19).

Stranicama i programima bosanskohercegovačkih medija, kako su pokazala istraživanja, dominiraju socijalna problematika, zatim kultura, tradicija i historija, kriminal i nesreće kao i generalne i protokolarne teme. Socijalna problematika bila je najzastupljenija tokom 2007. i 2008. godine sa 37% svih objava o manjinama (Biro za ljudska prava, 2009b, str. 8–9), a kultura, tradicija i historija zauzele su 29,2% prostora. Zanimljivo je kako u ovoj grupi tema prednjače tekstovi o Jevrejima (skoro polovina tekstova), a zatim o Romima (oko 35,5% u okviru ove teme) (Biro za ljudska prava, 2009, str. 13).

Inače, prema Birou za ljudska prava, u 2008. godini medijski najzastupljenije nacionalne manjine su Romi sa 530 tekstova (ili 62%). No, i pored većeg broja tekstova u odnosu na druge manjinske grupe, vidljivo je da se romske teme i dalje prate *ad hoc*, manifestaciono i protokolarno (Marko 2008a). Sumirajući odnos medija prema romskoj zajednici, možemo zaključiti da je on pasivan, da utvrđuje činjenično stanje, a primjetno je i odsustvo angažiranijeg medijskog izvještavanja o romskim

⁴⁸ *Oslobodenje* podsjeća da je na taj dan, 1971. godine, u Londonu održan Prvi svjetski kongres Roma, na kojem je verificiran naziv Romi (8. april, str. 43). *Nezavisne novine* u broju od 9. aprila objavljuju tekst na dvije stranice o životu i problemima romske zajednice u Bosni i Hercegovini, dok *USN Krajina* izvještava o tome kako je Međunarodni dan Roma u Bihaću obilježen tradicionalnom izložbom romskih rukotvorina (15. april, str. 5). Vidjeti Marko 2008c.

problemima kao i deficit analitičkih novinarskih formi kroz koje bi se problemi realnije sagledali, a odgovorni za ovakvo stanje „prozvali” i natjerali da nešto rade (Marko 2008b).

Veliki broj tekstova o nacionalnim manjima spada u rubriku „Crna hronika”, tj. bavi se temama kriminala i nesreća. Takav broj tekstova nije zanemariv, a znatan je udio tekstova u kojima mediji „insistiraju ili barem dosljedno prenose informaciju da su počinioi Romi”, što nije slučaj kada su počinioi krivičnih djela neke druge nacionalne pripadnosti (Marko 2008b). Prateći probleme romske zajednice tokom prvih osam mjeseci 2008. godine, mediji su najviše izvještavali o temama iz „Crne hronike” (23% od ukupnog broja objava o romskoj populaciji u tom periodu), dvostruko manje o manjinskim i ljudskim pravima Roma (12%) (Marko 2008a). Usporedbom tekstova koji se bave manjinama sa odredbama Kodeksa za štampu BiH, dokumenta „moralno obavezujućeg karaktera” za štampane medije, moguće je uočiti neprofesionalnost i propuste u radu medija i ukazati na kršenje određenih članova Kodeksa. Najviše materijala za analizu (ne)profesionalnog pristupa medija može se pronaći u izvještavanju o romskoj zajednici. Posebno je značajno nepoštivanje Člana 3 Kodeksa, koji se odnosi na huškanje, i Člana 4, koji zabranjuje diskriminaciju na etničkoj, rasnoj, nacionalnoj i drugim osnovama – mediji često portretiraju romsku zajednicu kao nepoželjnu, stranu i neprijateljsku. Iako je u štampanom novinarstvu upotreba forme komentara dozvoljena, ponekad i poželjna, pojedini novinari/mediji upotrebljavaju različite insinucije, iznose lične stavove koji nisu bazirani na činjeničnom stanju i na taj način utječu na širenje negativnih stereotipa i predrasuda prema Romima. Navođenje nacionalne pripadnosti počinioaca kriminalnog djela, čak i kada to nije potkrijepljeno dokazima ili nije relevantno za razumijevanje počinjenog djela jedan je od najčešćih profesionalnih propusta. Vrlo često u medijskim natpisima može se naići i na konstrukcije poput – „Romi PONOVO ukrali...”, „NEPOZNATI počinioi ROMSKE nacionalnosti...”, koje nisu činjenično potkrijepljene, jer ukoliko su počinioi krivičnog djela „nepoznati” kako novinari

mogu znati da je nacionalnost počinioca romska. Tako kontekstualizirana „krivnja” na Rome se „svaljuje” i kada su u pitanju pljačke, prosjačenja, pa i ubistva (Marko 2008b, str. 101–104). To se vidi iz slijedećih primjera:

„Razbojnik romske nacionalnosti u ponedjeljak popodne uletio je u butik Stil, u beogradskoj ulici Maksima Gorkog, te silovao i opljačkao prodavačicu K.S. (24), prenosi srbijanski Pressonline.” (Oslobodenje, 19. septembar 2007, str. 25)

„U Omladinskoj ulici Komunalna policija je prekontrolisala kuću u kojoj su boravili Romi i iza sebe ostavili mnogo otpada i starih stvari.” (EuroBlic, 25. septembar 2007, str. 7)

„Na tramvajskom stajalištu kod Energoinvesta na Ilidži u Sarajevu jučer oko 13.30 sati kamenovan je tramvaj (...). Kamenje su, kako je policiji rečeno na licu mjesta, na tramvaj bacala trojica-četvorica nepoznatih mladića romske nacionalnosti”. (Dnevni avaz, 1. august 2007, str. 30)

Jedan od najdrastičnijih primjera neprofesionalnog izvještavanja o Romima zabilježen je tokom 2007. godine. Mostarski *Dnevni list* u nekoliko je navrata prekršio profesionalnu etiku medijskog izvještavanja objavivši čak četiri puta, u različitim vremenskim razmacima, istu vijest o povećanom broju prosjaka u Mostaru, čak ponovivši i istu fotografiju. Prvi put, vijest je objavljena 29. juna pod naslovom „Sve veći broj prosjaka”, drugi put 4. jula „Veliki broj Roma”, zatim 7. jula izlazi vijest naslovljena „Povećava se broj prosjaka” i 8. augusta „Romi prosjače po mostarskim kaficima” (Marko 2007).

6.2. Manjine *de facto*: izvještavanje o konstitutivnim narodima u manjinskoj poziciji

Uslijed specifičnog ustrojstva bosanskohercegovačkog medijskog tržišta i parcijalnih (većinskih) interesa koje promoviraju vodeći mediji u bosanskohercegovačkom

društvu, problemi i aktivnosti nacionalnih manjina (manjina *de iure*) su marginalizirani i ignorirani, što je ilustrirano u prethodnom dijelu. U nastavku analize vidjet ćemo i kako se izvještavanje o većinskim narodima (Srbima, Bošnjacima i Hrvatima), kada su u manjinskoj poziciji, može uklopiti u već opisane obrasce izvještavanja o manjinama (tada govorimo o manjinama *de facto*). Za pripadnike konstitutivnih naroda koji se nalaze u manjini skovan je neologizam „nove manjine”, a on se u kontekstu bosanskohercegovačkog društva upravo odnosi na faktičku situaciju na terenu, u kojoj su kao posljedica etničkog čišćenja današnji entiteti (odnosno dijelovi entiteta) gotovo potpuno nacionalno homogenizirani. Većinski mediji (srpski u Republici Srpskoj, probošnjački u dijelovima Federacije BiH sa bošnjačkom većinom ili prohrvatski u dijelovima sa hrvatskom većinom) uglavnom izvještavaju iz prepoznatljive etnonacionalne perspektive, zanemarujući slične probleme pripadnika druga dva većinska naroda koja su na određenoj teritoriji u manjini.

Tabela 1 pokazuje koliko mediji, u skladu sa svojom uređivačkom politikom i etnonacionalnom orijentacijom, ekskluzivno promoviraju interese „svog” naroda. Tako prohrvatski *Dnevni list* najviše piše o problemima Hrvata (63%), prosrpski *Glas Srpske* o Srbima (43%), a probošnjački *Dnevni avaz* o Bošnjacima (32%).

Specifične uređivačke politike nacionalno orijentiranih medija, koje odlikuje selekcija „podobnih” informacija i „poželjnog” ugla promatranja stvari, utječu na prisustvo velikog broja ovakvih tekstova u medijima. U skladu sa takvim principima izvještavanja, mediji insistiraju na ugroženosti „svog” naroda i pored činjenice da i pripadnici drugih naroda imaju slične ili iste probleme.⁴⁹

⁴⁹ Tako primjer izvještavanja o ugroženosti predstavnika srpskog naroda nalazimo u pisanju banjalučkog lista *Glas Srpske*. Te novine, između ostalog, donose vijest „kako je Ministarstvo inostranih poslova BiH jedina institucija u BiH koja ne poštuje konstitutivnost naroda, ne samo što nemaju Srbe na rukovodećim pozicijama, već i na web stranicama nemaju srpski jezik i ćirilicu”. Izvor: *Glas Srpske*, 11. mart 2008, str. 3.

Tabela 1:
Prava konstitutivnih naroda u manjinskim situacijama (kvantitativni prikaz) (Ibid.)

Medij	Bošnjaci	Srbi	Hrvati	Povratnici/ Nacionalni balans	Ukupno
Dnevni list (desno od centra, primarno hrvatska publika, Mostar)	18	23	151	48	240
Dnevni avaz (desno od centra, primarno bošnjačka publika, Sarajevo)	56	32	38	50	176
Glas Srpske (desno od centra, primarno srpska publika, Banja Luka)	32	86	48	34	200
Nezavisne novine (lijevo od centra, primarno srpska publika, Banja Luka)	15	45	41	43	144
Oslobođenje (lijevo od centra, građanski orijentiran, primarno bošnjačka publika ali i ostali, Sarajevo)	28	32	60	48	168
UKUPNO:	149	218	338	223	928

Tokom 2008. godine, mediji su često izvještavali o „manjinskim” problemima „svog” naroda interpretirajući događaje koji su imali kriminalni karakter. Najbolja ilustracija tog pristupa je izvještavanje o ubistvu Sarajke Ljubice Đokić-Spasojević, koju su dva maloljetnika zapalila ispred ulaza u njenu zgradu. To je bio povod da se oglasi regionalni odbor SNSD-a sa apelom da „se zašтите Srbi u Sarajevu”. Nadležni istražni organi utvrdili su da ovaj zločin nije bio nacionalno motiviran. Istoga dana u „Glasu

Srpske”, u sklopu teksta o stravičnom zločinu u Sarajevu stoji: „...uslijedio je stravičan zločin u Sarajevu nad staricom Ljubicom Đokić-Spasojević, koju su maloljetnici zadojeni mržnjom spalili pred njezinim stanom, a koji je mali broj sarajevskih medija samo konstatovao”.⁵⁰

Snažnoj politizaciji svega javnog u bosanskohercegovačkom društvu nije odoljela ni religija, a religijska pripadnost svakog od tri većinska naroda percipira se kao ključna odrednica njihovih međusobnih razlika i konfrontacija (Mujkić 2008). Stoga i ne čudi visok procenat tekstova koji tezu o (isključivoj) ugroženosti sopstvenog naroda podupiru tekstovima o napadima na vjerske objekte, dok isti obrazac izvještavanja implicira (po automatizmu, a ne činjenično) da su počinioci oni „drugi”, o kojima se, na taj način, stvara imidž nasilnika, barbara i neprijatelja. Izvještaj o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini pokazuje da je tokom 2008. godine ovakvih tekstova bilo više nego tekstova o samim nacionalnim manjinama (488 teksta naspram 392 teksta koji tretiraju probleme pripadnika nacionalnih manjina) (Živanović 2009).

Ugrožena prava konstitutivnih naroda bila su i u fokusu izvještavanja o (ne)održivom povratku. I pored obaveza, garantiranih Aneksom 7 Dejtonskog mirovnog sporazuma, do povratka ljudi u njihove prijeratne krajeve i domove ne dolazi, što zbog opstrukcije domaćih političara, indolentnosti međunarodne zajednice ili realnog straha protjeranih da se vrate u svoje domove i tako postanu manjina, samim tim i meta diskriminacije. O ovome većinski mediji (naprimjer, srpski mediji kada je u pitanju povratak Hrvata i Bošnjaka u RS ili bošnjački mediji kada se govori o položaju Srba i Hrvata u Sarajevu) ne pišu, nego problem prećutkuju kada su u pitanju problemi „drugih”. S druge strane, oni potenciraju probleme pripadnika sopstvenog naroda, čime stvaraju neizbalansiranu, jednostranu sliku situacije (Živanović 2009, Media plan institut 2010).

6.3. Mediji između manjina *de iure* i manjina *de facto*

Istraživanje o stanju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini za 2008. godinu pokazuje kako izvještavanjem o manjinama (*de iure* i *de facto*) dominira izvještavanje o problemima pripadnika konstitutivnih naroda koji se nalaze u manjinskoj situaciji (manjine *de facto*). Udio takvih tekstova u izvještavanju o manjinskoj problematici je visokih 64%, slijedi izvještavanje o nacionalnim manjinama (manjine *de iure*) sa 25%, dok su ostale manjine (stranci, naturalizirani državljani Bosne i Hercegovine) zauzeli 11% u ukupnom izvještavanju.

Prema 24-mjesečnoj analizi Biroa za ljudska prava iz Tuzle, medijski najzastupljenije nacionalne manjine su Romi sa 530 tekstova (ili 62%), Jevreji sa 142 objave (16,7%), Slovenci sa 15 objava (1,8%), Česi 8 (0,9%), Albanci 7 (0,8%), Italijani 5 (0,6%), Ukrajinci 2 (0,2%), Slovaci i Poljaci sa po 1 objavom (0,1%) (Biro za ljudska prava 2009b, str. 12).

Tabela koja slijedi pokazuje koliko su štampani mediji u Bosni i Hercegovini tokom 2008. godine pratili probleme manjina, *de iure* i *de facto*. Ukoliko bismo se fokusirali samo na nacionalne manjine, u toku godine je objavljen 391 tekst, od čega je najviše pisano o Romima – 331 tekst ili 85%, dok je o svim ostalim manjinama pisano 60 puta (15%). Zanimljivo je da su istraživači Centra za ljudska prava u Sarajevu tokom analize pažnju obratili i na pripadnike konstitutivnih naroda koji se nalaze u manjinskoj situaciji i takvih je tekstova bilo gotovo tri puta više nego objava u kojima su se tretirale nacionalne manjine (sadržano u Živanović 2009, str. 404–412).

Tabela 2:
Prava manjina u štampanim medijima Bosne i Hercegovine

Medij	Prava i	Prava ostalih	Prava	Ukupno
	diskriminacija	nacionalnih	konstitutivnih	
	Roma	manjina	naroda	
Dnevni list	66	16	254	336
Dnevni avaz	75	8	185	268
Glas Srpske	42	14	204	260
Nezavisne novine	76	11	164	251
Oslobođenje	72	11	173	256
	331	60	980	1.371

7. Analiza i diskusija

Iako nominalno država Bosna i Hercegovina garantira zaštitu medijskih prava manjina, u praksi se ova prava ne primjenjuju.

U domenu „negativnih” ciljeva, kako je to definirao Jakubowicz, i pored činjenice da država i zakonodavci izražavaju deklarativnu spremnost da „eliminiraju sve prepreke koje bi manjinama onemogućile uživanje njihovih prava”, jednu od najvećih prepreka predstavlja postojeći Ustav BiH, koji je diskriminirajući kada su u pitanju politička prava manjina. Tome svjedoči i

presuda Suda za ljudska prava u Strazburu u slučaju „Sejdić i Finci protiv Bosne i Hercegovine”.⁵¹

U domenu primjene postojećih zakona i aktivne uloge državnih vlasti („pozitivni” ciljevi), rezultati su veoma slabi, što ćemo pokušati ilustrirati. Kada je u pitanju državna pomoć (engl. *assist*), ne uočava se puno inicijative u ovoj oblasti. Država Bosna i Hercegovina ne čini gotovo ništa kako bi manjinama omogućila ravnomjeran pristup medijima, odnosno omogućila rad medija na manjinskom jeziku. Dokaz tome je samo jedna emisija koja se trenutno emitira na programima javnih servisa („Bona homo”, na RTRS-u), koja je više plod uredničko-novinarskog entuzijazma nego kontinuirane finansijske pomoći države, odnosno entiteta. Isti je slučaj i sa emisijama koje se emitiraju na talasima javnih radija. S druge strane, sami sadržaji tih emisija uglavnom se emitiraju na jezicima konstitutivnih većina, a tek poneki prilog emitira se na jeziku određene manjine. Ovakav način izvještavanja ima svoje pozitivne ali i negativne strane. Pozitivne, jer se *mainstream* publici, koja nije manjinska, približavaju običaji, tradicija, karakteristike ali i problemi manjinskih grupa s kojima oni žive. S druge strane, potpuno je zanemarena zakonska obaveza da se o manjinama informira i da se manjine informiraju na sopstvenom, maternjem jeziku, što za rezultat može imati upravo gubitak važnog dijela njihove tradicije, a to je jezik.

Jedan od uočenih problema je taj što bosanskohercegovački zakoni i međunarodni dokumenti (Okvirna konvencija o zaštiti nacionalnih manjina i

⁵¹ U nemogućnosti da se kandidiraju za Predsjedništvo BiH, kao predstavnici jevrejske, odnosno romske manjine, Jakob Finci i Dervo Sejdić obratili su se Sudu u Strazburu u namjeri da se njihovo pravo prizna i da se od BiH zatraži izmjena diskriminatornih odredbi postojećeg Ustava, prema kojima se samo predstavnici konstitutivnih naroda mogu kandidirati za Predsjedništvo. Vidjeti „Sejdić and Finci v. Bosnia and Herzegovina” (no. 27996/06), European Court of Human Rights, 2010.

Evropska konvencija o ljudskim pravima) ne definišu pojam „mediji nacionalnih manjina”. Ta nedorečenost otvara mogućnost slobodnije interpretacije, tako da ovakvim medijima možemo smatrati kako one koje vode i uređuju predstavnici manjinske zajednice i koji se emitiraju odnosno štampaju na manjinskim jezicima, tako i one medije koji samo dio svog prostora ili vremena odvajaju za sadržaje bilo o manjinama, bilo da informiraju na jezicima manjina. Na ovakvom principu funkcioniraju javni servisi koji imaju zakonsku obavezu u Bosni i Hercegovini da jednom sedmično emitiraju takav program.⁵² Neprecizna definicija „manjinskih medija” predstavlja jednu od prepreka za izradu kriterija za finansiranje javnih medija i specijalnih programa namijenjenih manjinskim zajednicama, ali i široj publici, koja se ovim putem informira o aktivnostima manjinskih grupa.

Još su slabiji rezultati u oblasti tzv. osposobljavanja (engl. *empower*) predstavnika manjinskih grupa da samostalno učestvuju u kreiranju uvjeta za uživanje svojih medijskih prava.

Iako manjine imaju zakonsko pravo da pokreću i uređuju sopstvene medije, svega dvije manjinske grupe to i čine – jevrejska i romska. Zanimljivo je da *Jevrejski glas* izlazi na bosanskom jeziku, prilično neredovno, i ima više karakteristike biltena Jevrejske zajednice nego profesionalnog lista. Časopis *Crno-bijeli svijet*, na romskom *Khalo-pharno umal*, izlazi na romskom i lokalnom jeziku. Urednici i autori u ovom listu uglavnom su predstavnici romske populacije, što je pozitivna stvar. U odsustvu aktivne državne podrške,

⁵² Iako javni servis u Bosni i Hercegovini ima zakonsku obavezu da jednom sedmično emitira emisiju na manjinskom servisu, takvu obavezu ne ispunjava niti jedan od tri javna emitera. Pozivajući se na finansijske probleme i nedostatak kadrova, javni servisi stvaraju neku vrstu alibija za nedostatak programske strategije za manjinski program i neorganiziranje obuke za svoje saradnike u smislu praćenja manjinskih tema. Sadržano u Udovičić 2008, str. 97–100.

finansiranje izlaženja lista kao i treninga novinara saradnika podržavali su strani donatori. Postoje nagovještaji da bi i ova vrsta finansiranja uskoro mogla prestati, što prijeti opstanku jedinog pravog manjinskog medija u Bosni i Hercegovini.⁵³

Sa izuzetkom spomenutog romskog lista, kao i emisija na javnom servisu, predstavnici manjinskih zajednica dugo su bili isključeni iz procesa kreiranja medijskog programa, kao i procesa donošenja medijskih zakona, medijske politike, regulacije i monitoringa. Na nivou države Bosne i Hercegovine, tek su početkom 2008. godine stvoreni uvjeti za funkcioniranje Vijeća nacionalnih manjina BiH, koje broji 10 članova, i koje ima pravo i obavezu da „daje mišljenja, savjete i prijedloge Parlamentarnoj skupštini o svim pitanjima koja se tiču prava i položaja nacionalnih manjina u Bosni i Hercegovini”.⁵⁴ Ovo makar nominalno ispunjava obavezu Bosne i Hercegovine u pogledu poštovanja „principa uključenosti”, koji je predviđen Članom 11 Evropske konvencije i Protokola 1, Član 3.

Zbog činjenice da je u većini svojih zakonskih obaveza prema nacionalnim manjinama i njihovim zakonskim pravima država Bosna i Hercegovina „omanula”, i realnih razloga zbog kojih same manjine nisu u mogućnosti da pokreću i uređuju svoje medije, najrelevantniji pokazatelji odnosa države (odnosno njenih konstitutivnih većina) prema manjinama mogli su se očitovati kroz kvantitativni i kvalitativni uklon *mainstream* (većinskih) medija u Bosni i Hercegovini. Analizom postojećih istraživanja, u kojima sam i sâm bio akter, i njihovom ponovnom interpretacijom u skladu sa novopostavljenim teoretskim okvirom, bilo je moguće doći do slijedećih zapažanja.

⁵³ Ova je ocjena iznesena na bazi neformalnog razgovora sa predstavnicima jedne od najaktivnijih donatorskih organizacija kada su u pitanju manjinski, a posebno romski, mediji.

⁵⁴ Vijeće ima status savjetodavnog tijela pri Parlamentarnoj skupštini BiH. Vidjeti Odluku o osnivanju Vijeća nacionalnih manjina, Službeni glasnik BiH, broj 38/06.

Kvantitativni udio tekstova o manjinama na stranicama ili na programima većinskih (bilo javnih bilo privatnih) medija je nizak. Primjetno je odsustvo senzibiliteta novinara za praćenje manjinskih tema, odnosno hronični nedostatak kadrova za „pokrivanje” ovakvih tema, koje u uređivačkim politikama većinskih medija nisu prioritetne.

U kvalitativnom smislu, istraživanja čije smo rezultate koristili u ovom radu pokazuju *neravnomjernu zastupljenost manjinskih zajednica* u programima javnih medija, odnosno na stranicama štampanih medija.⁵⁵ Drugo, izvještavanje karakterizira pristup iz većinske perspektive, a o manjinama se izvještava uglavnom na jezicima bosanskohercegovačkih naroda. Time je ugroženo jedno od osnovnih medijskih prava manjina koje se odnosi na aktivni/pasivni pristup medijskim sadržajima. Depersonalizacija, generalizacija, stereotipno prikazivanje, folklorizacija samo su neki od uočenih trendova, dok je zasigurno zabrinjavajući visok procenat tekstova koji obiluju senzacionalizmom i karakteristični su za rubriku „Crna hronika”.

Ukoliko bismo se referirali na Teuna Van Dijka i njegova zapažanja istaknuta u teorijskom dijelu ovoga rada, o tome kako „medijska prezentacija manjina danas obiluje (ne)skrivenim rasizmom i diskriminacijom pripadnika manjinskih zajednica”, ovdje bismo mogli ponuditi i dokaze kako je njegova teza primjenjiva i na situaciju kada su mediji izvještavali o pripadnicima konstitutivnih naroda u manjinskoj situaciji. Jedno od zapažanja bilo bi potpuno identično onom Van Dijkovom kako mediji ignoriraju probleme i težak društveno-ekonomski položaj pripadnika manjinskih zajednica i fokusiraju se na „loše” stvari, prije svega na *kriminal* (Van Dijk 1995, str. 29).

⁵⁵ Tako analiza Biroa za ljudska prava iz Tuzle pokazuje kako su medijski najzastupljenije nacionalne manjine Romi sa 62% od svih objava, odnosno Jevreji sa 16,7%. Dominaciju tema koje se odnose na romsku manjinu, ilustrira i istraživanje Centra za ljudska prava iz Sarajeva, prema kojem je tokom 2008. godine bilo čak 85 tekstova koji se tiču Roma kao nacionalne manjine. U red slabije zastupljenih manjina, prema analizi tuzlanskog Biroa, spadaju Slovenci (1,8% objava), Česi (0,9%), Albanci (0,8%), Italijani (0,6%), Ukrajinci (0,2%), Slovaci i Poljaci sa 0,1%.

8. Zaključak

Opis Bosne i Hercegovine kao „zemlje većina” pogađa u srž problema s kojim se suočavaju sve njene manjine, kako one zakonom prepoznate nacionalne manjine (manjine *de iure*), tako i one čiji su manjinski problemi sticaj spleta društveno-političkih okolnosti (manjine *de facto*). Analiza i interpretacija postojećih istraživanja o tretmanu nacionalnih manjina u medijima Bosne i Hercegovine, koje su sastavni dio ovoga rada, to su potvrdile.

Fokus ovoga rada bio je na analizi medijske prezentacije manjina (prije svega, manjina *de iure*, koje Ustav BiH prepoznaje kao „ostale”), uz pretpostavku da vodeći, odnosno većinski mediji preslikavaju društveno-političku zbilju, što kao posljedicu ima zanemarivu prezentaciju manjina u medijima (kvantitativno i kvalitativno), nezainteresiranost za njihove probleme i specifičnosti, mali broj obrazovanih novinara/novinarke koji/e se bave ovom problematikom. Specifični bosanskohercegovački kontekst i politička podijeljenost i rivalitet etno-političkih elita situaciju čini još kompleksnijom i u praksu uvodi fenomen „novih” manjina (manjina *de facto*), u koje spadaju i pripadnici većinskih naroda (bošnjačkog, srpskog i hrvatskog) koji žive u okruženju gdje su manjina, gdje nemaju pristup moći i gdje su njihova elementarna politička, pa i egzistencijalna prava ugrožena. Vidjeli smo da statističke ilustracije medijskog „pokrivanja” manjinske problematike potvrđuju ove tvrdnje.

Uočeni su i trendovi u funkcioniranju medija koji ilustriraju marginalizirajući i diskriminirajući odnos prema pripadnicima manjinskih grupa. Na nivou države Bosne i Hercegovine ne postoji jasna i usaglašena politika medija spram izvještavanja o manjinama, zbog čega smo za potrebe analize koristili teorijski okvir koji je ponudio

Karol Jakubowicz. Pokazalo se da država Bosna i Hercegovina, i pored zakonske obaveze, ne ispunjava ni minimum koji bi manjinama omogućio pasivan i aktivan pristup medijima. Prvo zbog činjenice da manjinski jezici gotovo i nisu prisutni u programima i na stranicama bosanskohercegovačkih medija, drugo, njihovi predstavnici nisu aktivno uključeni u kreiranje programa, i treće, država čini veoma malo da ih osposobi da sami kreiraju uvjete za svoju aktivnu participaciju u sferi medija.

Činjenica da samo dvije manjinske zajednice, romska i jevrejska, imaju svoj štampani medij, bila je dovoljno jasan znak u kojoj su mjeri u Bosni i Hercegovini danas ispunjeni uvjeti za puno ostvarenje manjinskih medijskih prava. Stoga je najlogičnije bilo fokus staviti na većinske medije i njihov odnos prema manjinama. Kada su u pitanju javni emiteri, uočena je nedosljednost u ispunjavanju zakonske obaveze (koju ispunjavaju tek jedna javna televizija i poneki radijski emiter), a kao osnovni razlozi nedostatka specijaliziranih emisija i programa ističe se nedostatak kadrova koji bi se kontinuirano bavili tom problematikom, te finansije.

Analitički dio ovog rada najviše se bavio štampanim medijima, koji su u privatnom vlasništvu i kao takvi nemaju zakonsku obavezu da prate manjinske teme, ali bi trebalo da slijede principe profesionalnosti i novinarske etike, koji nalažu da se teme od društvenog i javnog značaja trebaju „pokrivati”. Svakako da je isticanje kulturnih, religijskih, vjerskih, nacionalnih različitosti jedna takva profesionalna obaveza. Nalazeći se između eksplicitno nacionalno naglašenih uređivačkih politika, s jedne, i konstantne trke za čitateljstvom i reklamama, s druge strane, ovi su mediji „zapoštovali” manjine i o njima izvještavaju bilo u incidentnim situacijama, bilo kada je to dio nekog specijalno doniranog projekta.

Interpretacija rezultata istraživanja, uz korištenje postojeće (doduše, vrlo oskudne) istraživačke građe, ukazala je na neke od trendova u izvještavanju o manjinama. Uz polazne pretpostavke kako je udio tekstova o manjinama adekvatan ukupnom broju pripadnika manjinske populacije u stanovništvu Bosne i Hercegovine i dok je

bosanskohercegovačka javnost najviše senzibilizirana za razlike među većinskim narodima, na vrlo niskoj razini nalazi se senzibilitet javnosti (i medija) za pitanja manjina, odnosno različitosti. Manjinski mediji i teme o nacionalnim manjinama, gledano kroz prizmu komercijalnog, imaju ograničenu publiku, odnosno ograničeno tržište. Također, jedan od problema je i neorganiziranost i zatvorenost samih manjinskih grupa, što posebno dolazi do izražaja u odnosu prema medijima.

Među zapaženim trendovima medijskog izvještavanja o manjinama izdvojio bih slijedeće: izvještavanje iz većinske perspektive, manifestaciono izvještavanje, selektivni pristup i stereotipno prikazivanje manjina, tabloidizaciju i marginalizaciju, odnosno ignoriranje. S druge strane, teme koje dominiraju tiču se socijalne problematike, zatim kulture, tradicije i historije, u posljednje vrijeme primjetan je trend porasta tekstova u rubrici „Crna hronika”, dok se kroz gotovo svako od korištenih istraživanja provlače teme koje su generalnog i protokolarnog karaktera.

Analizirajući kvalitativno medijsku građu, a to je posebno uočljivo kod izvještavanja o romskoj zajednici, možemo zaključiti kako manjinama nije dovoljna samo pozitivna diskriminacija u medijima, već je teme koje se tiču njihovih prava, aktivnosti i problema potrebno analizirati korektno, kontinuirano, sa većim senzibilitetom urednika i novinara većinskih medija za njihove probleme. Potreban je i kritički odnos spram dosadašnje prakse kao i kontinuirani edukativni programi za većinske i manjinske medije kako bi se novinari obučili i senzibilizirali za praćenje ove tematike. S druge strane, važan je i pristup manjina medijima, što je jedno od osnovnih manjinskih prava, doduše, samo u teoriji. Kada spominje pozitivne ciljeve, Jakubowitz misli na pomoć manjinama u korištenju njihovih prava, ali i na osposobljavanje pripadnika manjina da sami budu u stanju da svoja prava aktivno traže i koriste. U deficitu jasne medijske politike i vizije razvoja sopstvenog modela odnosa države i manjinskih medija, država Bosna i Hercegovina još je daleko od toga da ponudi rješenje za bilo koji od navedenih izazova.

**MOSTOVI KOJI DIJELE:
MEDIJI I MANJINE U MAKEDONIJI**

Zidas DASKALOVSKI

177

I. Uvod

Ovaj rad analizira odnos medija i manjina u Makedoniji, sa fokusom na status makedonskih Albanaca. S početkom implementacije takozvanog Ohridskog okvirnog sporazuma u makedonskom zakonodavstvu, čime je okončana kriza iz 2001. godine koja je nalikovala ratu, država je počela provoditi konsocijacijski model podjele moći, kojim se minimiziraju rizici konflikta.¹ Uvođenje politike konsocijacije praćeno je i uvođenjem svojevrsnog konsocijacijskog medijskog sistema (Palmer 2001a; 2001b; Jusić i Palmer 2008). Ovakav pristup smirivanju konflikata na političkoj i medijskoj sceni se, uprkos različitim pritiscima za radikalnije promjene, pokazao kao najbolji model za smirivanje i postizanje stabilnosti države koja je opterećena raznim problemima u procesu pristupanja NATO-u i Evropskoj uniji.

No, provođenje konsocijacijskog sistema u praksi i stvaranje konsocijacijskih medijskih sistema ne garantira pozitivno izvještavanje makedonskih *mainstream* medija o manjinskom albanskom stanovništvu. Uprkos pravnim odredbama i mogućnostima za adekvatno medijsko izvještavanje i pristup medijima, manjine u Makedoniji, a posebno etnički Albanci, često se osjećaju izoliranim od većinske populacije. Iako tokom krize iz 2001. godine mediji na makedonskom jeziku nisu koristili huškačku retoriku, njihov prikaz albanskih pobunjenika bio je vrlo

¹ Arendt Lijphart, najvažniji konsocijacijski autor, opisuje četiri temeljna načela konsocijacijske demokratije – (1) velika koalicijska vlada koja podstiče međuetničku saradnju elita, (2) manjinski veto koji umanjuje bojazni manjinskih grupa, (3) proporcionalnost u raspodjeli zajedničkih resursa, kao što su javna sredstva i službeni položaji, te (4) autonomija etničkih grupa (Lijphart 1977).

problematičan – stvorena je percepcija da je mogući krajnji cilj makedonskih Albanaca otcjepljenje (Daskalovski 2009). Devet godina nakon konflikta, u ovom radu istražujemo da li izvještavanje makedonskih *mainstream* medija o Albancima sadrži specifične predrasude. Glavni argument ovog rada jeste da konsocijacijski aranžmani u medijima nisu doprinijeli kvalitetnijem i tolerantnijem izvještavanju makedonskih *mainstream* medija o etničkim manjinama.

Kako bi se odredila slika najveće manjinske grupe u državi u *mainstream* medijima na makedonskom jeziku, u ovom radu je izvršena analiza sadržaja tekstova u kojima se spominju Albanci, a koji su objavljeni u najtiražnijim i najutjecajnijim dnevnim novinama – *Dnevniku*, kao i relevantnih priloga u okviru programa televizije A1, najgledanije TV-stanice u Makedoniji (Sovet za Radio Difuzija 2009, str. 6). U prošlosti nije bilo sličnih studija koje se fokusiraju na poziciju manjinskih grupa u većinskim medijima u Makedoniji, što samo po sebi ovaj rad čini važnim istraživačkim poduhvatom.

Na početku rada bit će predstavljen teorijski okvir, koji primjenjuje teoriju podjele vlasti na medijske sisteme u pluralnim, multietničkim društvima, nakon čega slijedi detaljan opis metodologije, a potom i kratki pregled međuetničkih odnosa nakon nezavisnosti i statusa nacionalnih manjina u Makedoniji. Nadalje, bit će predstavljen i zakonski okvir koji regulira učešće manjina u medijima, kako u onim državnim tako i u lokalnim. Zatim slijedi pregled aktualne situacije u makedonskom medijskom prostoru, zajedno sa diskusijom o poziciji manjina u *mainstream* medijima, kao i prikazom djelovanja manjinskih medija u Makedoniji. Posljednji dio rada analizira kako su Albanci, kao najveća etnička manjinska grupa u državi, predstavljeni u *mainstream* medijima.

2. Teorijski okvir/Pregled literature

Iako se demokratsko upravljanje konfliktom u podijeljenim društvima uglavnom vrši kroz institucionalne mehanizme podjele vlasti, sve je obimnija literatura koja potcrtava da su slični pristupi neophodni i u pogledu nižih nivoa institucionalne organizacije, kao što su mediji. Posebno se naglašava da su za reformu medija u postkonfliktnim društvima potrebni „daljnji koraci ka osiguranju adekvatnog predstavljanja i odlučivanja svih glavnih REN (religijskih, etničkih i/ili nacionalnih) grupa, slični onima koji su navedeni u literaturi o podjeli vlasti” (Jusić i Palmer 2008, str. 111). Mediji se mogu koristiti i bili su korišteni, za eskalaciju konflikata, te predstavljaju moćno sredstvo za jačanje tenzija u postkonfliktnim društvima. U podijeljenim društvima postoji posebna opasnost od većinskog strukturiranja medijskih sistema, čime se manjinske grupe isključuju iz procesa odlučivanja i upravljanja, kao i iz predstavljanja u medijskim sistemima. Dodatnu opasnost predstavlja nedostatak zajedničkog medijskog emitera, jer etničke grupe prate vlastite medije. Konačno, posebno destruktivnu osobinu medijskih sistema u podijeljenim društvima može predstavljati sklonost medija da u slučajevima problematičnih pitanja zauzmu radikalno stanovište, zbog poteškoća u privlačenju publike iz drugih zajednica (Ibid., str. 116–117). Prema Palmeru (2001a, 2001b), medijski sistemi u podijeljenim društvima, koji reflektiraju tri navedena problema, mogu biti okarakterizirani kao centrifugalni, dok se oni koji su strukturirani tako da mogu prevazići ove probleme smatraju centripetalnim. Medijski sistemi u etnički podijeljenim društvima mogu se razlikovati po tome da li doprinose proliferaciji konflikta (centrifugalno medijsko okruženje) ili njegovom obuzdavanju (centripetalno medijsko okruženje) (Ibid.).

Proširujući koncept podjele vlasti na medijske sisteme, Palmer (2001a) identificira dva modela medijskog sistema koja su u mogućnosti da umanje centrifugalne i ojačaju centripetalne tendencije, da obuzdaju konflikt i promoviraju umjerenost – konsocijacijski medijski sistem i integrativni medijski sistem (vidi Jusić i Palmer 2008). Konsocijacijski medijski sistem podrazumijeva konsocijacijski strukturiran medijski sistem sa odvojenim RTV stanicama za svaku veću etničku grupu - radi osiguranja grupne autonomije, a koje bi bile finansirane proporcionalno veličini etničke grupe koju opslužuju. Nadalje, upravu medijskog sistema čine predstavnici većih etničkih grupa u državi, dok bi strukture i procedure upravnog odbora, te druge odlučujuće instance, uključivale i pravo veta, koji bi bio na raspolaganju predstavnicima svake grupe. S druge strane, karakteristike integrativnog medijskog sistema bile bi sljedeće: zajednički, međuetnički mediji; finansiranje namijenjeno uklanjanju neravnopravnosti među grupama; brojne RTV-stanice, od kojih nijedna nije etnički orijentirana, već su zasnovane na regionalnim kriterijima ili emitovanju specijaliziranih programa; konkursi za radna mjesta unutar emitera koji su koncipirani tako da zainteresirani kandidati moraju da dobiju podršku i etničkih grupa koje nisu njihove vlastite, dok se unutargrupna konkurencija promovira putem rezerviranih pozicija unutar iste grupe, naprimjer, na osnovu regionalnih kriterija (npr., zahtjevom da su pozicije unutar određene etničke grupe pravilno teritorijalno distribuirane). Programi će rijetko „apelirati na etnički identitet, kako bi osigurali multietničku publiku za svaku stanicu, te potencijalno stvoriti osnovu za identitet koji nije etnički” (Jusić i Palmer 2008, str. 118).

Naravno, u podijeljenim društvima širom svijeta, vjerovatno je postojanje kombinacije konsocijacijskih i integrativnih modela i pristupa podjeli vlasti unutar medija. Ipak, smatramo da navedena dva modela predstavljaju dobar analitički okvir za sistematsko ocjenjivanje politika koje se primjenjuju u procesu reformi medijskog sistema u etnički podijeljenim postkonfliktnim društvima. U nastavku ćemo predstaviti model makedonskih medija i analizirati koliko se on uklapa u

prethodna dva tipa koja je definirao Palmer (2001a, 2001b), a koja su detaljnije elaborirali Jusić i Palmer (2008).

3. Metodologija

U nastavku dajemo pregled makedonskog političkog i medijskoga konteksta, uz predstavljanje konsocijacijskih aranžmana podjele vlasti, koji postoje od 2001. godine. Kada je u pitanju njen politički sistem, današnja Makedonija *de facto* predstavlja konsocijacijsku demokratiju. Navedeni politički model preslikan je i na medijsku sferu, u kojoj Makedonija prati konsocijacijski pristup podjeli medijske moći. Čini se da ovaj model ima svoje prednosti, ali ne uklanja stvaranje stereotipa u medijima o etničkim zajednicama u državi. Analizirat ćemo diskurs dvije glavne medijske kuće na makedonskom jeziku, jedne TV-stanice i jednih novina. Ocijenit ćemo sliku Albanaca, najveće manjine u Makedoniji, analizirajući medijske sadržaje u kojima se oni spominju, objavljene u *Dnevniku*, za koji se smatra da su najtiražnije i najutjecajnije dnevne novine, te u vijestima emitiranim na A1 televiziji, najgledanijem elektronskom mediju u Makedoniji. Unutar programskog sadržaja A1 televizije, fokusirali smo se na priče koje uključuju Albance, a koje su emitirane u sklopu vijesti navedene televizije, svakog dana u 19:00h. Naša analiza se odnosi na *sve medijske sadržaje* objavljene ili emitirane u 2009. godini a koji zadovoljavaju navedene kriterije.

Radna pretpostavka ove studije jeste da postoje tri različite konstrukcije makedonskih Albanaca unutar dvije najveće *mainstream* medijske kuće u državi: *manjina kao uzor*, *žrtva i problem* (vidi Rim 2006). Ove tri različite konstrukcije ukratko se mogu opisati na sljedeći način: dok se manjina kao 'uzorna grupa' posmatra kao pozitivna i uspješna, manjina 'žrtva' je konstruirana negativno –

pogođena je društvenim problemima, nepravedno diskriminirana i viktimizirana kroz zločine iz mržnje. Slično manjini 'žrtvi', 'problematična' manjina je također konstruirana negativno, ali se razlikuje u jednom aspektu. Konstrukt 'problematične' manjine sadrži element devijantnosti: to je grupa koja predstavlja društvenu prijetnju široj zajednici. Pored navedene tri kategorije, dodali smo i četvrtu – 'neutralnu' – koja određuje izvještavanje o Albancima koje je neutralno, tj. izvještavanje koje se ne uklapa niti u jednu spomenutu kategoriju. U slučajevima kada su se navedene kategorije preklapale, tj. u sadržajima u kojima se makedonski Albanci predstavljaju u više kategorija, koristili smo međukategorije – 'problem/žrtva', naprimjer.

U cjelini, sadržaj svakog članka ili vijesti u elektronskom mediju analiziran je tako što se tragaloz za evaluacionim pridjevima, odnosno riječima pozitivne ili negativne vrijednosti koje opisuju makedonske Albance. Nakon toga, članci su klasificirani prema tri prethodno spomenute kategorije. Namjera je bila kvalitativno utvrditi kako su makedonski *mainstream* mediji tokom 2009. godine izvještavali o Albancima. Drugim riječima, cilj je bio detaljno izložiti kako određeni medij u državi koja usvaja konsocijacijski pristup podjeli medijske moći oslikava 'manjinsku/dругu' etničku grupu.

Iako konsocijacijska podjela medijske moći može pružiti priliku etničkim grupama da razviju vlastite medije i iskažu svoje poglede, sadržaj programa određene jezičke zajednice ne mora neminovno biti objektivan u odnosu na ostale etničke manjinske grupe u državi. Ukoliko uzmemo u obzir Palmerov (2001a, 2001b) teorijski okvir, rezultati prema kojima bi albanska manjina bila prikazana prvenstveno kao *uzorna* ukazuju na to da medijski sistem producira sadržaj koji promovira integraciju i prevazilazi podjele, te bi mogao biti smatran centripetalnim. No, ukoliko bi, prema dobijenim rezultatima, Albanci bili prikazani kao *problematična manjina*, oni bi ukazivali na centrifugalnu prirodu medijskih sistema koji prije promoviraju podjele nego integraciju.

4. Konsocijacijska podjela vlasti i manjine u Makedoniji

Moderna Makedonija nastala je 1945. godine kao jedna od šest konstitutivnih republika Socijalističke federativne republike Jugoslavije. Nakon raspada Jugoslavije, u drugoj polovini 1991. godine, Makedonija je odlučila proglasiti nezavisnost radije nego ostati u okrnjenoj jugoslavenskoj državi kojom bi, bez protuteže u vidu Hrvatske i Slovenije, po svoj prilici dominirali Srbi. No, mirnoj i benignoj transformaciji makedonskog društva prethodio je nelagodan period demokratske konsolidacije. Među različitim faktorima koji su negativno utjecali na navedeni proces bili su: borba za međunarodno priznanje države, grčki diplomatski i ekonomski pritisak na Makedoniju kako bi promijenila svoje ime,² zaostajanje ekonomije zbog sankcija UN-a uvedenih Srbiji, glavnom makedonskom trgovinskom partneru, te finansijski problemi nastali kao rezultat NATO-va bombardiranja Jugoslavije i kosovske izbjegličke krize. Međutim, niti jedan od spomenutih faktora nije imao toliki utjecaj na konsolidaciju demokratskog sistema kao što je to bio slučaj sa neslaganjem sa makedonskim Albancima oko karaktera same države.³

² Grčka tvrdi da je to ime isključivo dio njenog kulturnog i historijskog naslijeđa. Atina insistira na tome da Makedonija doda „odrednicu” uz ime kako bi se država razlikovala od grčke sjeverne provincije koja nosi isto ime. Grčka također tvrdi da ime ukazuje na teritorijalni iredentizam. S druge strane, Makedonija se odrekla svih potraživanja grčke teritorije, ali smatra da je ime srž njenog nacionalnog identiteta. Mišljenje Skoplja je da Makedonci imaju pravo na samoodređenje.

³ Prema popisu stanovništva iz 2002. godine, pored Makedonaca, najbrojnije etničke grupe, koja čini 64% ukupnog stanovništva, ostatak stanovništva čine Albanci sa 25%, Turci sa 3%, te Romi, Srbi i ostali, koji čine po 2% od ukupnog stanovništva. Vidi: *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia 2002*, Book I, State Statistical Office, Skopje, 2005, str. 176.

Tokom 90-ih, došlo je do sukoba makedonske i albanske političke elite oko temeljne ideje na kojoj se zasniva koncept države. Makedonski Albanci u navedenom su periodu osporavali različite elemente ustavnog poretka – obavljanje popisa stanovništva, zakone o obrazovanju i lokalnoj samoupravi, javno isticanje simbola nacionalnih manjina, etnički sastav policije, vojske, kao i javne administracije.⁴ Dok su Makedonci insistirali na cjelovitoj nacionalnoj državi, Albanci su odbijali status etničke manjine u takvom sistemu, zalažući se za zvanični dvonacionalni sistem. Politička transformacija formulirana je kao igra nultog zbira (*zero-sum game*), u kojoj su nepravde prema Albancima stajale nasuprot straha Makedonaca za sigurnost i integritet „njihove” države.

U 2001. godini su izbili naoružani konflikti između albanskih pobunjenika i državnih snaga, ali su oni ubrzo okončani sporazumom potpisanim u augustu te godine, u kome su posredovali EU i SAD. Takozvani Ohridski sporazum predviđao je niz političkih i ustavnih reformi. Udovoljavanje potrebama Albanaca, iskazanim tokom 90-ih, te uvođenje konsocijacijskog sistema podjele vlasti (Lijphart 1977), podrazumijevalo je mjere poput sistema dvostrukih većina, prema kojem je neophodan pristanak predstavnika manjina u parlamentu za donošenje ključnih odluka (pravo na veto), za izglasavanje članova Vrhovnog suda, Sudskog vijeća i javnog pravobranioaca, zatim značajan stepen decentralizacije u korist općina, kao i mjere za izgradnju povjerenja radi prevazilaženja neposrednih posljedica konflikta iz 2001. godine (vidi, naprimjer, Ibid.; Daskalovski 2002). Nadalje, sporazum je uspostavio princip postizanja jednake i pravedne zastupljenosti unutar javne administracije na državnom i lokalnom nivou kao glavni prioritet i ključnu reformu u javnom sektoru. Ako se uzme u obzir da je u Makedoniji od 1991. godine na vlasti višestranačka i multietnička koalicija i da je, iako to ne

⁴ O mukotrpnjoj demokratskoj konsolidaciji Makedonije vidi Daskalovski 2006.

predstavlja pravni preduvjet, nemoguće zamisliti vladu bez koalicije određene makedonske i albanske parlamentarne stranke, onda postaje jasno da je zastupljena većina elemenata konsocijacijskog sistema.

Iako je makedonsko društvo još uvijek podijeljeno po etničkoj osnovi, konflikti su obuzdani implementacijom Ohridskog sporazuma. U današnjem makedonskom društvu, ekstremističke i netolerantne nevladine organizacije i institucije nemaju prevelik utjecaj. Naime, ne postoje javno aktivne organizacije, privatne milicije ili organizirane grupe koje zagovaraju rasističke i ksenofobne agende, prijete političkoj i društvenoj stabilnosti države ili njenoj tranziciji ka demokratiji. Sve makedonske političke stranke dijele mišljenje da Makedonija treba postati članica EU i NATO-a. Postoji jasan konsenzus između političkih stranaka i građana u pogledu toga da bi kompetitivna demokratija trebala biti osnova državnog političkog sistema. Evropska unija je podržala proces međuetničke konsolidacije koji je uslijedio nakon potpisivanja Ohridskog sporazuma. Kako bi se doista osiguralo ispunjenje vladinih obaveza iz Ohridskog okvirnog sporazuma, EU je definirala njegovu potpunu implementaciju kao uvjet za daljnju integraciju Makedonije u Evropu. Promoviranje multietničnosti, političke umjerenosti i tolerancije u velikoj je mjeri shvaćeno kao važna karakteristika makedonske politike.

5. Mediji i manjine u Makedoniji: pregled

5.1. Zakonski okvir

Amandman 7 na Ustav Republike Makedonije odnosi se na zaštitu kulturnih i obrazovnih prava svih pripadnika nevećinskih zajednica, ali ne spominje pravo na pristup medijima. Zakon o upotrebi jezika koje koristi najmanje 20% građana

Republike Makedonije⁵ sadrži cijelu sekciju koja regulira upotrebu navedenih jezika u sferi radiodifuzije. Prema Članu 33 spomenutog zakona, „Vijeće za radiodifuziju, pored kriterija navedenih u Zakonu o radiodifuznom djelovanju⁶, također procjenjuje zahtjeve za dobivanje radiodifuzne licence i odlučuje o njima na osnovu učešća programa izvorno proizvedenih na makedonskom jeziku i na jezicima nevećinskih etničkih zajednica koje žive u Republici Makedoniji”. Navedeno u teoriji znači da je svaki medij koji proizvodi vlastiti sadržaj na jezicima nevećinskih zajednica u procesu dobijanja dozvole za rad ravnopravan sa medijem koji proizvodi sadržaj na makedonskom jeziku, čime oni uživaju bolju poziciju od onih medija koji emitiraju programe na engleskom ili drugim stranim jezicima. Prema Zakonu o Vijeću za radiodifuziju (Član 21), Vijeće predstavlja „nezavisno neprofitno regulatorno tijelo koje posjeduje javne nadležnosti i ovlast na polju radiodifuznih aktivnosti”, a čini ga devet članova, izabranih prema principu pravedne i poštene zastupljenosti građana koji pripadaju svim zajednicama u Makedoniji i koje je bira Sabor, a nakon prijema kandidatura od strane sljedećih tijela: Makedonske akademije nauka i umjetnosti, Interuniverzitetske konferencije, Udruženja novinara Makedonije i Komisije za izbore i imenovanja Sabora Republike Makedonije (članovi 26 i 28).

Nadalje, Član 34 Zakona o upotrebi jezika navodi da su „emiteri obavezni producirati najmanje 30% programa za emitiranje na makedonskom jeziku i jezicima nevećinskih etničkih zajednica koje žive na području Republike Makedonije”, te osigurati najmanje 30% muzičkog sadržaja na spomenutim jezicima. Član 35 naglašava poseban senzibilitet spram potreba manjina, navodeći da su emiteri obavezni da produciraju program „na makedonskom jeziku ili na jezicima

⁵ Zakon je objavljen u Službenom listu (Služben Vesnik na Republika Makedonija) od 13. augusta 2008. godine.

⁶ Zakon je objavljen u Službenom listu (Služben Vesnik na Republika Makedonija) od 21. novembra 2005. godine.

nevećinskih etničkih zajednica u slučajevima kada se program emitira upravo za ove zajednice”. Član 36 navodi da „programi na stranim jezicima ili dijelovi navedenih programa moraju biti prevedeni na makedonski jezik ili na jezike nevećinskih etničkih zajednica”. Sadržaj koji nije preveden mora biti predstavljen na spomenutim jezicima – makedonskom i albanskom.

Politika u pogledu reklama je slična (Član 37). Generalno, Zakon podržava politiku jednakog tretmana makedonskog i jezika manjina u okviru emitiranja i reklamiranja. Zakon također regulira upotrebu jezika u programima javnog emitera, a to je Makedonska radio-televizija. Član 38 predviđa javno emitiranje „jednog televizijskog programa na makedonskom jeziku i jedan program na jezicima koje govori najmanje 20% građana Republike Makedonije”, te „najmanje dvije radiostanice na makedonskom jeziku i jedna koja emituje program na jezicima koje govori najmanje 20% građana”.

Još jedan važan zakon koji regulira pitanje manjina i/u medija/medijima je Zakon o radiodifuziji.⁷ Prema Članu 68 ovog Zakona, pored ostalih pitanja, osnovni principi na kojima se emitirani radio i televizijski programi moraju zasnivati su sljedeći:

- „– jednakost sloboda i prava bez obzira na spol, rasu, nacionalnost, etnicitet i društveno porijeklo, politička i vjerska uvjerenja, ekonomski i socijalni status građanina;*
- podrška dubu tolerancije, međusobnog poštivanja i razumijevanja između osoba različitog etničkog i kulturnog porijekla;*
- otvorenost programa za izražavanje različitih društvenih kultura;*
- zaštita i njega nacionalnog identiteta, jezičke kulture i domaće proizvodnje.”*

⁷ Zakon je objavljen u Službenom listu (Služben Vesnik na Republika Makedonija) od 21. novembra 2005. godine.

Član 69 zabranjuje emitiranje programa koji mogu dovesti do „izazivanja nacionalne, rasne, rodne ili vjerske mržnje i netrpeljivosti“. Članovi 74, 82, 83 i 104 navedenog Zakona isti su kao članovi iz dijela o radiodifuziji u Zakonu o upotrebi jezika, koji regulira obavezujuće programe na makedonskom jeziku i na jezicima najvećinskih etničkih zajednica. Član 117, na sličan način kao i Zakon o upotrebi jezika, specificira jezičke uvjete za programe Makedonske radio-televizije.

Nadalje, Član 120 navodi da je „Makedonska radio-televizija obavezna producirati i emitirati programe od javnog interesa, koji oslikavaju društveni i kulturni pluralizam u državi“. Član 121 nadalje navodi da je, u osiguranju javnog interesa, Makedonska radio-televizija, između ostalog, obavezna

„da razvija i planira programe u interesu cjelokupne publike, te da producira i emitira programe za sve segmente društva bez diskriminacije i uzimajući u obzir specifične društvene grupe..., da se pobrine da su unutar programa zastupljene različite ideje, da se njeguje kulturni identitet zajednica, poštuju kulturne i vjerske razlike, te da se promovira kultura javnog dijaloga sa ciljem jačanja međusobnog razumijevanja i tolerancije i poboljšanja odnosa između zajednica u multietničkom i multikulturalnom okruženju..., i da se njeguju i razvijaju govorni i pisani jezički standardi svih zajednica u Republici Makedoniji“.

Navedene odredbe teoretski potcrtavaju pravo manjina na pristup medijima i pravo na emitiranje programa za manjine. U istom duhu nastavlja i Član 122 navedenog Zakona, koji navodi da je Makedonska radio-televizija odgovorna da spriječi bilo koju vrstu nacionalne, rasne, rodne ili vjerske mržnje ili netrpeljivosti u produciranju i emitiranju programa.

Vijeće Makedonske radio-televizije predstavlja instituciju od 23 člana koja imenuje Sabor, nakon prijema prijedloga nadležnih institucija, uključujući i one institucije koje zastupaju interese etničkih manjina, kao što su državni Univerzitet Tetovo, Univerzitet jugoistočne Evrope iz Tetova, te etnonacionalne institucije kao što su Albansko pozorište i Tursko pozorište. U skladu sa Članom 127 Zakona o radiodifuziji, tokom imenovanja članova Vijeća potrebno je uzeti u obzir princip pravedne i jednake

zastupljenosti građana svih zajednica. Naime, od 23 člana Vijeća, njih 10 predstavlja etničke zajednice (Šopar 2008a, str. 146). Nadalje, Vijeće donosi brojne odluke vezane za programsku politiku, te MRT-ov radni plan i finansijski plan rada, putem većine glasova ukupnog broja članova, uz zahtjev da ta većina mora uključivati i većinu članova koji pripadaju etničkim zajednicama (Član 130 Zakona o radiodifuziji).

Makedonskom radio-televizijom upravlja Upravni odbor od sedam članova, koje je postavlja Vijeće MRT-a. Zakon ne navodi eksplicitno princip pravedne zastupljenosti građana svih etničkih grupa u Makedoniji u procesu izbora članova Upravnog odbora. No, uzimajući u obzir činjenicu da je Vijeće etnički raznoliko, može se očekivati da će manjinski predstavnici u pravilu biti zastupljeni i u Upravnom odboru. Svakodnevnim radom MRT-a rukovodi Upravno tijelo koje se sastoji od dvije osobe koje imaju podjednake odgovornosti i podjednake zakonske obaveze. Navedene dvije osobe bira Upravni odbor MRT-a, a napisano je pravilo do sada nalagalo da zamjenik izvršnog direktora bude Albanac.

Nadalje, u skladu sa Članom 6 Zakona o unapređenju i zaštiti prava pripadnika (građana) koji čine manje od 20% ukupnog stanovništva Republike Makedonije, „pripadnik(ci) ovih zajednica imaju, u skladu sa Zakonom, pravo na informiranje na vlastitim jezicima u elektronskim i štampanim medijima”.⁸

Iako je većina gore navedenih zakonskih akata slovom i duhom u skladu s važnim elementima specifičnih evropskih standarda na ovom polju, poštivanje tih standarda još uvijek nije puna formalna međunarodnopravna obaveza Makedonije. Naime, dok je Okvirna konvencija o, zaštiti nacionalnih manjina u potpunosti obavezujuća za

⁸ Zakon je objavljen u Službenom listu (Služben Vesnik na Republika Makedonija) od 22. juna 2008. godine.

Makedoniju, država je potpisala, ali ne i ratificirala Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima.

U principu, zakoni koji reguliraju zastupljenost manjina u makedonskim medijima pružaju dobre uvjete za ostvarenje prava manjina na pristup medijima. Važno je napomenuti da makedonska legislativa nalaže jednak status u upotrebi makedonskog jezika i jezika manjina koje koristi više od 20% građanstva, tj. albanskog jezika. Ostali jezici kojima se služe nacionalne manjine promoviraju se u manjem omjeru. Tipičan slučaj predstavlja Zakon o Makedonskoj radio-televiziji, koji osigurava kanale za emitiranje na makedonskom i albanskom jeziku.

5.2. Mediji i manjine: aktuelna situacija

Makedoniju odlikuje širok spektar štampanih i elektronskih izvora informacija, kako na nacionalnom tako i na lokalnom nivou, koji zastupaju različita politička stajališta. U Svjetskom indeksu slobode medija iz 2009. godine, Reporteri bez granica su Makedoniju rangirali na 34. mjesto, osam mjesta iznad u poređenju sa 2008. godinom i još uvijek nekoliko mjesta ispred ostalih država bivše Jugoslavije, kao što su Srbija ili Hrvatska, i država Evropske unije kao što su Slovenija, Španija, Slovačka, Italija i Rumunija.⁹

Javne emitere čine Makedonska radio-televizija (sa tri televizijske i četiri radijske stanice) i 29 lokalnih radiostanica (od kojih 12, iako ilegalno, također emitiraju televizijske programe). U privatnom sektoru postoji ukupno 114 legalnih emitera - osam na državnom (pet televizijskih i tri radiostanice), 27 na regionalnom (11

⁹ Indeks je dostupan na: <http://www.rsf.org/en-classement1003-2009.html>.

televizijskih i 16 radiostanica) i 79 na lokalnom nivou (36 televizijskih i 43 radiostanice) (vidi Šopar 2008a, str. 126). Privatne televizijske stanice imaju najveću gledanost. Među njima je i A1 televizija, koja apsolutno prednjači, a prate je: Sitel, Prvi program Makedonske televizije i Kanal 5 (Sovet za Radio Difuzija 2009, str. 6).

Član 16 Ustava u principu garantira slobodu govora i pristup informacijama. Zakon o radiodifuziji i drugi zakoni u skladu su s većinom međunarodnih standarda. Makedonski novinari i medijske kuće u mogućnosti su osnovati vlastita održiva profesionalna udruženja, od kojih su posebno aktivni Makedonska asocijacija novinara i Makedonski institut za medije. Međutim, Vijeću za radiodifuziju i Makedonskoj radio-televiziji, kao javnom emiteru, u praksi nedostaju resursi i finansijska nezavisnost, što je rezultat slabe naplate radio-televizijske takse. Politički utjecaj na javne emitere također predstavlja problem. Generalno, nezavisnost medija u Makedoniji je upitna, što iz ekonomskih razloga, što zbog političkih pritisaka, a često zbog oba navedena faktora.

Od nezavisnosti Makedonije, nekoliko televizijskih stanica nalazi se pod političkim utjecajem, jer su vlasnici ovih medijskih kuća često visokopozicionirani članovi političkih stranaka. Dok je A1 televizija u vlasništvu Velije Ramkovskog, vođe novoosnovane Stranke za ekonomsku obnovu, Sitel TV je u vlasništvu Gorana Ivanova, sina Ljubisava Ivanova, predsjednika Socijalističke stranke. Channel 5 pripada Emilu Stojmenovu, sinu Borisa Stojmenova, vođe VMRO Vistinske stranke. Vlasnik Telma TV je „Makpetrol“, kompanija za distribuciju nafte, dok porodica albanskog biznismena Vebija Velija posjeduje petu stanicu, Alsat TV. *Utrinski Vesnik*, *Vest* i *Dnevnik*, tri najtiražnije novine u državi, od 2004. godine su u vlasništvu njemačkog medijskog giganta WAZ-a.¹⁰ Vjeruje se da je Velija Ramkovski također vlasnik novina *Vreme* i *Shpic*.

¹⁰ O vlasništvu spomenutih makedonskih medija vidi Hrvatina, Kucic i Petkovic 2004, str. 24–25.

Dodatni problem predstavlja fragmentacija publike po etničkom principu. Većinski Makedonci i manjinski Albanci žive jedni uz druge uz minimalnu međusobnu interakciju. Ova dva paralelna svijeta reflektiraju se i u medijskom prostoru. Iako pojedini Albanci, pogotovo oni obrazovaniji, čitaju novine na makedonskom jeziku i prate program elektronskih medija na makedonskom, većina ih to ne radi. Istovremeno, većina Makedonaca ne zna albanski jezik i ne prati medije na makedonskom jeziku (Šopar 2008a, str. 130–131). Alsat-M je jedini elektronski medij koji emitira programe na albanskom, sa dijelovima programa na makedonskom jeziku.

5.2.1. Državne televizijske i radio stanice

Dok je program prvog TV-kanala Makedonske radio-televizije prvenstveno fokusiran na vijesti, kulturu, obrazovanje i zabavu, drugi kanal emitira sličan program na jezicima nacionalnih manjina, ali većinom na albanskom jeziku. Treći TV-kanal emitira parlamentarne sjednice, i to i njihova plenarna i komisijska zasjedanja. I prvi i parlamentarni kanal emitiraju programe jedino na makedonskom jeziku. Također, postoji MKTV SAT, koji emitira svoje programe preko satelita. U skladu sa Zakonom, 2. kanal MTV-a emitira programe isključivo na jezicima nacionalnih manjina - pretežno na albanskom jeziku, ali i na drugim jezicima, kao što su srpski, romski, vlaški i bosanski. Potrebno je naglasiti činjenicu da MRT-ova praksa emitiranja na albanskom jeziku datira još iz 1967. godine. U okviru MRT-a također djeluju dva radiokanala: Radio Makedonija i Radio 2. Radio 2 emitira programe na albanskom, turskom, vlaškom, romskom, srpskom, bosanskom, grčkom i bugarskom jeziku.

Što se tiče privatnih medija, postoji pet televizijskih stanica kojima je dozvoljeno da emitiraju svoje programe na državnom nivou: A1 kao najstarija, Kanal 5, Sitel, Telma i Alsat M. Dok prva četiri medija emitiraju programe na makedonskom jeziku, ili sa

prijevodima na makedonski, Alsat M emitira kako na albanskom tako i na makedonskom jeziku ili nudi programe sa prijevodom na albanski ili makedonski jezik. Također, postoje i tri privatne radiostanice (Kanal 77, Antenna 5, Radio Ros), kojima je dozvoljeno emitiranje na državnom nivou. Sve navedene stanice emitiraju programe isključivo na makedonskom jeziku. Iako je većina medija orijentirana prema publici koja koristi makedonski jezik, postoje i brojni mediji koji emitiraju/predstavljaju sadržaj na manjinskim jezicima.

5.2.2. Regionalne i lokalne televizijske i radio stanice¹¹

Sa transformacijom sistema dodjeljivanja dozvola za emitiranje, koja se dogodila 2007. godine, televizijskim i radio stanicama smještenim u Skoplju dodijeljen je status regionalnih medija. Pored Skoplja, u budućnosti se namjeravaju definirati i drugi regioni. U Skoplju postoji ukupno 10 televizijskih i 16 radijskih stanica. Dvije televizijske stanice emitiraju programe na albanskom jeziku (Era, Toska), dvije na romskom (BTR i Shutel), a jedna emitira programe na bosanskom jeziku (EDO). Također, postoje tri radiostanice koje emitiraju programe na albanskom jeziku (Life, Vat i Arachina).

U drugim područjima Makedonije postoji 36 lokalnih televizijskih stanica i 41 lokalna radiostanica, koje pretežno emitiraju program na makedonskom jeziku. Od navedenih, ukupno 12 lokalnih televizijskih stanica emitira programe na albanskom (Due, Zeri i Cegranit – Gostivar; Alfa D – Debar; Uskana, Gurra – Kichevo; Festa, Hana – Kumanovo; Kaltrina, Art Kanal – Struga; Koha, Art, Super Skaj – Tetovo) a jedna televizijska stanica emitira program na turskom jeziku (Anisa – Makedonski Brod). Dodatne dvije televizijske stanice emitiraju program kako na albanskom tako i na turskom jeziku

¹¹ Za podatke u ovom dijelu rada vidi: „Analiza na Pazarot za Radiodifuzna Dejnost” 2009, Sovet za Radio Difuzija, Skopje, novembar. Također, vidi: Belicanec 2009; Šopar 2008a, str. 11.

(Zhupa – Centar Zhupa i Spektra). Također, postoji osam lokalnih radiostanica koje emitiraju programe na albanskom jeziku (Roma – Gostivar; Merlin – Debar; Aljbana, Jehona 2003 – Kumanovo; RAPI – Struga; Visar, Fama – Tetovo; Semi – Centar Zupa), četiri na turskom (Rumeli FM – Gostivar; Besa – Dolneni; Emi, Mis Zirovnica – Rostushe), dvije na romskom (Temipe – Prilep; Cerenja – Stip) i jedna višejezička radiostanica koja emitira programe na albanskom, turskom i bosanskom (Rinia 2000 – Dolneni).

Neke od spomenutih regionalnih i lokalnih televizijskih i radiostanica emitiraju isključivo na manjinskim jezicima, dok druge kombiniraju korištenje makedonskog i manjinskih jezika. Ipak, ne postoji dovoljno podataka u vezi sa ovim pitanjem koji bi se mogli iskoristiti za dublje analize.

5.2.3. Štampani mediji

U Makedoniji trenutno postoji 12 dnevnih novina, od kojih su tri na albanskom jeziku (*Fakti*, *Koba Ditore* i *Lajm*). Ostalih devet novina izlaze na makedonskom jeziku. Također, postoje najmanje 22 sedmična i periodična magazina, od kojih je jedan štampan i na makedonskom i na albanskom jeziku (*Monitor* iz Tetova), te jedan koji je štampan na turskom jeziku (*Zaman*). U okviru štampanih medija, pored troje dnevnih novina na albanskom jeziku, jednog dvojezičnog sedmičnika i jednog sedmičnika na turskom jeziku, ne postoje druge novine ili magazini koji su štampani na manjinskim jezicima. Na osnovu toga, postavlja se pitanje da li postoji dovoljan broj dvojezičkih medija koji bi promovirali međuetničku toleranciju i suživot. Činjenica da čak i javni servis posjeduje jedan kanal za publiku koja govori makedonski a drugi za publiku koja govori jedan od manjinskih jezika vodi ka zaključku da je javni diskurs podijeljen na etničkoj osnovi.

5.3. Makedonski konsocijacijski medijski sistem

Kratko predstavljanje makedonskog medijskog sistema ukazuje na to da on ima elemente konsocijacijskog medijskog sistema.¹² S druge strane, on posjeduje odvojene stanice za svaku pojedinačnu većinsku etničku grupu, osiguravajući na taj način medijsku autonomiju tih zajednica. Postoji samo jedan emiter (Alsat M), koji emitira program na oba jezika, s manjinskim udjelom programa na makedonskom jeziku. Nadalje, ne samo da postoje privatni TV-emiteri (i štampani mediji) na albanskom jeziku, već se i program jednog od javnih TV-kanala emitira na albanskom jeziku, s nešto manjim brojem programa koji se emitiraju na turskom i jezicima malobrojnijih etničkih manjina u državi.

Osoblje drugoga kanala Makedonske televizije većinom su pripadnici albanske etničke zajednice. U suštini, postoje različiti programi za različite etničke grupe na različitim jezicima. Postoje različite novine i drugi štampani mediji za različite jezičke zajednice. Iako ne postoje različiti pravni i regulativni mehanizmi i tijela za medije navedenih zajednica, struktura i procedure Upravnog odbora Vijeća za radiodifuziju i Makedonske radio-televizije daju značajnu moć albanskoj manjini u procesu donošenja odluka.

6. Analiza: Zastupljenost albanskih manjina u *mainstream* medijima

6.1. Analiza sadržaja – A1 Televizija

Što se tiče vijesti emitiranih na A1 televiziji, prevladavaju dva slučaja u kojima se spominju Albanci, a o kojima se izvještavalo tokom 2009. godine: problemi nastali u multietničkim školama i spor oko izdanja *Makedonske enciklopedije*, čiji je izdavač Makedonska akademija nauka i umjetnosti. Kada je riječ o prvom slučaju, fokus većeg broja priloga bio je na fizičkim sukobima između albanskih i makedonskih srednjoškolaca u i oko lokalne gimnazije u Strugi.

Većina vijesti koje se tiču Albanaca, a koje producira A1 televizija, odnose se na kriminal, kršenje zakona, političke konflikte i „neregularne” okolnosti i situacije. Očito da, bez obzira na kontekst, slici makedonskih Albanaca nedostaje „dobrih vijesti” i priča koje bi se bavile njihovim običnim, svakodnevnim aktivnostima. U gotovo svim priložima A1 televizije, pogotovo onima koji se tiču Albanaca u Makedoniji, naglašava se „multikulturalan” karakter države. Vijesti koje nisu napravile vezu između Albanaca i multikulturalizma bile su rijetke.

Reakcije Albanaca na njihov položaj u državi su, u priložima ove televizije, predstavljene u formi zahtjeva. Na to ukazuje i slučaj *Makedonske enciklopedije*: i pored činjenice da su Albanci jasno naznačili njene nedostatke, izvještaji su se više fokusirali na implicitne zahtjeve nego na problematičnost ili nedostatke same *Enciklopedije*. Izjave i istupi Albanaca o političkom i kulturnom naslijeđu tumačili su se u kontekstu zajednice koja prijete, uzrokuje probleme i koja „zahtijeva promjenu” balansa političke moći, validno uspostavljenog Ohridskim okvirnim sporazumom.

Tabela 1:
Vijesti A1 televizije koje izvještavaju o Albancima

Kategorija	Žrtva	Žrtva/ Problem	Problem	Problem/ Uzor	Uzor	Uzor/ Žrtva/ Problem	Neutralno/ Uzor	Neutralno
Broj vijesti	28	4	67	1	24	1	3	2
Ukupno vijesti 130	22%	3%	52%	0%	18%	0%	2%	2%

Kvantitativna analiza vijesti A1 televiziji produciranih tokom 2009. godine jasno ukazuje na to da su u više od pola priloga Albanci u Makedoniji tretirani u kontekstu 'problema', dok ih je tek 18% priloga predstavilo kao 'uzore'. Približan procenat vijesti (22%) tretira Albance kao 'žrtve'.

„Problematicna” slika makedonskih Albanaca u vijestima glavnih televizijskih kanala postavlja pitanje stabilnosti međuetničkih odnosa u državi. Uprkos pozitivnim zakonskim odredbama i postojanju brojnih manjinskih medija u državi, prikaz glavne nacionalne manjine u najvažnijim elektronskim medijima tokom 2009. godine otkriva da su Albanci još uvijek percipirani kao potencijalni problem po državni integritet. Generalno, možemo reći da, u slučajevima vijesti A1 televizije, izvještavanje o albanskoj manjini ima pretežno podijeljen, polariziran, centrifugalni karakter.

6.2. Analiza sadržaja – Kolumne *Dnevnika*/mišljenja/članci

Dvije stranice dnevnog lista *Dnevnik* posvećene su komentarima i analizama, te mišljenju redovnih kolumnista, a u manjem obimu sadrže „Pisma Uredništvu”. Ovaj segment ukratko predstavlja mišljenja običnih građana, dok su redovni kolumnisti

obično politički utjecajne osobe, plaćene da bi izrazile svoje mišljenje o aktualnim socio-ekonomskim i političkim pitanjima.

Broj kolumnista u *Dnevniku* nije veliki, zbog ograničenog prostora namijenjenog kolumnama – trenutno su to dvije stranice u izdanju štampanom od ponedjeljka do petka, te šest stranica u vikend izdanju tih novina. Zanimljivo je da su *Dnevnik* jedne od rijetkih makedonskih novina u kojima dio albanske intelektualne elite učestvuje u izražavanju mišljenja u vikend kolumnama. Međutim, to nije slučaj sa novinama na albanskom jeziku u Makedoniji, u kojima makedonski intelektualci rijetko iznose svoje mišljenje.

Većina tekstova u kojima se spominju makedonski Albanci, a koji su objavljeni tokom 2009. godine u *Dnevniku*, predstavljaju reakciju na sljedeće događaje: lokalne i predsjedničke izbore, etničke tenzije u Strugi, sa fokusom na sukobe u lokalnim srednjim školama, probleme sa upisom albanskih učenika u Srednju medicinsku školu „Panče Karagjozov“, izdavanje *Enciklopedije* MANU, pitanja vezana za implementaciju Ohridskog okvirnog sporazuma, veću zaposlenost Albanaca, te značajne regionalne događaje (pridruženje Albanije NATO savezu, novi autoput koji je izgrađen između Albanije i Kosova, te posjeta američkog potpredsjednika Kosovu). Veliki broj ovih tema, koje su obrađene u tekstovima *Dnevnika*, slične su vijestima A1 televizije. Dok albanski kolumnisti predstavljaju Albance uglavnom kao žrtve, zanimljivo je spomenuti da su isti princip usvojili i makedonski kolumnisti u svojim osvrtima na neka od pitanja koja je tokom 2009. godine postavljala albanska elita, poput izdavanja *Makedonske enciklopedije*, čiji je izdavač Makedonska akademija nauka i umjetnosti.

S druge strane, analiza sadržaja ukazuje na to da su stavovi građana o Albancima u Makedoniji, koji su objavljivani u *Dnevniku* tokom 2009. godine, različiti od promišljanja kolumnista. Mišljenja običnih građana većinom su kritički nastrojena i često oslikavaju makedonske Albance kao 'problem' društva. Nekoliko

Tabela 2:
Kolumne, reagiranja i izvještavanje o Albancima u *Dnevniku*

Kategorija	Žrtva	Žrtva/ Problem	Problem	Uzor	Uzor/ Žrtva/ Problem	Uzor/ Žrtva	Neutralno	
Broj članaka	22	1	26	12	2	6	7	
Ukupno članaka	76	29%	1%	34%	16%	2%	8%	9%

reagirana, objavljenih tokom 2009. godine, prikazuje makedonske Albance neutralno, odnosno bez bilo kakvog dodatnog opisa.

Kada je riječ o tekstovima u *Dnevniku*, zanimljivo je da se Albanci uglavnom spominju u kontekstu problema ili žrtve, te da je predstavljanje Albanaca iz Albanije kudikamo bolje u odnosu na izvještavanje o Albancima iz Makedonije ili sa Kosova. Stoga, novinski članci koji se odnose na Albance iz Makedonije uglavnom ih spominju kao probleme ili žrtve. U tom smislu – kao i u slučaju A1 televizije – ističu se slučajevi srednjoškolskih fizičkih sukoba i etničkih tenzija u Strugi, predsjednički izbori, problem upisa albanskih učenika u srednju medicinsku školu, te nesporazumi oko *Makedonske enciklopedije*.

Položaj Albanaca u regiji u *Dnevniku* je prikazan u drugačijem svjetlu. Generalno, informacije koje se tiču Albanaca iz Albanije predstavljene su u kontekstu trenutnih regionalnih političkih i ekonomskih pitanja, fokusirajući se, naprimjer, na iznos direktnih stranih ulaganja u državu ili na razvoj i prekograničnu saradnju između Albanije i Kosova, kao što je izgradnja autoputa koji povezuje Tiranu i Prištinu. S druge strane, vijesti koji se odnose na Albance sa Kosova sadrže negativne konotacije i uglavnom prikazuju konflikt, kriminal ili etnički zasnovano nasilje nad srpskom manjinom na Kosovu.

Zanimljivo je da su informacije iz rubrike „Crna hronika”¹³ neposredno povezane sa Albancima i često ističu etničku pripadnost kriminalaca umiješanih u slučajeve o kojima se izvještava. U slučajevima kada je počinjen zločin, pljačka ili krađa, često je objavljen identitet osobe ukoliko je počinitelj albanskog porijekla. Albanci se također često spominju kao problem u kontekstu političkog napretka države. U većini slučajeva se ističu određeni 'posebni zahtjevi' Albanaca kada je riječ o državnom razvoju, zahtjevima za novim političkim sporazumima između Makedonaca i Albanaca, slučaju *Enciklopedije* i tako dalje.

Tabela 3:
Članci o Albancima objavljeni u *Dnevniku* tokom 2009. godine

Kategorija	Žrtva	Žrtva/ Problem	Problem	Uzor	Uzor/ Problem	Neutralno
Broj članaka	31	29	82	23	3	12
Ukupno članaka 180	17%	16%	46%	13%	1%	7%

Kvantitativna analiza članaka, objavljenih tokom 2009. godine u najvažnijim dnevnim novinama, ukazuje na to da se Albanci, najbrojnija nacionalna manjina, posmatraju uglavnom kao 'problem' društva. Gotovo pola tekstova (46%) predstavlja makedonske Albance kao 'problem'. Štaviše, značajan broj njih (16%) predstavlja makedonske Albance istovremeno i kao 'žrtve' i kao 'problem'. Tek 13% članaka oslikava Albance kao 'uzore', dok se mali procenat članaka (17%) odnosi prema Albancima kao prema 'žrtvama'.

¹³ Ovo je dio novina posvećen izvještavanju o kriminalu, nesrećama i policijskom radu.

Ovakva „problematična” slika makedonskih Albanaca, zastupljena u tekstovima najvažnijih dnevnih novina, ukazuje na zabrinjavajuće međuetničke odnose u državi. Postoji jasan kontrast između načina na koji su Albanci prikazani u tekstovima i u kolumnama u *Dnevniku* – kolumne su u mnogo manjoj mjeri „problematizirale” makedonske Albance tokom 2009. godine. Moglo bi se pretpostaviti da mišljenja vodećih javnih ličnosti u državi svjedoče o liberalnijim stajalištima državne elite prema Albancima. Unatoč tome, opći karakter diskursa u novinama prije je centrifugalne prirode.

7. Zaključak

U ovom smo radu prikazali problematičnu prirodu demokratske konsolidacije i međuetničkih odnosa u Makedoniji, i to od njene nezavisnosti. Također je prikazan i solidan položaj nacionalnih manjina u Makedoniji. Iako postojeći zakonski okvir ukazuje na pozitivnu regulaciju učešća manjina u medijima, predstavili smo i aktuelnu situaciju u makedonskom medijskom prostoru. Zakon i praksa garantiraju prava i medijski prostor nacionalnim manjinama. Postoje brojne medijske kuće nacionalnih manjina, te programi na manjinskim jezicima dostupni putem javnih emitera. U principu, makedonski medijski sistem oslikava sve elemente ili „stubove” konsocijacijske podjele vlasti.

Analizirali smo poziciju albanske manjine u *mainstream* medijima. Jedan od zanimljivih rezultata istraživanja jeste da uspostavljanje i implementacija konsocijacijskog sistema u praksi ne garantira da će makedonski *mainstream* mediji pozitivno izvještavati o manjinskoj albanskoj populaciji. U cjelini, analiza ukazuje na to da dobro definiran pravni položaj, kako većih tako i manjih etničkih zajednica, te uspostavljanje konsocijacijskog medijskog sistema, ne utječe

pozitivno na predstavljanje albanske etničke grupe u *mainstream* medijima na makedonskom jeziku. Postoji takođe i evidentna kontradikcija - uprkos zakonski predviđenim mogućnostima medijske zastupljenosti, manjine u Makedoniji su negativno prikazane u medijima na makedonskom jeziku. Proveli smo analizu sadržaja medijskih priloga u kojima su spominjani Albanci – tekstova objavljenih u *Dnevniku*, najtiražnijim i najutjecajnijim dnevnim novinama, i priloga objavljenih na A1 televiziji, najgledanijem elektronskom mediju u Makedoniji. U oba medija, Albanci su uglavnom predstavljeni kao potencijalni 'problem' za integritet države. Zanimljiva je i opservacija da su makedonski Albanci u kolumnama u *Dnevniku* mnogo rjeđe viđeni kao 'problem' u poređenju sa vijestima, kako u *Dnevniku* tako i na A1 televiziji, što nagovještava liberalnije stajalište obrazovanih i prominentnijih ličnosti prema nacionalnim manjinama. Uprkos konsocijacijskoj strukturi medijskog sistema, ovo istraživanje ukazuje na postojanje predominantno polarizirajućeg, centrifugalnog medijskog diskursa.

Iako se konsocijacijski sistem može smatrati osnovom za rješavanje strukturalnih neslaganja u pogledu organiziranja i rukovođenja medijskim sistemom, te mehanizmom za razvoj umjerenijih politika u pluralističkom društvu kao što je Makedonija, simbolički prostor diskursa i reprezentacije ostaje polariziran i centrifugalno po svojoj prirodi, te će biti neophodno mnogo više od samih zakonskih aranžmana kako bi se stvari promijenile nabolje.

Sa engleskog prevela Emina Trumić.

**ČUVARICA GRANICE:
CELULOIDNA LEZBIJKA KAO DVOSTRUKA
METAFORA U RE/KONSTRUKCIJI
POSTJUGOSLAVENSKIH NACIONALNIH IDENTITETA**

I. Uvod

Desetak godina nakon raspada Jugoslavije i okončanja etničkih sukoba na njezinim teritorijima, na području novonastalih država dogodila se i svojevrsna celuloidna revolucija. Kao u kakvoj vješto koordiniranoj vojnoj akciji, nacionalne kinematografije bivših republika u kratkom vremenskom razmaku proizvele su čak četiri dugometražna igrana filma koja su otvoreno tematizirala i prikazala homoseksualni odnos. I ne samo to: *Fine mrtve djevojke* Dalibora Matanića (Hrvatska, 2002), *Čuvar granice* Maje Weiss (Varuh meje, Slovenija, 2002), *Diši duboko* Dragana Marinkovića (SCG, 2004) i *Go West* Ahmeda Imamovića (BiH, 2005) prvi su, u celuloidnoj povijesti vlastitih kinematografija, homoseksualni lik, odnosno ljubavni par, smjestili u *središte* filmske naracije. Dakako, homoseksualnost u nekadašnjem jugoslavenskom filmu nije bila baš potpuna nepoznanica. Kako u svome tekstu „Gay motivi u kinematografiji bivše Jugoslavije i u široj regiji” iscrpno analizira filmski teoretičar i kritičar Nenad Polimac (2007), dvadesetak naslova jugoslavenske i postjugoslavenskih produkcija svjedoče da je ova tema periodično (i ovisno o propusnosti cenzure) iskršavala na filmu¹, no, baš kao što je čest

¹ Premda dokazujući da je i u represivnijim sistemima homoseksualnost mogla naći svoje celuloidne odraze, Polimčev tekst sugerira da isti nisu pružali pretjerano kompleksan uvid u temu, već su i prečesto reproducirali banalne stereotipe koji su se najbolje primali za žanr komedije. Spomenuta praksa, uzgred, nije bila strana ni puno većim i demokratskijim kinematografijama, poput holivudske, kako ekstenzivno opisuje Vito Russo u svojoj antologijskoj studiji *The Celluloid Closet* (1987) – gdje su homoseksualni likovi, tj. oni od njih koji nisu bili te sreće da završe u komediji i budu *tek* izvrgnuti ruglu, redovito skončavali u kakvoj tragičnoj epizodi, obilježeni vlastitom sklonošću kao prokletstvom koje samo smrt može pročistiti. Homoseksualnost se lijepo uklapala i u patološke profile zlikovaca – ubojica, manijaka i sličnih, a Hollywood je tek 90-ih godina prošlog stoljeća počeo savjesnije depatologizirati i destereotipizirati svoje homoseksualne junake i junakinje, nudeći pozitivnije i, što je još važnije, *kompleksnije* prikaze.

slučaj s marginalnim skupinama, prisutnost homoseksualnih osoba/odnosa na jugoslavenskom filmu bila je proporcionalna njihovoj prisutnosti/tretmanu u javnom i političkom prostoru². Polimac tako piše da je početkom 1960-ih u „jugoslavenskoj kinematografiji i samo spominjanje homoseksualnosti bilo (...) nepojmljivo”, pa su „čak i vrlo benigne gay aluzije bile (...) poprilična drskost”. Ističući, nadalje, kako je u drugoj polovici 60-ih filmsko bavljenje homoseksualnošću bilo „provjereno *sredstvo* provociranja” (moj kurziv), dok je 1980. homoseksualnost na filmu bila „*vjesnik* nove liberalizacije”, Polimac pogađa u samu srž problema i otvara ključno pitanje upotrebe teme homoseksualnosti kao sredstva, posrednika, odnosno *metafore* za „relevantniju” društvenu problematiku (sredstvo političke provokacije u revolucionarnim kasnim 1960-ima; simbolizacija nove slobode nakon Titove smrti; ili – u slučaju poslijeratne filmske produkcije na području Slovenije, Hrvatske i Srbije – metafora za re/konstrukciju identiteta novostvorenih nacionalnih država).

Kako primjećuje Kevin Moss (2006), kontroverzna (te teorijski kolonijalistička) teza Fredrica Jamesona (1986) da sve tekstove „trećega” svijeta valja iščitavati kao nacionalne alegorije, paradoksalno pogađa u samo središte uzmemo li kao predmet analize postjugoslavenske filmove o lezbijkama, koji se redom podastiru za tumačenje filmskog teksta kao nacionalne alegorije, gdje lik lezbijke služi kao metafora za propitivanje, a potom i potvrđivanje implicitno heteroseksualne političke institucije nacije. U osjetljivom poslijeratnom konstitutivnom razdoblju, kad je heteroseksualnost ne samo etički (u kontekstu religijskog „preporoda” koji je pratio uspostavljanje novih država) već i demografski imperativ, a Žena simbolička i doslovna roditeljica nacije, lezbijstvo utjelovljuje ultimativnu prijetnju re/konstrukciji zemlje oskrnavljene/oslobođene ratom. Metaforička težina lezbijstva, ističe Moss, iznimno je nalik metaforici Roma, koju opisuje

² Prema Članu 186 Jugoslavenskoga krivičnog zakona, (muški) istospolni odnos kažnjavao se zatvorskom kaznom. Isti je 1977. dekriminaliziran u Hrvatskoj, Sloveniji, Crnoj Gori i Vojvodini, no u Bosni i Hercegovini, Makedoniji, Srbiji i na Kosovu bio je kažnjiv do devedesetih!

Dina Iordanova u analizi balkanskog filma: „Balkanski filmovi puni su Roma, ali ne snimaju ih Romi, niti se snimaju za Rome, već ih snimaju dominantne skupine za dominantne skupine” (Iordanova 2001, str. 215) – kojima, pak, služe kao metafora za marginalizaciju Balkana. Na identičan način u postjugoslavenskim filmovima heteroseksualni redatelji i scenaristi prikazuju prijetnju naciji kroz figuru lezbijke, o kojoj rijetko posjeduju ikakvo znanje, i čiji „stvarni” život nemaju interesa prikazati.

Problem s metaforizacijom određenog subjekta jest, dakako, u tome što se ovim manevrom istome oduzima pravo glasa/pravo na glas³; za ovu analizu, u tom je smislu naročito zanimljiva pozicija lezbijskog subjekta kao dvostruko metaforiziranog i dvostruko „obezglašenog”. Uloga žene kao metafore/simbola i funkcije raspoložive za punjenje značenjem predmet je feminističke analize od samih njezinih (akademskih) početaka⁴, i premda bi se feministička kritika koja se bavi analizom stereotipnih prikaza žena na filmu danas više teško mogla nazvati inovativnom ili revolucionarnom⁵, kad je

- 3 Svakako valja napomenuti da režiju svih spomenutih filmova potpisuju heteroseksualne osobe, afirmirani autori, koje inače ne participiraju u (marginaliziranoj) homoseksualnoj kulturnoj produkciji. Također, budući da je riječ o dugometražnim igranim *mainstream* filmovima, čija je ciljana publika ona dominantna (i pretpostavljeno heteroseksualna), prikaz homoseksualnosti mora biti u skladu s postojećim stereotipima o spomenutim seksualnim „manjinama” eda bi se homoseksualnost mogla upregnuti u plug metafore i prenijeti *pravu* poruku filma.
- 4 Kako bilježi Maggie Humm, „feministički studiji u okvirima akademije javljaju se ranih 1970-ih, potičući na pronicljivije i teorijski utemeljeno *proučavanje prikaza žena na filmu*” (1997, str. 12).
- 5 Pionirski tekstovi ovog „realističkog” tipa analize bili su: *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies* Molly Haskell i *Popcorn Venus: Women, Movies and the American Dream* Marjorie Rosen (oba iz davne 1973. godine), u kojima autorice brojnim primjerima potkrepljuju tezu da uske i ograničene ženske uloge na *mainstream* holivudskom filmu ne odražavaju „istinska ženska iskustva i identitete”. Ključna pretpostavka ovakvoga tipa kritičke orijentacije jest da je film ogledalo društva, pri čemu je funkcija kritike da razotkrije i subvertira njegovu patrijarhalnu strukturu. (Kritičarke, pak, ovakvog sociološkog tipa analize, koja se bavi „realističnošću” filmskog prikaza žena [Griselda Pollock, Pam Cook, Claire Johnston], zauzimale su se za semiotički i psihoanalitički pristup; analizu „žene” kao znaka, a „ženskosti” i „muškosti” kao proizvođa razlikovnih odnosa znakovnog sistema, pri čemu se izbjegava njihova esencijalizacija i naturalizacija).

riječ o (iznimno rijetkom) prikazu lezbijki na postjugoslavenskim platnima, čak i ovaj relativno tradicionalan tip analize postaje potentan kako u akademskom tako i u političkom smislu.⁶

Specifična podloga na kojoj ću temeljiti analizu tretmana celuloidnih lezbijskih protagonistkinja i koju smatram ključnom za tumačenje ova tri filmska rada kao proizvoda specifičnog političkog i kulturnog poslijeratnog *Zeitgeista*, (poslije)ratna je retorika i medijski diskurs o ulozi Žene u ovom prijelomnom razdoblju. Također, namjera mi je pokazati kako ovi filmovi, premda svojim tekstom naizgled izriču kritiku novog militarističkog, tradicionalističkog, patrijarhalnog i nacionalističkog diskursa i praksi, svojim podtekstom i simboličkom upotrebom žene/lezbijke istodobno (i

⁶ Premda feministički/ženski studiji kao zasebna akademska grana u svijetu postoje od kraja 1970-ih (danas se uspješno premrežavajući s rodnim, pa i *queer* studijima), u hrvatskoj akademiji ovo intelektualno područje još uvijek službeno ne postoji, već ga unutar određenih katedri sporadično „pokrivaju” pojedinačni kolegiji ili gostujući predavači/ce. Centar za ženske studije u Zagrebu, naprimjer, nema akademski certifikat, iako djeluje od 1995. Centar za ženske studije u Beogradu, Ženske studije i istraživanja u Novom Sadu te rodni studiji u Sloveniji i Bosni i Hercegovini u okviru akademije postoje na postdiplomskoj razini, no to ne može popuniti prazninu u dodiplomskom programu, a i ograničava diseminaciju takve vrste znanja na uski krug postdiplomaca/postdiplomki. U tom smislu i u takvom akademsko-političkom kontekstu, LGBT (lezbijski, gej, biseksualni, transrodni/transseksualni) ili *queer* studiji, koji bi se bavili historijskom, političkom i kulturnom problematikom vezanom uz tzv. seksualne manjine, na području regije teško su zamislivi. Valja imati u vidu i to da se sam javni diskurs oko prava homoseksualne populacije ozbiljnije aktivirao tek početkom ovog milenija, na krilima LGBTQ aktivističkih inicijativa, najvidljivije opredmećenih Povorkama ponosa LGBTQ osoba, tzv. prideovima. Verbalno i fizičko nasilje, kojem je LGBTQ populacija redovno izložena na političkim skupovima kojima traže jednaka/građanska prava, dovoljna je indikacija da je govor o homoseksualnosti unutar *mainstream* kulture itekako *politički* nabijen čin. (Ilustracije radi, beogradski pokušaj organizacije Pridea 2009. policija je zabranila procijenivši da *ne može zaštititi sudionike od sugrađanskog nasilja*, onaj iz 2001. doslovno je ugušen u krvi, a slične sudbine bila je i kulturna manifestacija Queer Sarajevo 2008. Hrvatske povorke ponosa svake godine prate napadi na sudionike i mobilizacija neofašističkih grupa.)

paradoksalno) reflektiraju *identičnu* ideologiju, koja u konačnici onemogućuje uspostavu ženskog/lezbijskog *subjekta*.

2. Metaforička uloga žene u ratu i u procesima etničke i nacionalne (re)konstrukcije

U knjizi *Women Nation State* (1989) Nira Yuval Davis i Floya Anthias analiziraju odnos nacionalne države spram žene, funkciju žene unutar nacionalne države, odnosno „načine na koje žene participiraju u etničkim i nacionalnim procesima i u odnosu spram državnih praksi” (1989, str. 7). Ona proizvodi članove etničke zajednice i središnja je figura u ideološkoj reprodukciji zajednice te u prenošenju njezine kulture; označiteljica je etničkih i nacionalnih razlika te *simbol* u ideološkom diskursu, koji se upotrebljava u konstrukciji, reprodukciji i transformaciji etničko-nacionalnih kategorija (kurziv moj; Yuval-Davis – Anthias 1989, str. 8–10). I Cynthia Enloe ističe kako su „u nacionalističkim pokretima i konfliktima ženama dodijeljene manje, obično *simbolične* uloge (...). One su nacionalističke *ikone* koje (muškarac) treba uzdizati i braniti”. Žensko tijelo kao „ratni plijen koji se ponižava i obeščaćuje” (Enloe u Nagel 1994, str. 164) postaje „*znak* preko kojeg muškarci međusobno komuniciraju” (Das 1995, str. 212). Nadalje, Robert M. Hayden primjećuje kako su ženska tijela na kojima se vrši nasilje „konstruirana (...) kao sami etnički teritoriji”, pri čemu silovanje obilježava, onečišćuje i isključuje žensko tijelo iz geografskog teritorija (Hayden 2000, str. 32). Iz svih ovih teorijskih zaključaka vidljiva je „spolna distribucija” djelovanja u ratu, pri čemu je žena u pravilu simbol, znak i sredstvo za transfer moći, radije no moćni i aktivni subjekt.

Na koji se način, međutim, ovi zaključci vezuju za filmsku produkciju? Već od samih početaka film je prepoznat kao potentno sredstvo diseminacije i osnaživanja

(dominantnih) ideologija – Lenjin i Staljin proglašavali su ga najrevolucionarnijom umjetničkom formom, a nacistički majstor propagande Goebbels smatrao je Ejzenštejnovu *Oklopnjaču Potemkin* filmom koji neodlučnoga gledatelja lako može preobratiti u boljševika. Prema modelu propagande Chomskog i Hermana, „mediji služe mobilizaciji podrške za posebne interese koji dominiraju državnim i privatnim aktivnostima” (Chomsky i Herman 1988, str. xi), pri čemu autori ne prave razliku između „demokratskih” (zapadnoevropskih i američkih) medija i onih totalitarnih zemalja. Ovaj model vrlo lako se dâ transponirati i u medij popularne kulture, odnosno *mainstream* filmske industrije.⁷ Moja teza – koju kanim dokazati iščitavajući tri *mainstream* cjelovečernja igrana filma – jest da su nove „demokratske” vlasti, koje su trebale dokinuti cenzuru i kontrolu građanskih/umjetničkih sloboda, zapravo – i u najboljoj totalitarnoj maniri – poduprle stvaranje i promoviranje nacionalističke i patrijarhalne propagande. Dakako, filmovi koji su to naizgled najmanje činili i koji su na prvo gledanje nudili upravo *kritiku* trenutačnog društveno-političkog stanja, utoliko su opasniji i kao takve ih valja dekonstruirati.

3. Lezbijka (ne) stanuje ovdje

Premda će u historiji vlastitih kinematografija zasigurno ostati zabilježeni zbog svoje pionirske važnosti u tretmanu osjetljive tematike, filmovi *Fine mrtve djevojke* Dalibora Matanića, *Čvar granice* Maje Weiss i *Diši duboko* Dragana Marinkovića lezbijstvo ne obrađuju na nimalo kompleksniji način nego što to čine *mainstream* mediji – „kontroverznom” temom privlače publiku, da bi potom unutar tijela teksta istu temu

⁷ Dok bi u SAD-u *mainstream* kulturu predstavljala holivudska filmska industrija, na području bivše Jugoslavije govorimo o filmovima koje su finansirale državne institucije.

zaobišli, transformirajući je, kako je već rečeno, u metaforu, odnosno sredstvo posredovanja i afirmacije familijarnog (poslijeratnog) etosa. U svrhu lakše orijentacije, evo kratkog sadržaja filmova:

Hrvatske *Fine mrtve djevojke* su Iva (Olga Pakalović) i Marija (Nina Violić), lezbijski par koji useljava u podstanarski stan u oronuloj zagrebačkoj zgradi. Ova građevina, betonsko ogledalo hrvatskog društva, nastanjena je najbizarnijim likovima – nasilnim nacionalistima, ludim staricama, prostitutkama, silovateljima, liječnicima koji vrše ilegalne pobačaje, mentalno zaostalim mladićima – lezbijke su u tom kontekstu još i „najnormalnije”. U ovom očito opresivnom okruženju, nakon razotkrivanja djevojačkog lezbijstva, Iva biva silovana, a Marija, osvetivši svoju djevojku, pogiba kad je stanarsko društvo grupno gurne niz stepenice zgrade. Iva se potom vraća bivšem mladiću i s njim svija hetero porodično gnijezdo, no naslov filma zloguko ukazuje na to da je i ona na kraju mrtva jer se vratila bezbojnom i lažnom životu.

Srpski film Dragana Marinkovića *Diši duboko* porodična je drama u kojoj djevojka Saša (Ana Franić) s mladićem Stefanom planira emigrirati u Kanadu, no nenadano se zaljubljuje u njegovu sestru Lanu, fotografkinju s boravištem u Parizu. Djevojke pokušava razdvojiti Sašin otac Miloš (Bogdan Diklić), dok majka (Mira Furlan) pokazuje više razumijevanja, budući da je i sama u ranoj mladosti imala platonsko homoseksualno iskustvo. Miloš na kraju umire od infarkta – potaknutog susretom sa (homo)seksualnim zlostavljačem iz djetinjstva. Za Sašu i Lanu na kraju ipak nema budućnosti, jer, kako veli sama Saša, „Beograd nije Pariz”.

Konačno, slovenski *Čuvar granice* Maje Weiss bavi se riječnim pustolovinama ženskog trojca, koji se upušta u nadrealno i simbolički nabijeno putovanje niz Kupu (u tom smislu film je svojevrstan križanac Conradovog *Srca tame* i Boormanovog *Oslabađanja*). Alja, Žana i Simona (Tanja Potočnik, Iva Kranjc, Pia Zemljič) tri su studentice za koje bi se uvjetno moglo tvrditi da svaka predstavlja jedan stadij ženske seksualne emancipacije – od potpune potisnutosti u liku Simone, do potpune

oslobođenosti (lezbijke) Žane. Premda je u heteroseksualnoj vezi, Alja se tokom putovanja – na Simonino zgražavanje – seksualno zbližava sa Žanom. Na kraju bizarne pustolovine, u kojoj se suočavaju s brutalnim „čuvarom granice“, desničarskim nacionalističkim patrijarhom, koji je možda i silovatelj i ubica, povratkom u „stvarni“ svijet lezbijska se veza prekida i sve tri djevojke ostaju nasukane na vlastitim emocionalno-seksualnim otocima.

4. Bi, ne bi

Od tri navedena filma prva dva u središtu radnje imaju lezbijski par, dok je u *Čuvaru granice* stupanje u istospolni odnos jedna od nuspojava simboličkog ženskog putovanja – oslobađanja, tj. ženske emancipacije. Nadalje, valja odmah primijetiti da je u sva tri odnosa polovica istospolnog para na kojoj je narativno težište i koja je fokalizator radnje, *biseksualna* polovica, koja na kraju filma uspijeva „preživjeti“ – u *Finim mrtvim djevojkama* biseksualna Iva preživljava doslovno, dok joj partnerica („čista“ lezbijka) smrtno stradava; u *Diši duboko* Saša ostaje u radnji, dok homodluč(e)na Lana iz nje nestaje vrativši se u Pariz; a u *Čuvaru granice* opet je punokrvna lezbijka ona koja doživljava poraz i emocionalnu „smrt“, bivajući ostavljena. Usprkos filmskoj priči koja lezbijstvo kao takvo ne osuđuje, ono je, dakle, jasno prikazano kao *nemogućnost*. Kao što je već sugerirano, simboličko značenje i doslovna funkcija (poslijeratne) žene kao esencijalnog reproduktivnog faktora nacije i etniciteta ne smije biti narušena – lezbijstvo u trenutku krize postaje nešto što žena mora odbaciti da bi preživjela; ona, kao i nacija, čiji opstanak utjelovljuje. (U tom smislu ne čudi da je lezbijstvo u sva tri filma prikazano kao *izbor*). Uloga koju redatelj/ica na kraju filma namjenjuje svojoj protagonistici identična je onoj koju država u trenucima krize (rata, poraća – odnosno re/konstrukcije domovine) nameće Ženi.

Ženska emancipacija (simbolizirana lezbijstvom), koja je trebala biti posljedica novostečene državnosti i demokratije, mora se staviti „na čekanje”, ako ne i potpuno odbaciti – za „viši” cilj, za domovinu. Ovaj rezultat u sva tri filma prikazan je kao tragičan, no nužan i neizbježan. U *Finim mrtvim djevojkama* Iva je shvatila da lezbijstvo vodi u tragediju, pa pronalazi smisao vlastite egzistencije u braku i *majčinstvu*; u *Diši duboko* Saša ustvrđuje da Beograd „nije Pariz” i prekida lezbijsku vezu, implicirajući da je lezbijski odnos/egzistencija u (poslijeratnoj) Srbiji nešto neostvarivo; u *Čuvaru granice* Maje Weiss povratak na kopno/zemlju znači i „prizemljenje” žudnje. Kod potonjeg filma (uzgred, prvog slovenskog dugometražnog igranog filma koji je režirala žena) zanimljivo je uočiti i formalne, antinarativne elemente koji prate žensko putovanje rijekom: umetnuti, neočekivani nadrealistički podvodni kadrovi, fantazmagorične šumske sekvence za koje se ne zna jesu li san ili java, zastrašujući muzički lajtmotiv koji pruža oštar kontrast idiličnom krajoliku i proizvodi efekt začudnosti i sl. prizivaju na trenutke formu eksperimentalnog filma, glavnog utočišta alternativnim umjetničkim orijentacijama, ali i ženskog „kontrafilma” na kakav je pozivala Claire Johnston (1974). Ženski kontrafilm od konvencionalnog se razlikuje u formi i u sadržaju, pri čemu je narativni tok isprekidan, propitujući sam proces proizvodnje filma. Nažalost, kod *Čuvara granice* formalni je i jedini aspekt filma koji dosljedno provodi politiku otpora *mainstreamu*, jer se dominantno narativni pripovjedni svijet na kraju opet konsolidira u ideološki tradicionalno, konzervativno celuloidno tkivo.

A premda izbjegavajući dobro znanu i u LGBTQ teorijskoj literaturi već ekstenzivno dekonstruiranu perspektivu patologizacije lezbijstva⁸, ovi ga filmovi do te mjere

8 Pored već spominjanih, neka od značajnih teoretičarskih imena su Judith Mayne, Teresa de Lauretis, Gayle Rubin, Eve Kosofsky Sedgwick, Andrea Weiss, Patricia White, Richard Dyer i dr. (za popis reprezentativnih radova vidjeti bibliografiju).

povezuju s iskustvom traume da se logično nameće paralela s iskustvom poslijeratne dezorijentacije, neplodnosti, pa i sterilnosti – koju treba (svjesno) odbaciti i okrenuti se društvenoj obnovi/reprodukciji.⁹

5. Okupacija u 24 fps

Možemo li, međutim, ovakve narativne imperative povratka u heteroseksualnost ili odlaska u smrt okarakterizirati i kao svojevrstnu režisersku kritiku društva? Kao što sam već napomenula, ovi filmovi na prvi pogled uistinu i nude eksplicitnu kritiku političkog i repatrijarhalizacijskog poraća. Ekstremni nacionalistički likovi (u *Djevojkama* i *Čuvaru granice*) prikazani su kao nasilni i monstrozni zlostavljači žena i potencijalne ubice. I samo društvo kao grupni subjekt prikazano je kao agresivno i netrpeljivo spram različitosti: u *Djevojkama* je upravo društvo zajednički odgovorno za smrt lezbijke, u *Čuvaru granice* „muška” zajednica, ugrožena ženskom

⁹ Ivino lezbijsko iskustvo usko je vezano uz traumu partneričine smrti; Sašino iskustvo lezbijstva neraskidivo je povezano s očevom smrću, za koju se osjeća odgovornom. Ovdje svakako valja skrenuti pažnju i na zrcalnu narativnu, ili radije, karakterizacijsku, liniju iz koje spoznajemo da je Sašinog oca Miloša seksualno zlostavljao stariji dječak u domu za napuštenu djecu, a njegova implicirana latentna homoseksualnost s tim se iskustvom dovodi u direktnu vezu. Kad sazna za kćerkinu seksualnu praksu, kao i kad vidi голу stražnjicu svog sudskog pripravnika, Miloševa (homo)seksualna trauma se reaktivira, a unutarnji sukob traume i žudnje može se razriješiti samo na jedan način – infarkt. Naposljetku, Anjin „izlet” u lezbijstvo u *Čuvaru granice* transgresija je implicirana i samim naslovom filma – poput dobro poznate teorije o homoseksualnosti kao mladenačkom eksperimentu, Aljina transgresija na neki je način logična posljedica zajedničkog izleta u nesvjesno, pa je tako logično da izranjanje iz spomenutog svijeta znači reparaciju i konsolidaciju vlastitog seksualnog identiteta.

emancipacijom, siluje jednu od protagonistica (silovanje je pritom filmski formulirano kroz nadrealno-subjektivnu sekvencu, pa se može tvrditi da je ovaj čin zapravo protagonističin subjektivan doživljaj i/ili halucinatorna posljedica traumatičnog susreta s nasilnom patrijarhalnom kulturom), a u *Diši duboko* društvo – i porodica kao njegova elementarna građevna jedinica – onemogućuju lezbijski odnos (odnosno poriču mogućnost njegove integracije u sistem), jer se u trenutku suočavanja s homoseksualnošću (očekivano) *raspadaju*.

U slučaju Matanićevih *Djevojaka* radi se uistinu o kritici mnogih društvenih bolesti, od kojih je homofobija samo jedna u nizu. Kao apsolutni kontrast nježnoj sapfičkoj ljubavi, heteroseksualnost i njezini plodovi u filmu su prikazani u najgrotesknijem mogućem svjetlu: na čelu idealne višechlane katoličke porodice brutalni je zlostavljač supruge i agresivni nacionalista. Svoje najgrotesknije i najopresivnije lice heteroseks konačno pokazuje i u silovanju, kojem bezglasno i voajerski svjedoči nekoliko stanara hetero zgrade. Heteroseksualnost je ovdje simbol prokreacije društvenih zala ili oblik uspostavljanja dominacije nad slabijim, no izlažući svoje lezbijke tolikoj količini nekontroliranog nasilja, Matanić i sam postaje okupator. Autor sugerira neumitnu i apsolutnu društvenu nezaštićenost žena; djevojke nemaju kontrolu ni nad bravom vlastitog stana, ljudi unutra ulaze i izlaze po volji, u svako doba dana i noći i pogledom ili nasiljem markiraju njihovu teritoriju. Zakon ih ne štiti, a ni one nisu dovoljno prisebne da prijave silovanje. No Matanić nije jedini koji podliježe iskušenju eksploatacije lezbijki – i Marinković, pa u određenoj mjeri i Weiss, vrlo slično „okupiraju” lezbijstvo, samom činjenicom da ga pretvaraju u metaforu za *relevantnije* društvene boljke. Poprilično nezainteresirani za *sadržaj* lezbijskog odnosa, režiserski trojac ovu atraktivnu, kontroverznu, svježiu i politički itekako potentnu temu koristi kao praznu ljušturu koju po volji pune kritikom nacionalizma i patrijarhata (Matanić i Weiss) i/ili patologije porodičnih, pa tako i društvenih odnosa (Marinković). A ljuštura odnosa najefikasnije se čisti tako da se isti u potpunosti iskorijeni iz društvenoga konteksta – Matanićeve Iva i Marija nemaju krug prijatelja, nisu u kontaktu s porodicama, nisu umrežene ni u kakvu zajednicu koja

bi im pružila podršku, svoju orijentaciju ni ne imenuju, dok je Marinkovićeve Saša i Slovenka Alja, svaka na svoj način, *poriču*. (Alja svoju lezbijsku praksu odšućuje – dok im Simona dobacuje da nisu „prirodne“; Saša pak veli „nisam gej“. U uho upada i činjenica da se tokom filma niti jednom ne čuje tabuizirana riječ „lezbejka“). Lezbijski *identitet* u ovim filmovima postoji samo kao nešto što se može (i treba) poreći, a samo lezbijstvo ostaje isključivo neizgovoriva *praksa* – koja je, kao što smo mogli primijetiti, prilično nesta(bi)lna – svojom fluidnošću savršeno pogodujući rekonstrukcijskom i rekonstitutivnom narativno-(re)produktivnom „razrješenju“ lezbijskog pitanja, što iziskuje i logika na taj način postavljenog scenarija: seksualni identitet/ samoimenovanje implicira postojanje čitave zajednice, čitavog sistema, pa i političkog sistema, unutar kojeg bi lezbijka imala svoje definirano, politički fiksirano mjesto. Prisivljanje lezbijskog seksualnog identiteta u tom smislu značilo bi preuzimanje kontrole, značilo bi djelovanje; no lezbijski likovi koji vladaju svojim sudbinama ne bi više mogli funkcionirati kao metafore, pa je potpuno logično što Matanić, Marinković i Weiss svojim lezbijkama nalažu da homoseksualnost poriču ili – zauvijek šute.

6. Homofobija između redova

Budući da svoje lezbijke koriste kao metafore, razumljivo je da se Matanić i Marinković nisu potrudili dublje istražiti realni kontekst i prakse lezbijske supkulture. I recimo, da preko toga možemo prijeći. Ali treba li prelaziti i preko njihove *homofobije*? Da ne bude nesporazuma u terminologiji, valjalo bi nam prvo ocrtati radnu definiciju pojma homofobija. Homofobija se, naglasimo, ne manifestira samo u mržnji i nasilnim činovima spram homoseksualne populacije. Homofobija je već i sama nelagoda pri pomisli na dvije osobe istog (obično muškog) spola u ljubavno-seksualnom kontekstu. Motiv muške homoseksualnosti pojavljuje se, kako je već spomenuto, u filmu *Diši duboko* –

gdje intradijegetički posmatrač, pri pogledu na голу mušku stražnjicu, doživljava infarkt, suočen s vlastitim homoseksualnim porivima. Muška homoseksualnost postjugoslavenskim režiserima prilično je nemio teritorij i kada na njega valja stati, kroz to minsko polje radije će protrčati nego se njim šetati.¹⁰ No, lezbijstvo je, dakako, druga priča. Niz dlaku stereotipu lezbijskog seksa kao egzibicionističkog performansa za heteroseksualnu (mušku) publiku, Iva i Marija se maze u krevetu uz mekano raspršenu svjetlost svijeća, u romantičnom ozračju njihova ljubavnoga gnijezda, dok kamera lagano i strpljivo klizi uzduž i poprijeko njihovih mladih i jedrih tijela. Slično tome, miluju se, glade i nježne poljupce izmjenjuju Saša i Lana. Prvo se zajedno kupaju u kadi, a kasnije vode slatku ljubav na prostranom balkonu, izlažući svoja pohotna djevojačka tijela svježem ljetnom povjetarcu. Ovakve prizore, priznat ćete, homofobnima ne bismo mogli nazvati sve i da usred njih iznenada utrče skinheads i „iscipelare” naše junakinje. Kako onda to nazvati? Možda „eksploatacijom”? Teška i višesložna riječ, reći ćete, no možda će vam se učiniti da je nameće i sam režiser Dragan Marinković kada, govoreći o svom filmu, izjavljuje: „Muški deo sveta će jako voleti da ga pogleda.”¹¹

¹⁰ Za detaljniju analizu prikaza muške homoseksualnosti u bosanskom filmu *Go West* pogledati moj tekst „Musliman od medijske vrijednosti”, na: <http://www.h-alter.org/vijesti/arkhiva-2006-1/musliman-od-medijske-vrijednosti> (stranica posjećena 1. 11. 2009. godine).

¹¹ „Gay priča kroz sukob generacija”, intervju s Draganom Marinkovićem na: http://www.balkanmedia.com/magazin/2649/dragan_marinkovic_gay_prica_kroz_sukob_generacija.html (stranica posjećena 1. 11. 2009).

7. Seks, tekst i kontekst

Kada je riječ o filmskoj analizi, za dodatne interpretacijske ključeve uvijek pomaže razmotriti i filmske materijale, poput intervju, izjava, omota DVD-a, koji su pratili promociju filmova s ovom, reklo bi se, škakljivom temom. Škakljivo je zapravo izuzetno prikladan pridjev, jer veliki broj ovih „posebnih dodataka” izaziva smijeh, pa makar samo i kiseo. Zanimljivo je koliki su pritisak mediji u stanju izvršiti na glumce koji su u nekom filmu glumili homoseksualce (isto vrijedi i za lezbijke, dakako). Dok glumca Krešimira Mikića niko nije povlačio za rukav užasnuto ga i ispod glasa zapitkujući kako je to bilo u *Finim mrtvim djevojkama* utjeloviti silovatelja, Nina Violić je, očito, bila pod velikim pritiskom medija ili kakvog unutarnjeg etičkoga korektiva. Naime, u kratkom videoradu o nastajanju filma, pod naslovom „Kino gerila”, Violić u zavidnom roku uspijeva *dvostruko* afirmirati vlastitu heteroseksualnost (poljuljanu ulogom muškobanjaste lezbijke Marije): u jednom prizoru vidimo je kako zuri u monitor na kojem se jasno vidi fotografija nabildane polugole muškarčine. A kad ste se uvjerali da je Nina ipak „normalnog” seksualnog opredjeljenja, neće vas iznenaditi ni kad počne listati knjigu o – trudnoći. Istina je: Nina je uspješno nadvladala iskušenja u koja ju je svakodnevno dovodilo snimanje ljubavnih prizora s Olgom Pakalović i zatrudnjela je – prirodnim putem!

Teško je reći da li je riječ o planskoj strategiji marketinga ili je to nešto s čim su se glumci i glumice spontano i pojedinačno prisiljeni obračunavati, ali i kod filma *Diši duboko* došlo je do slične potrebe za „razminiravanjem” lezbijske teme u medijima. Stanje prava LGBTQ osoba u Srbiji uistinu nije nešto što bi trebalo prečesto testirati na vlastitoj koži – najbolje to znaju sudionici i sudionice srpskih neuspjelih prideova; ni nakon osam godina od prvog beogradskoga krvavog Pridea 2001. godine, ništa se nije promijenilo – o tome svjedoče sveprisutni grafiti protiv homoseksualaca i njihovih prava po fasadama srpske prijestonice te policijska zabrana održavanja Povorke ponosa 2009. godine. Ne čudi stoga ni

panično poricanje Ane Franić, koja u tri različita intervjua na sve moguće načine naglašava da *Diši duboko* nije lezbijski film, da se „ljubav između te dve devojkice dešava iz sasvim drugih razloga”¹², da je lezbijski motiv „samo okvir za celu priču”, a ne propušta istaknuti ni to da „film ne *propagira* homoseksualnost” (moj kurziv). Naročito je rječit dio u kojem Ana Franić tvrdi kako protagonistice „uostalom, i nisu lezbijke, već devojkice koje su bile *prinudene* da ljubav, koju nisu mogle da nađu na drugim stranama, potraže jedna u drugoj”.¹³ Ovo žestoko ograđivanje od lezbijske teme potvrđuje i omot DVD-a, na kojem se ljubav dviju djevojaka, a još manje lezbijstvo, ne spominje niti jednom riječju, niti se spominje išta drugo iz čega bi se mogao dokučiti sadržaj filma. Ovakav stav glumačke ekipe filma *Diši duboko* na potencijalno neprijateljskoj domaćoj teritoriji (intervjui su dati za popularne tabloide *Blic* i *Kurir*) donekle je razumljiv, no uz temu lezbijstva zasigurno je išla i kalkulacija da će privući pažnju inozemne, prvenstveno „liberalnije” zapadne publike, gladne još neistražene poslijeratne, balkanske, pa još i LGBT egzotike – što je filmu poput *Diši duboko*, premda na domaćem terenu uporno poriče homoseksualnu orijentaciju – paradoksalno omogućilo ulaz na međunarodnu filmsku scenu upravo posredstvom festivala gej i lezbijskog filma (uvršten je u program San Francisco International Lesbian and Gay Film Festivala, Melbourne Queer Film Festivala, festival OutTakes u Wellingtonu, Queer Zagreba i sl.). Participacija u filmskoj produkciji ovakvog tipa nužno izaziva shizofreniju jer na domaćoj teritoriji u autorskom nastupu treba po svaku cijenu reducirati faktor problematične seksualnosti, tako da se on slučajno ne bi povezoao s autorskim/glumačkim intimnim inklinacijama, a u dalekom svijetu, koji njeguje i

12 „Glumica do posljednjeg daha”, intervju sa Anom Franić na: http://www.blic.co.yu/stara_arhiva/arhiva/2004-11-05/strane/intervju.htm (stranica posjećena 1. 11. 2009).

13 „Homoseksualci su svuda oko nas”, intervju sa Anom Franić na: <http://arhiva.kurir-info.co.yu/Arhiva/2004/decembar/25-26/ST-06-25122004.shtml>.

podržava LGBT (sup)kulturalnu produkciju, potencirati ga gdje god je to moguće jer u nepreglednom moru konkurencije jedino on potencijalno garantira zanimanje javnosti.¹⁴

8. Zaključci i perspektive

Jedan od zanimljivijih trendova u popularnoj kulturi posljednjih godina jest povratak figure vampira kao iznimno moćne metafore i ventila za potisnute

14 Dakako, pored inozemnog interesa, autori svakako mogu računati i na faktor radoznalosti domaće/regionalne publike, koja će nesumnjivo hrliti u kina da premijerno svjedoče ljubavi kojoj se u postjugoslavenskoj javnosti još uvijek nerado izgovara ime. Izuzetno je zanimljiv i rječit primjer najavljenog filmskog projekta (film *Parada*) jednog od najuspješnijih srpskih režisera mlade generacije – Srdana Dragojevića. Vrijedi citirati režiserov opis sadržaja: „To je hrvatsko-srpsko-makedonsko-slovenska koprodukcija, igrat će i glumci iz tih zemalja i bit će snimana u svim zemljama. Film govori o grupi gay aktivista, koja, odbijena od policije i nemoćna da organizira gay paradu u Beogradu, odluči angažirati kriminalce iz ex YU da ih štite. Zanima me mogu li dva čovjeka, jedan sofisticirani gay i jedan bivši kriminalac homofob, naći zajedničke elemente i čak postati prijatelji, što nadilazi priču o gay pravima i postaje priča o mogućnosti prijateljstva na ovim prostorima.” Ovaj iznimno ambiciozan filmski projekt (još jednog heteroseksualnog režisera, koji „nadilazi”, čitaj *metaforizira* priču o gej pravima) kao da preslikava i višestruko pojačava formulu triju analiziranih filmova (a svakako i filma *Go West* Ahmeda Imamovića) – igra na kartu međunarodnog političko-kulturalnog voajerizma, kao i regionalne fascinacije kontroverznom temom i još uvijek itekako kontroverznom (post)teritorijom (intervju s Dragojevićem „Umjetnost može mijenjati stvarnost” na: <http://www.slobodnadalmacija.hr/Scena/Spektakli/tabid/145/articleType/ArticleView/articleId/87813/Default.aspx>).

aktuelne društvene paranoje, najčešće vezane uz ljudsku seksualnost.¹⁵ Dok je vampirizam u globalno megapopularnoj *Sumračnoj sagi* (između ostalog) metafora za *backlash* na tinejdžersku probudenu (hetero)seksualnost, te zavodljivi audiovizuelni apel za povratak dobrim starim tradicionalnim vrijednostima, deklarirani gej autor Alan Ball u serijalu *True Blood* postmoderno se poigrava i dijalogizira s čitavom tradicijom interpretacije vampira kao metafore za zabranjene seksualnosti tako što uzima homoseksualnu supkulturu te joj navlači, prilično prozirno, vampirsko ruho – preuzimajući pritom i čitav sleng koji se uz nju vezuje¹⁶.

I dok su male šanse da će se ijedan vampir pobuniti što se tako konzervativno, pa makar i duhovito, metaforizira i što mu se, na očigled svih oduzima glas, stvar s celuloidnim postjugoslavenskim lezbijkama, kao što smo vidjeli, malo je kompleksnija. Osim toga što ih *breeder* neumorno uprežu u ideološke plugove, nigdje na horizontu ne nazire se lezbijski Alan Ball, autorica koja bi istinskim zanimanjem za temu i poznavanjem materije popunila rupe u kulturnoj produkciji ovoga tipa. Ništa čudno; pored toga što se režiserke koje dobiju priliku i novac da snime dugometražni igrani film na području čitave bivše države mogu nabrojati na prste veteranke udarnice u lokalnoj pilani¹⁷, deklariranje i javno demonstriranje

15 Za podrobniju analizu vidjeti Gordon i Hollinger (1997).

16 Tako se vampiri pozivaju da društvenu vidljivost postignu „izlaskom iz lijesa” (kao što homoseksualci u istu svrhu „izlaze iz ormara”); vampiri ne-vampire nazivaju „breatherima” (onima koji dišu), dok u gej slengu ne-homoseksualce označava pojam „breeder” (onaj koji se razmnožava) i sl.

17 U Hrvatskoj je, konkretno, od 1990. do 2007. snimljeno ukupno 108 dugometražnih igranih filmova (od kojih su, uzgred, samo 6 režirale žene, i to tek četiri različite), što čini godišnju proizvodnju od prosječno 6–7 filmova – od kojih je gotovo sve sufinansirala država; u Sloveniji je od nezavisnosti snimljeno oko 150 dugometražnih filmova, prosječno 7 godišnje; u Srbiji godišnja brojka zna doseći dvadesetak naslova.

vlastite seksualnosti među filmskim umjetnicama i umjetnicima iz regije popularno je samo ukoliko je partner/ica suprotnoga spola. U tom smislu možda je isplativije vlastite nade u kinematografsku ružičastu revoluciju investirati u neke druge dionice. U dionice Evropske unije, možda?

Kako sam pokazala, mukotrpno putovanje od emancipiranog subjekta do „čuvarice granice” – etničke, nacionalne i biološko-reproduktivne granice – celuloidna lezbijka vrlo je uspješno „odradila”, na ponos domovine/nacionalne države. Ipak, valja nam se ozbiljno zapitati kako će se, i hoće li se uopće moći, nositi s dvoslovnim, no velikim izazovom koji je pred njom, izazovom po imenu EU. Kao protagonistica ideološke reprodukcije zajednice, prenošenja njene kulture, te označiteljica etničkih i nacionalnih razlika, lik žene (koja-bi-htjela-bitilezbijka) sad je pod još većim pritiskom da položi vlastiti užitak i seksualni (pa tako i politički) identitet na oltar domovine kojoj EU prijeti oduzeti kulturni identitet i prirodne resurse, te promijeniti demografsku sliku poplavom jeftine radne snage iz istočnih zemalja. S druge strane, međutim, EU (barem tek formalno, barem u teoriji) crno na bijelom nudi nešto što poslijeratna „demokratija” lezbijki nikad nije nudila – nudi joj ime, zakonsko utočište – nudi joj *izbor*.¹⁸

Suočena s nimalo laganim izborom – domovina ili ja – nova celuloidna lezbijka vrlo lako bi mogla zapasti u shizofreniju. No, uspije li joj se othrvati, odbaciti osjećaj krivice kao reliktnog nekog starog, patrijarhalnog i traumatičnog (po)ratnog doba – i uspije li iz kakvog kulturno-umjetničkog fonda EU izvući dovoljno novca za kakvu cjelovečernju autobiografsku priču – lako je moguće da ćemo napokon dobiti sretan svršetak u kojem su vampiri siti, a lezbijke na broju.

¹⁸ EU-ova Povelja o temeljnim pravima, koja je sastavni dio Lisabonskog ugovora, prvi je i jedini međunarodni dokument koji sadrži odredbu koja zabranjuje diskriminaciju na osnovu seksualne orijentacije (stupila je na snagu 1. 12. 2009).

**'QUEER ONLINE':
QUEER ZAJEDNICA NA INTERNETU I AKTIVIZAM U
HRVATSKOJ, SRBIJI I BOSNI I HERCEGOVINI**

I. Uvod

Pojava novih medija – web stranica, foruma, blogova, soba za ćaskanje (engl. *chat*) i ostalih komunikacijskih 'spravica', značajno je utjecala na naše razumijevanje medija kao alata za društvene promjene. Brojne analize (Creeber i Royston 2009; Johansson 2003; Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008; Mossberger, Tolbert i McNeal 2008) ispituju da li i na koji način novi mediji mogu redefinirati i uvesti nove mogućnosti za veću uključenost građana u javnu sferu. Klasična razumijevanja političke participacije naizgled su promijenjena, a njeni glavni izvori – motivacija, stvaranje kapaciteta i mobilizacija (Verba, Schlozman i Brady 1995, u Mossberger, Tolbert i McNeal 2008) postaju mogući kroz različite web forme (Mossberger, Tolbert i McNeal 2008, str. 68). Čak i glasanje, koje je, prema Putnamu (2000), ključna aktivnost političkog učešća, sada ovisi o tome da li će i kako internet biti iskorišten tokom predizborne kampanje (Moyo 2009, u Creeber i Royston, 2009, str. 143) Odnosi između onih koji šalju i onih koji primaju informacije su promijenjeni, zahvaljujući jednostavnom pristupu i protoku informacija (Ibid.). Baš kao i 'rizom' (Deleuze i Guattari 1987), ova nova sfera komunikacija funkcionira na principu neuhvatljivosti i slučajnosti – stvaranjem mreže različitih glasova u eteru, koja je uvijek u pokretu, bez ustaljenih formi ili pravila, neprestano uključujući nove glasove i ideje (Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008, str. 29).¹

¹ Metaforu 'rizoma', kao principa razmišljanja, kreirali su tokom 70-ih Deleuze i Guattari, kao simbol nelinearnog, nomadskog i anarhističkog principa – suprotstavljenog strukturi. „Za razliku od drveća i njihovog korijenja, rizom spaja svaku tačku sa svakom drugom tačkom.” (vidi: Deleuze i Guattari, 1987).

Manjinske grupe, obično marginalizirane i ušutkane u *mainstream* javnoj sferi, imaju posebnu korist od ovih novih rizomskih medijskih sfera. Stvaranje onoga što Nancy Fraser (1990) naziva 'alternativnim' javnim prostorima, sigurnim za stvaranje grupnog identiteta i političke platforme, i okupljanje na njima danas iziskuje kompjuter i dobru internet konekciju. Štaviše, ova 'virtuelna' forma političkog učešća nudi anonimnost i sigurnost – veoma cijenjene karakteristike za manjinske grupe i aktiviste koji djeluju u tradicionalnim društvima. Jedna od takvih grupa je i *queer* populacija ili LGBTIQ (lezbijke, gej, biseksualne, transrodne, interseks i *queer*) osobe, čija je pozicija u mnogim društvima još uvijek opterećena marginalizacijom, diskriminacijom i nasiljem.²

Na području bivše Jugoslavije, gej i lezbijki pokret nastao je u drugoj polovini 80-ih godina, dok se većina formalnih organizacija pojavljuje početkom 90-ih godina – u isto vrijeme kada i ratni konflikti. Nakon gotovo 20 godina postojanja, pokret je uspio staviti temu 'seksualnih i rodnih manjina' na političku agendu.³ Međutim, diskriminacija i nasilje nisu prestali biti dio svakodnevnice. Predvođen entuzijazmom i hrabrošću nekoliko individua i organizacija, pokret nije uspio u privlačenju većeg broja *queer* osoba putem tradicionalnog, 'grass-root' aktivizma. Naime, jedna od glavnih prepreka ovom pristupu bio je strah od javne vidljivosti.

No, tamo gdje tradicionalne forme nisu uspjele, uspjele su neke druge forme. Prve društvene mreže koje su uspjele okupiti na stotine *queer* osoba uspostavljene su

² Za više informacija o stanju ljudskih prava LGBTIQ osoba širom svijeta vidi: <http://www.amnestyusa.org/lgbt-human-rights/page.do?id=1011002>.

³ Većina zakona koja se bavi diskriminacijom, jednakosti spolova, pa čak i Krivični zakon, zabranjuje seksualnu orijentaciju koristiti kao osnov za diskriminaciju. Vidi, naprimjer, antidiskriminacione zakone usvojene u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini (tekst je dostupan na web stranici Udruženja Q, www.queer.ba) ili Zakon o ravnopravnosti spolova BiH (<http://www.arsbih.gov.ba/>). Naravno da je upitno da li su oni rezultat promjene i rada lokalnih aktivističkih grupa ili pritiska EU i drugih međunarodnih organizacija. Ili i jednoga i drugoga.

putem prvih gej i lezbijskih foruma, nastalih kao integralni dio web-portala: www.gay-serbia.com; www.gay.hr; www.balconn.com, www.queer.ba, www.gaykosova.org itd. Trenutno, 'Gay Serbia' forum broji 10.005 registriranih korisnika; 'Gay.hr' 9.663, dok je www.queer.ba imao 1.500 registriranih korisnika prije hakiranja i potpunog brisanja tokom Queer Sarajevo Festivala 2008. godine. Ovaj forum danas broji 303 korisnika.⁴ Za većinu njih, web nudi neograničen i, što je najvažnije, siguran prostor za razmjenu informacija koje se ne mogu naći u *mainstream* medijima, te prostor za stvaranje društvenih mreža i učešće u diskusijama na teme od značaja za *queer* zajednicu.

Međutim, većina ovih pseudonima (engl. *nick*) ostaje nevidljiva u tradicionalnim, javno vidljivim akcijama, te se čini da postoji jaz između 'grass-root' aktivizma, kao forme političkog učešća, i 'online' učešća u životu zajednice, koje se prvenstveno svodi na forumsko diskutiranje, susrete sa drugima i stvaranje prijateljstava i veza unutar same zajednice. Ovaj jaz predstavlja osnovu glavnog pitanja koje ću istražiti u ovom radu: koje su mogućnosti i prepreke web-a u osnaživanju *queer* osoba za veće političko učešće u procesima donošenja odluka na institucionalnom nivou i na nivou lokalnih aktivističkih organizacija? Da li je riječ o sigurnom prostoru u kome *queer* osoba ima mogućnost za stvaranje, istraživanje, propitivanje i potvrđivanje vlastitog identiteta, u kojem može zadobiti osjećaj pripadnosti i povjerenja i osnažiti se za javno deklariranje u vrlo nasilnoj sredini, ili su web forumi samo još jedna forma 'virtuelnoga geta', u kojem je nekome omogućeno da iskaže svoje mišljenje krijući se iza virtuelnog imena?

Dinamična historija političkoga organiziranja *queer* populacije zasnovana je na ideji javnog, vidljivog političkog identiteta u čijem se središtu nalazi čin deklariranja (Jagose

⁴ Podaci preuzeti sa: <http://www.gay-serbia.com/forum/index.php> (preuzeto: 12. novembra 2009); <http://www.gay.hr/diskusije/> (preuzeto: 12. novembra 2009); i <http://www.queer.ba/v1/forum/> (preuzeto: 12. novembra 2009).

1996; vidjeti također Sedgwick 2003, u Boyarin, Itzkovitz i Pellegrini, 2003). On može biti ostvaren na vrlo ličnom nivou ili pred javnim medijima, a predstavlja priznanje vlastitog identiteta ili seksualne orijentacije, te početak procesa njegova prihvatanja. U tom smislu, seksualna orijentacija, spolni i/ili rodni identitet postaju neke od ključnih varijabli koje određuju poziciju individue u društvu, porodici, među kolegama i prijateljima. Ukratko, deklariranje predstavlja prekretnicu u formiranju *queer* individue u javnom i političkom smislu.

No, ovaj proces se odvija i u virtuelnom svijetu, u kojem ideja deklariranja nema isto značenje i posljedice kao u 'stvarnom' svijetu. Da li je moguće očekivati od onih koji se potpisuju pseudonimom i od avatara da postanu glavni akteri i snaga zajednice u borbi protiv diskriminacije, nasilja i predrasuda koje dominiraju u javnoj sferi? Moj je glavni argument da to nije moguće. Iako forumi predstavljaju važno sredstvo za stvaranje mreža među *queer* populacijom – pogotovo u ovim postkonfliktnim društvima, ne baš prijateljski nastrojenim prema 'različitostima' uopće – oni nisu dovoljni za postizanje i održavanje najvažnijih karakteristika političkog učešća – za mobilizaciju, motiviranost i stvaranje kapaciteta. Štaviše, oni mogu imati kontraproduktivan efekat. Ukoliko nisu strukturirani i usmjereni ka ideji podržavanja političke participacije, beskrajne i besmislene diskusije, često opterećene internim svadama i odnosima, mogu doprinijeti nepotrebnom trošenju energije i motivacije svojih korisnika.

Motivacija za rad na ovoj temi je lična. Kao *queer* osobu koja je svoju orijentaciju javno objavila, postojanje velikog broja članova foruma, a tek desetak fizički prisutnih tokom aktivističkih akcija, često me je nerviralo. Pitala sam se gdje su svi ti ljudi? Da li je moguće da su zadovoljni sa nekoliko foruma i soba za ćaskanje? Odbijala sam učestvovati u ovim virtuelnim zajednicama, te sam profil na lokalnom forumu otvorila tek da bih mogla postavljati informacije o događajima koji su se organizirali. No, moja lična frustracija ne može izbjeći činjenicu da virtuelne zajednice postoje i da ih druge *queer* osobe vide kao siguran prostor za svakodnevni opstanak u neprijateljskom i

nasilnom okruženju. Stoga smatram da je veoma važno ispitati potencijal ovih foruma za osnaživanje većeg javnog i političkog učešća *queer* individua u postkonfliktnoj, tranzicionoj regiji bivše Jugoslavije.⁵

U prvom poglavlju rada fokusirat ću se na pitanje politika *queer* identiteta, kao i na historiju *queer* političkog aktivizma i stvaranje *queer* političkog identiteta. Oslanjat ću se na radove Jagose (1996), Wilkins (2004), Sedgwick (2003 u Boyarin, Itzkovitz i Pellegrini, 2003), Marcus (2002) i Garton (2004). Uzimajući u obzir da je glavni kontekst moje analize 'virtuelni', bit će značajno vidjeti kako identiteti funkcioniraju u virtualnom prostoru, uzimajući u obzir autore poput Dračo (2008), Miller i Arnold (2001); i Robinson (2007). Drugo poglavlje predstaviti će koncept novih medija i njihov efekat na klasično razumijevanje medija i političkog učešća. Za ovo pitanje oslanjat ću se na radove sljedećih autora: Moyo (2009, u Creeber i Royston, 2009); Hills (2009, u Creeber i Royston, 2009); Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier (2008); Pateman (1970, u Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier, 2008). U posljednjem poglavlju fokusirat ću se na analizu provedenih intervjua sa članovima foruma o njihovom iskustvu učestvovanja i uključivanja u *queer* zajednicu i aktivizam na internetu.

2. Metodološki i teorijski okvir

Istraživačka metodologija uključuje dvadeset i tri intervjua sa osobama koje se identificiraju kao LGBTQ, a registrirane su na tri najprominentnija *queer* foruma u regiji – www.queer.ba, www.gay.hr, i www.gay-serbia.org. Metoda intervjua je izabrana jer je

⁵ Iako ovaj rad istražuje forume, postoje i druge forme novih medija koje se koriste kao alati za reagiranje na šutnju tradicionalnih medija u vezi sa ovim pitanjima, kao što su blogovi (vidi: Dračo 2009).

bilo važno ispitati lična iskustva učešća na forumu, njegove utjecaje i odnose spram identiteta, procese javnog deklariranja, osjećaje pripadnosti *queer* zajednici i aktivizmu među sagovornicima. Stoga su intervjui sastavljeni od istog seta otvorenih pitanja, koja uključuju motivaciju za registriranje na forumu; stvaranje i razvoj sopstvenog forumskog identiteta; odnos između procesa javnog deklariranja, prihvatanja i razumijevanja vlastitog identiteta, te stvaranja osjećaja pripadnosti i povjerenja prema zajednici i forumu; vlastito poimanje *queer* aktivizma, aktivističkih iskustava i uloge foruma u navedenim procesima. Kada i gdje je to bilo moguće, intervjui su rađeni uživo, putem e-mail korespondencije, Skype-a i soba za ćaskanje. Svi su intervjui snimljeni, a u istraživačkom radu bit će korišteni inicijali sagovornika radi poštivanja njihove anonimnosti.

Uzorak za intervjuje formiran je na osnovu sljedećih kriterija: članstvo na najmanje jednom regionalnom *queer* forumu (aktivno učešće nije bilo neophodno iz razloga što su me također zanimala iskustva onih koji su napustili forum ili izbrisali svoj profil; neki članovi foruma također imaju različite forumske uloge, što znači da neki nisu samo korisnici, već su i moderatori); zastupljenost različitih identiteta – ne samo gej muškaraca ili lezbijki, već i transseksualnih, transrodnih i *queer* osoba; zastupljenost različitih iskustava sa procesom javnog deklariranja – onih koji su se izjasnili pred širim krugom ljudi, onih koji su se izjasnili pred ograničenim krugom ljudi i onih koji se većinom nisu izjasnili, tj. koji su 'u ormaru' (*in the closet*). Također je bilo bitno razgovarati sa osobama koje su na različite načine učestvovala na aktivističkoj sceni i onima koji ne dijele takvo iskustvo. Geografska komponenta nije u tolikoj mjeri bila bitna zbog toga što je većina sagovornika registrirana i aktivna na forumima koji postoje u drugim državama. Dakle, oni sami nisu ograničeni teritorijom. Većinu njih kontaktirala sam putem ličnih kontakata, ali također, kao registrirani korisnik foruma, i putem PP-a (privatnih poruka).

Od 23 sagovornika, dominantna starosna grupa je od 25 do 30 godina, te od 30 do 35, jedan je sagovornik u dobi između 35 i 40, a dvoje je mladih od 25 godina. Dva sagovornika se identificiraju kao transseksualne osobe, deset kao gej, osam kao

lezbijke i troje kao *queer* osobe. Većina njih se deklarirala u najužem okruženju (porodica, prijatelji, kolege). Šest sagovornika se javno deklariralo (u medijima, kroz različite kampanje itd.), a većina njih koji su se deklarirali imali su određeno aktivističko iskustvo (naprimjer, bili su uključeni u organizaciju određenog događaja). Ostali sagovornici nisu bili aktivni u organizacijama – neki su spremni podržati akcije, dok neki isključuju mogućnost učešća u njima zbog mogućeg negativnog stava prema tome u širim javnim krugovima.

Spomenuti su forumi izabrani zbog velikog broja registriranih korisnika, otvorenosti (u smislu da nisu definirani kao isključivo 'lezbijski', 'gej', 'trans' forumi), te zbog činjenice da sva tri foruma funkcioniraju kao dio web portala, koji nude bitne informacije, publikacije i vijesti za LGBTIQ zajednicu u regiji. Također, forum kao forma inicira i provocira komunikaciju između više osoba, zastupljenost različitih mišljenja i interpretacija određenih tema – nasuprot sajtovima za ljubavne sastanke, na kojima je komunikacija ograničena na dvije osobe i fokusirana na završni ishod (uglavnom seks ili poznanstvo) ili blogovima, ograničenim na jednu virtuelnu individuu koja kreira i prosljeđuje informaciju.

Glavni teorijski koncept rada uključuje teorije o *queer* identitetu i aktivizmu, novim medijima i mogućnostima političkog učešća. Što se tiče definicije pojma *queer*, oslanjat ću se na definiciju regionalne mreže LGBTIQ organizacija, koja je predstavljena u njihovoj političkoj platformi: „(queer se) odnosi na propitivanje i/ili odbijanje nametnutih normi patrijarhalne tradicije; kreiranje prostora, kulture i izražaja koji prevazilazi 'zatvorene kutije' LGB ili strejt seksualnosti, i/ili 'ženskih' i 'muških' spolova/rodova; omogućavanje samodefiniranja; predstavljanje radikalne politike koja uviđa povezanost svih vidova opresije.”⁶

⁶ Vidi na: http://www.queer.ba/seeq_announcements.htm ili <http://www.queerbeograd.org/okolektivu-topmenu-27>.

U spomenutom dokumentu, *queer* se koristi za opisivanje cjelokupne homoseksualne, biseksualne, transrodne i interseks zajednice, kao i „heteroseksualnih osoba koje sebe vide ili žive svoj život van hetero-patrijarhalnih normi” (Ibid.).

Pitanje identiteta, njihove vidljivosti i politike, od presudnog je značaja za politički *queer* aktivizam. Važno je uvidjeti kako je spomenuta tradicija javnog deklariranja, kao strategije političke participacije, prilagođena virtuelnoj javnoj sferi i novim oblicima političkog učešća. Novi mediji – termin koji se koristi za označavanje promjena u komunikacijama, uslijed napretka digitalnih tehnologija (Creeber i Royston 2009, str. 1) – na različite su načine kreirali virtuelne alternativne prostore u kojima je tradicionalno poimanje identiteta, učešća i zajednice stavljeno pod upitnik. Iako se novi mediji predstavljaju kao generatori novih mogućnosti za veću političku uključenost „nečujnih glasova koji postaju glasniji pod vlastitim uvjetima, bez medijatora” (Kluitenber 2009), o samoj prirodi ove participacije vrijedi raspravljati.

Smith (1993, u Mossberger, Tolbert i McNeal 2008) razlikuje tri glavne tradicije građanstva – liberalnu, republikansku i 'askriptivnu hijerarhiju'. Sve tri imaju različita poimanja o formama političkog učešća građana u javnoj političkoj areni. Dok su ekonomske okolnosti od centralne važnosti za liberalno razumijevanje građanstva i učešća, republikanska tradicija smatra krucijalnom mogućnost uživanja u političkim pravima, prvenstveno pravu glasa (Mossberger, Tolbert i McNeal 2008, str. 4). Ideja 'askriptivne hijerarhije' odnosi se na problem kontinuiteta društvene i ekonomske nejednakosti, segregacije i diskriminacije, koje postoje u realnosti uprkos napretku ideja o jednakosti i jednakom učešću svih građana (Ibid., str. 8). Stoga je glavno pitanje, vezano za odnos političke participacije, građanstva i novih medija, da li se 'askriptivna hijerarhija' prenosi ili prevazilazi u virtuelnom svijetu (Mossberger, Tolbert i Stansbury 2008; Katz i Rice 2002, u Mossberger, Tolbert i Stansbury 2008). Da li različite web forme omogućavaju onu vrstu učešća za koju Pateman (1970) tvrdi da „posjeduje određen stepen moći da utječe” na proces odlučivanja ili one

jednostavno predstavljaju brže, (relativno) jeftinije i jednostavnije načine da se dođe do informacije? Ovaj će rad ispitivati upravo to, i to na primjeru *queer (online)* zajednica u Hrvatskoj, Srbiji i Bosni i Hercegovini, a ispitivat će i potencijale glavnih web foruma da pokrenu i ojačaju političku participaciju *queer* osoba u ovim društvima.

3. Pederi, lezbe, trandže i *queer* osobe – politike identiteta

Identitet je centralno pitanje *queer* pokreta i *queer* politika. Iako je jedan od ključnih koncepata u modernoj politici, identitet je pojam koji izmiče pokušajima definiranja ili uokvirivanja nizom pravila i kategorija. Ti pokušaji se kreću od esencijalističkog stanovišta da je riječ o 'urođenoj' suštini, nečemu sa čim se rađamo, do konstrukcionističkih teorija, prema kojima je identitet fluidan, višeznačan konstrukt. Kao politička kategorija, identitet je također razmatran sa stanovišta modernizma i postmodernizma, na koje je feminizam imao značajan utjecaj, u svojim nastojanjima da preispita tradicionalno liberalno shvatanje učešća u javnom prostoru, te ideju 'neutralnoga građanina' (Hekman 2004, str. 42). Postavljajući osnovna pitanja o tome ko može, a ko ne može učestvovati u javnoj sferi, koje teme se smatraju 'političkim' a koje ne, feminizam je u velikoj mjeri doprinio jasnijoj viziji 'neutralnoga građanina' – riječ je o bijelom, heteroseksualnom muškarcu iz srednje klase, kome se prilagođava shvatanje demokratije i političke, javne sfere (vidjeti Millet 1970 i Pateman 1988, u Hekman 2004; Hekman 2004).

Liberalnu paradigmu o nevažnosti identiteta za pitanje političkog učešća u velikoj je mjeri pomjerio i građanski pokret u Americi tokom 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka. Ovaj je pokret zasnovan na ideji javne i nenasilne konfrontacije sa sistemom, zahtijeva ravnopravnost i pravo svih na učešće u javnom životu, čime je stvoren temelj za sve kasnije moderne društvene pokrete. Privatno je postalo političko; identiteti i načini na

koji se oni izražavaju postali su politička pitanja. Feminizam i pokret za građanska prava označili su eru redefiniranja politika identiteta i učesća, pozivajući sve 'ostale' i 'neprihvatljive' da se pridruže. Međutim, modernističke politike identiteta nisu mogle izbjeći zamku redukcije i fiksiranja – u javnoj sferi individua je često svedena na jedan jedini identitet, na dio zajednice čiji pripadnici dijele iste ideje, potrebe i očekivanja. Zamaglile su se razlike između individua: „Određena specifična javna percepcija identitarne grupe neizbježno će isplivati; od svih pripadnika te grupe očekivat će se da se usklade sa tom javnom percepcijom. Ova je definicija nametnuta spolja i, samim tim, nije došla iznutra. U mnogim, ako ne i u svim slučajevima, ona je u suprotnosti sa samoidentifikacijom identitarne grupe.” (Ibid., str. 90)

Ono što je modernističkoj teoriji izmaklo jeste fluidnost identiteta – šta oni znače, odakle proizilaze? Kakva saznanja, kakvi odnosi moći i diskursi su kreirali njihovo značenje? Šta u slučaju da neko ne želi prihvatiti dominantno značenje određenog identiteta, već traži druge odgovore ili se jednostavno odbija identificirati? Nova, postmodernistička teorija, na koju su utjecali Michele Foucault (1976) i Judith Butler (2001), označila je identitete kao konstrukte, produkte dominantnog diskursa. Sve ove ideje i teorije imale su značajan utjecaj na shvatanje seksualnosti i *queer* političku agendu, koja je prošla dalek put od seksualnog čina do jednog od centralnih pitanja moderne politike.

3.1. Redefiniranje granica privatnog i političkog

„[Homoseksualnost] je patetična mala drugorazredna zamjena za realnost, patetični bijeg od života. Kao takva zaslužuje pravednost, saosjećanje, razumijevanje i, kada je to moguće, liječenje. Ali ne zaslužuje podršku, uljepšavanje, racionalizaciju, lažni status mučeničke manjine, niti sofisticiranost o običnim razlikama u ukusima – iznad svega, ne zaslužuje pretvaranje da je išta drugo do pogubna bolest.”

Nepotpisan esej „Homoseksualci u Americi”, objavljen na dvije stranice u *TIME Magazine*, 21. januara 1966. godine (Marcus 2002, str. 73).

Diskutabilno je da li je 'homoseksualnost' u antičkom svijetu predstavljala običan, toleriran seksualni čin ili vid održavanja odnosa moći i dominacije u postojećem sistemu rodnih uloga (vidi Trexler, 1995). Uprkos tome, antička Grčka ima važnu ulogu u procesu nastajanja političkoga gej identiteta. Do 1978. godine, o homoseksualnim praksama antičkih Grka nije se raspravljalo u akademskim krugovima. No, te 1978. godine (1978, u Garton 2004), Kenneth Dover izdaje knjigu *Greek Homosexuality*, u kojoj se starogrčka kultura, umjetnost i književnost sagledavaju sa aspekta upravo postojeće homoseksualnosti. Ovo djelo imalo je veliki utjecaj na jačanje ideje kontinuiteta homoseksualnog identiteta, koji je bio moguć u društvima otvorenim i tolerantnim po pitanju seksualnosti. No, homoseksualni odnosi u antičkoj Grčkoj imali su striktna pravila. Sam seksualni čin nije bio toliko važan koliko uloga odraslog muškarca građanina u tom odnosu – pasivna uloga bila je izričito zabranjena za građanina. *Kinadoi*, mladići koji su imali pasivnu ulogu u odnosu, su ponižavani, a ponekad čak i kažnjavani.⁷ Fokus nije bio na spolu ili rodu seksualnog partnera, već na formi seksualnog čina i ulozi koju osoba ima u njemu (Garton 2004, str. 110).

Prosvjetiteljska je era promijenila – među ostalim stvarima – i shvatanje seksualnosti, koje je početkom srednjeg vijeka nametnula crkva. Od nečega što je bilo na vrhu liste grijehova, seksualnost je postala oblast eksperimentiranja – promiskuitet i pornografija su obilježili 16. i 17. vijek. Granice su oslabile ne samo u odnosu na seks, već i na shvatanje rodnih uloga – *cross-dressing* postao je nova društvena igra u javnom prostoru, poput 'molly houses', neke vrste prethodnica modernih gej klubova. Brays (1988, vidjeti u Jagose 1996) smatra 'molly houses' ključnim za stvaranje homoseksualne zajednice i

⁷ Homofobija označava animozitet prema gej zajednici, pogotovo prema gej muškarcima. No, njenu srž ne predstavlja u tolikoj mjeri seksualni čin per se, već rušenje rodnih normi i binarnosti 'istospolnim' odnosima.

identiteta, u kojima se, pored seksa, moglo uživati u „homoseksualnoj kulturi... predstavljajući, u modernom smislu, identitet, način bivstvovanja na ovom svijetu” (Jagose 1996, str. 11). No, za Foucaulta (1978), homoseksualnost kao kategorija identiteta stvorena je tokom viktorijanske ere, uprkos popularnom uvjerenju da se u tom periodu seksualnost nanovo stavlja u kontekst tabua, opasnosti i medicine. Medicina se prvi put očitovala po ovom pitanju i kreirala kategoriju seksualnih devijacija, kao što su voajerizam, fetišizam, homoseksualizam, transseksualizam itd. (Garton 2004, str. 119). Dok su neki autori tvrdili da su 19. i 20. vijek predstavljali 'mračno doba' seksualnosti, puno ograničenja i predrasuda (Marcus 1966, u Garton 2004), za Foucaulta (1978, u Garton 2004) su upravo ovi pokušaji definiranja seksualnosti, davanje značenja i imena njenim različitim oblicima, i prva istraživanja po ovom pitanju kreirali 'kategoriju' homoseksualnosti. Prvi put su osobe, okarakterizirane kao 'bolesni', 'devijantni' homoseksualci, imale priliku sagledati sebe u ovom kontekstu. Naravno, to ne znači da homoseksualnost nije postojala u prošlosti, već da je tada dobila svoje pravo značenje i mjesto u javnom diskursu (Garton 2004, str. 119).

Nova nauka u usponu – seksologija, također je utjecala na razvoj homoseksualnog pokreta i identiteta u 19. vijeku. U tom smislu, dva su imena vrlo značajna – Magnus Hirschfeld, koji je 1897. godine osnovao Naučno-humanitarni komitet (Scientific-Humanitarian Committee), i Benedict Friedländer, koji je inicirao Zajednicu posebnih (Community of the Special). Obje su ove 'homofilne' organizacije radile na području Njemačke sa ciljem jačanja tolerancije i dekriminalizacije homoseksualnosti (Garton 2004, str. 22).⁸ Dok je Hirschfeld definirao homoseksualni identitet kao 'treći spol', stavljajući znak jednakosti između „odbijanja nametnutih rodnih uloga i ponašanja i homoseksualne želje” (Boyarin, Itzkovitz i Pellegrini 2003, str. 59), Friedländer je

⁸ Takozvani 'Paragraf 175' bio je zakonski akt koji je kriminalizirao homoseksualnost počevši od ovog perioda, tokom vladavine Nationalsocijalističke partije u Njemačkoj, koja ga je revidirala i proširila 1935. godine, da bi on u potpunosti bio ukinut tek 1994. godine, nakon ujedinjenja Njemačke.

smatrao da je „homoseksualnost bila najviša i najsavršenija evoluciona faza rodne diferencijacije” (Ibid.). No, bitno je naglasiti vezu između homoseksualnosti, spola i roda, koja je tada definirana. Homoseksualni muškarci opisivani su kao ’feminizirani’, dok su lezbijke opisivane kao ’muškobanjaste’ (Garton 2004, str. 119). Nažalost, Drugi svjetski rat brutalno je zaustavio rad obje organizacije na području Njemačke i širom Europe. Međutim, u Sjedinjenim Američkim Državama, Drugi svjetski rat je gej osobama otvorio mogućnost povezivanja i upoznavanja, s obzirom na to da je većina njih bila izmještena od kuća. Ovi prvi kontakti začet će gej i lezbijki pokret u SAD-u tokom 50-ih i 60-ih godina 20. vijeka (Marcus 2002, str. 21).

Prve osnovane organizacije bile su: ’Mattachine Society’, koja je okupljala isključivo gej muškarce, i ’Daughters of Bilitis’, koja je okupljala lezbijke. Obje su se organizacije nosile sa bazičnim problemima i pitanjima gej i lezbijke egzistencije – kako okupiti ljude, kako im objasniti da nisu nemoralni, bolesni otpad društva, uvjeriti ih da se počnu boriti za svoja prava. Opća politička klima u društvu tog perioda nije bila prijateljska – zajedno sa komunistima, ’homoseksualci’ su bili visokorangirani na listi Josepha McCarthyja. Pored toga, zakoni u većini američkih država zabranjivali su seksualni čin analnog seksa, oralnog snošaja itd. Iako nije eksplicitno naznačeno, sve ove zabrane bile su korištene protiv gej osoba, te se stoga većina aktivističkih akcija tog doba odvijala u sudnicama i policijskim stanicama.⁹ Ideja homoseksualnog (ili gej) identiteta ponovo se vratila na različitost

⁹ Paragraf 286 odnosi se na seksualne odnose sa životinjama ili na muškarce koji imaju seksualne odnose putem anusa. Paragraf 286 također uključuje muškarca koji ima analni spolni odnos sa ženom. A paragraf 288a uključuje oralni snošaj – zadovoljavanje intimnih dijelova tijela jedne osobe ustima druge. U tadašnje vrijeme, oralni snošaj predstavljao je krivično djelo kažnjivo sa do četrnaest godina zatvora, bilo da je heteroseksualni ili homoseksualni snošaj u pitanju. No, dok su se oba paragrafa – 286 i 288a – mogla odnositi na heteroseksualce, iznimno mali broj heteroseksualnih osoba uhapšen je na osnovu ovog zakona. Većinom su u pitanju bili homoseksualni muškarci. Intervju je raden sa Herbow Selwynom, preuzeto iz Marcus, 2002, str. 38.

kao ključnu odrednicu: „*Mi nismo kao svi ostali. Ja ne razmišljam niti osjećam kao heteroseksualna osoba. Moj život nikada nije bio nalik životu heteroseksualne osobe. Imao sam emotivna iskustva koja kao heteroseksualan ne bih imao. Moja ličnost, moja osobnost, moj karakter i moj život razlikovali su se i razlikuju se od heteroseksualnog, ali ne kroz ono što radim u krevetu.*” (intervju sa Chuckom Rowlandom, jednim od osnivača Mattachine Society) (Marcus 2002, str. 24).

U procesu formiranja tog identiteta, jednu od najvećih prepreka predstavljala je internalizirana homofobija, odnosno lično uvjerenje gejeva i lezbijki da su devijantne i nemoralne osobe. No, tokom 60-ih godina 20. vijeka, kada se mijenja opća politička klima, i posebno sa procvatom novih pokreta za građanska prava – afroameričkog, feminističkog, mirovnog, uvodi se novi koncept *javnog* djelovanja i sučeljavanja. Za promjene se borilo na ulicama, na nenasilan ali beskompromisan način, te je ovaj princip preuzela i nekolicina gej aktivista koja je organizirala prve javne demonstracije 1964. godine ispred U.S. Army induction centre na Whitehall Street, u finansijskom području New Yorka, zahtijevajući primanje homoseksualnih osoba u vojsku, te protestirajući protiv diskriminacije gej muškaraca i lezbijki u vojsci (Ibid., str. 74). Politika identiteta uključila je moment vidljivosti, oličen u činu deklariranja, prema kome „homoseksualnost nije samo privatna stvar individue; relevantna samo za prijatelje i kolege”, već je riječ o političkom identitetu koji je sam po sebi moćna osnova za stvaranje zajednice i političke strategije (Jagose 1996). Ostajanje 'u ormaru' postalo je „definirajuća struktura gej opresije tokom 20-og vijeka” (Boyarin, Itzkovitz i Pellegrini 2003, str. 44), te se i terminologija počela mijenjati u smislu da su određeni termini označavali razlike u shvatanju identiteta – 'homoseksualan' se odnosilo na seksualnu preferenciju, dok je biti 'gej' značilo imati „subverzivan politički način života” (Robinson 2008, uvod).

Vrhunac novoga gej i lezbijskog političkog postojanja desio se u junu 1969. godine, kada je uobičajeno nasilna policijska racija u njujorškom gej klubu „Stonewall” izazvala pobunu. Brojni gosti, većinom *drag queens* i gej muškarci, bili su izbačeni iz

kluba, ali su odbili da se razidu na ulici, suprotstavivši se naoružanoj policiji i fizičkom nasilju kojem su dugo vremena bili izloženi (Marcus 2002, str. 130). Nekoliko dana nakon tog incidenta, organizirana je prva Povorka ponosa u New Yorku – od tog momenta ove povorke postaju jedan od najvažnijih političkih činova deklariranja za *queer* zajednicu. Upravni odbor Američke psihijatrijske asocijacije 1973. godine napokon je izglasao uklanjanje homoseksualnosti iz Dijagnostičko-statističkog priručnika za mentalne poremećaje (Ibid., str. 121). No, ova politika vidljivog identiteta oslanjala se na novoizgrađeni javni imidž gej muškaraca koji izgledaju kao 'dječaci iz susjedstva', te lezbijki koje izgledaju 'feminizirano', koji su baš-kao-ti-i-ja, osim što vole isti spol. Ono što se vodeće gej i lezbijske organizacije u to vrijeme nisu usudile da pokrenu (baš kao i feministkinje tog perioda) bila je binarna, hetero-patrijarhalna struktura spolnih i rodnih uloga i prezentacija. Žena je žena, a muškarac je muškarac, smješteni u kontekst 'prirodnog' i 'biološkog'. Te nove politike identiteta ostavile su za sobom pripadnike i pripadnice LGBT zajednice koji/e jednostavno nisu 'izgledali/e' onako kako bi trebalo – *drag queens*, *butch* lezbijke, feminizirani gej muškarci, transeksualne osobe drugačije puti. Ove izgnaničke grupe, koje su, nakon incidenta u „Stonewallu”, predvodile pobune tokom 1969. godine, ubrzo su počele iskazivati svoje nezadovoljstvo dominantnom gej politikom, što je neminovno dovelo do jačanja postmodernističke *queer* teorije i pokreta.

Queer je, pored toga što predstavlja „novu etiketu za staru realnost” (Jagose 1996), u razumijevanju seksualnosti, identiteta i 'sopstva' označio pomjeranja od racionalnog i koherentnog ka nečemu što je fluidno i neprestano (Jagose 1996, str. 78). Pomjerio je politike identiteta gej i lezbijskog pokreta sa 'seksualne orijentacije' na beskrajnu 'sivu zonu' identiteta u kojima osoba ima pravo na „samokoncepciju vlastitog spolnog i/ili rodnog identiteta i modifikaciju istog; samodefiniranje, samoidentifikaciju, izbor, rodno izražavanje, seksualnost i dostojanstvo; te pravo na vlastito određivanje spola i roda” (Poštić, Đurković i Hodžić 2006). Rod i spol ne mogu se razumjeti kao 'čudan spoj' društvenog i biološkog, kao što to *mainstream* rodne teorije navode, već kao jezički

„sistem značenja i simbola, zajedno sa pravilima, privilegijama i kaznama koje se odnose na njihovu upotrebu – u svrhu moći i seksualnosti (maskulinitet i feminitet, jačina i osjetljivost, akcija i pasivnost, dominacija i slabost)” (Wilkins 2004, str. 35).

Pored toga, ideje Judith Butler (1993) i njena 'teorija performativnosti' doprinijeli su shvatanju da ono što mi nazivamo 'rodom' nije ništa drugo do predstavljanje roda, odnosno niz „različitih postupaka koji čine njegovu realnost” (vidi Butler 2001). Ova 'performativnost' sama po sebi može predstavljati duboko subverzivan čin – s obzirom na to da se naš rod predstavlja u skladu sa dominantnom rodnom ideologijom, otpor spram nje podrazumijevao bi korištenje jezika koji je u suprotnosti sa dominantnim rodnom jezikom. Identitet se stoga nikada ne treba shvatiti kao koherentan niti fiksiran, jer jedino na taj način možemo izbjeći ono što Butler naziva 'kontrolom identiteta' (*policing of identity*) (Hekman 2004, str. 11).

Oni koje je gej i lezbijki pokret 60-ih i 70-ih godina 20. vijeka ostavio po strani – transseksualne, transrodne, interseksualne osobe, vratili su se zahvaljujući novim shvatanjima identiteta kao konstrukta. Baš kao što je i rod jezik, niz normi koje učimo da izražavamo još od ranog djetinjstva, tako je i spol konstruiran – na način da se primjećuje i definira kroz rod i rodno izražavanje. Ukratko, spol je društveno uvjetovan *onim što vidimo*, a ne onim što medicina definira kao 'spolne karakteristike' (hromozomi, hormoni, vanjski spolni organi, gonade). Kada se dijete rodi, jedina *vidljiva* karakteristika koja se koristi za određivanje spola jeste *izgled* vanjskih spolnih organa. Na osnovu toga, dijete se evidentira kao 'muško' ili 'žensko', dobiva svoj matični broj koji sadrži spolnu identifikaciju, a daljnji proces kreiranja spola leži na društvenim normama i pravilima koja se tiču rodni uloga i izražaja. Kada primijetimo osobu na ulici, jedini mogući način da definiramo 'muško' ili 'žensko', 'ribu' ili 'mačo muškarca' jeste taj da uočimo šminku, nakit, haljinu ili odijelo s kravatom, boju majice, frizuru. No, sa svim ovim stvarima možemo se igrati, mijenjajući svoj rod i/ili spol svakog dana, podrivajući dominantni jezik rodne i spolne binarnosti (Poštić, Đurković i Hodžić 2006).

Ova radikalna postmoderna identitetska pazla nema namjeru 'oduzeti' identitet, kao što to neki tvrde, već želi ukazati na mnoštvo mogućnosti za poigravanje sa identitetima, što je snažna politička strategija. *Queer* je uveo princip samodefiniranja, samoidentifikacije i slobode rodnog/spolnog izražavanja, ukazujući na postojanje onih koji se jednostavno ne uklapaju u kategorije 'muško' i 'žensko'. Vidljivost naših identiteta – odnosno čin deklariranja – postao je moguć ne samo kroz političke izjave, već i kroz poigravanje imenima, jezikom, odjećom i tijelom na svakodnevnoj osnovi. Ukratko, *coming out* je postao ono što vidimo – način na koji se naša tijela, spol i rod konstruiraju.

3.2. Stvaranje identiteta bez vidljivosti

Citat s početka ovog poglavlja preuzet je iz anonimnog eseja, objavljenog u magazinu *Time* prije gotovo 40 godina. Teško je zamisliti da bi se danas slične diskriminirajuće riječi mogle objaviti bez barem jedne tužbe ili žestoke negativne reakcije javnosti. To se može smatrati dokazom jačine savremenog LGBTIQ pokreta, ali i dokazom promjena u percepciji i odnosu javnosti spram pitanja seksualnosti. Ipak, treba napomenuti da su ovi pozitivni pomaci ograničeni na centre zapadnog političkog i kulturnoga konteksta, gdje se *queer* identitet u javnosti više ne dovodi u pitanje, ili barem nije zakonski kažnjiv. No, u tradicionalnijim društvima on ima ograničenu ili nikakvu vidljivost u javnoj sferi. U postkonfliktnim društvima, poput onih nastalih u bivšoj Jugoslaviji nakon rata, identiteti koji se ne uklapaju u dominantnu nacionalističku, patrijarhalnu matricu predstavljaju osnovu za društvenu marginalizaciju i isključenje (Galtung 2007),¹⁰

¹⁰ Johan Galtung (2007) označava 'dominaciju', utkanu u političku opresiju i ekonomsku eksploataciju; i 'distanču', koja postoji između društvenih grupa, kao najčešći osnov za strukturno nasilje. Oboje, naročito kada su kombinirani, stvaraju društvenu marginalizaciju i isključenje – najvidljiviju formu strukturnog nasilja.

koje se provodi i održava putem politike 'redukcije identiteta' (Sen 2006). Ona može uključivati ignoriranje ili negiranje nečijeg shvatanja sopstvenog identiteta (ponekad na vrlo nasilan način) ili se može zasnivati na ideji da identitet individue 'pripada' isključivo identitetu kolektiva (Ibid., str. 29).

U ovoj regiji, nacionalizam i rat odigrali su vrlo značajnu ulogu u definiranju prihvatljivih i neprihvatljivih identiteta, i to ne samo etničkih. Neki naglašavaju da se nacionalizam može definirati kao 'rodno uvjetovan projekt' (Klein 2005 u Rill, Smidling i Bitoljanu 2007) u kome patrijarhat predstavlja jedan od dominantnih aspekata, koji određuje poželjne i jedine moguće modele 'muškarca' i 'žene', svodeći ih na kult 'ratnika' i 'majke'.¹¹ Nacionalistička ideologija odbacuje samu mogućnost da identitet čini više od samo jedne pripadnosti, nasilno sprečavajući druge identitete, koji nisu u skladu sa 'nacionalnim standardima', da se izraze. Za *queer* individue u regiji, ovakva je politika značila potpunu nevidljivost i nijem život u strahu.

Zakon o sodomiji Socijalističke federativne republike Jugoslavije postojao je na državnom nivou do 70-ih godina 20. vijeka u republikama Sloveniji i Hrvatskoj, dok je u ostalim republikama ostao na snazi do 90-ih (u Bosni i Hercegovini, naprimjer, ukinut je 1998. godine) (za više informacija vidi Đurković 2007). Uprkos tome, prve aktivističke inicijative javljaju se u Sloveniji tokom 80-ih godina 20. vijeka, sa lezbijskom grupom „Skuc LL” i gej grupom zvanom „Magnus”. Pokret u Srbiji počeo je sa

¹¹ Također je važno primijetiti da su antiratni pokret, pokrenut na početku rata u bivšoj Jugoslaviji, prigrlile određene ženske nevladine organizacije i aktivisti, shvativši poveznicu između patrijarhata i rata – patrijarhat je jedan od glavnih kulturnih stubova rata i nasilja. Međutim, razorenost koja je nastala nakon konflikta u postratnoj Bosni i Hercegovini ostavljena je po strani, kao 'manje važna'. Rodne politike svedene su na mainstream razumijevanje, a na njihovoj implementaciji radile su većinom ženske organizacije, čije predstavnice često podržavaju stereotip nježne žene nesposobne za nasilje i manje nacionalistički nastrojene od muškaraca itd. Više o navedenom u Zilić 2007, str. 230–244.

lobističkom grupom „Arkadia”, formiranom 1990. godine, dok je u Hrvatskoj, približno u isto vrijeme, formirana lezbijska „Lila inicijativa”. Sve navedene grupe imale su veliku podršku ženskog i mirovnog pokreta, koji su također egzistirali kao rijetke, ali uporne oaze otpora dominantnim i represivnim nacionalističkim ideologijama. Kasnije će ove prve gej i lezbijske inicijative pokrenuti brojne LGBT organizacije, koje danas rade na većoj vidljivosti *queer* identiteta u *mainstream* javnom prostoru, organizirajući javne događaje poput parada ponosa, *queer* festivala i slično. Nažalost, većina njih se završava nasiljem, sa slabom ili nikakvom reakcijom državnih institucija.¹²

¹² Prva Povorka ponosa u Beogradu, u junu 2001. godine, ostala je upamćena kao jedan od najnasilnijih izražaja ne samo homofobije, već i nacionalizma i klerofašizma u regiji bivše Jugoslavije u postratnom periodu. Parada se trebala održati 27. juna ispred Trga republike u Beogradu. Imala je i svoj slogan – ‘Ima mesta za sve nas’. Nažalost, sakupila je više osoba iz opozicijskih frakcija nego učesnika – oko 1000 pripadnika desničarskih organizacija skupilo se ispred Trga, surovo tukući bilo koga ko se *doimao* kao gej ili lezbijka. Povrijeđena su dva policajca i nepoznat broj gej i lezbijskih osoba. Uprkos navedenom nasilju, koje su državne institucije i šira javnost potpuno ignorirale, prva parada utjecala je na znatan broj mladih aktivista, koji su pokrenuli Queer Beograd Kolektiv, *queer* festival, kao odgovor na nasilje, nacionalizam i homofobiju izražene tokom parade. Od 2004. godine, organizirano je pet festivala, čime se stvara slobodan, ali javno nevidljiv, prostor za *queer* populaciju. Prvi Pride u Beogradu na neki je način ohrabrio *queer* aktiviste iz Zagreba da pokušaju organizirati prvi Zagreb Pride – bio je juni 2002. godine, a parada se održala uprkos prijetnjama i fizičkim napadima na učesnike i organizatore. Sa otvorenom podrškom političara i različitih javnih ličnosti, parada je potvrdila da homoseksualnost nije ‘privatna stvar’. Od tada, Zagreb Pride se organizira kao ‘godišnji lezbijski, gej, biseksualni, transrodni, transseksualni, interseksualni i *queer* (LGBTIQ) prosvjedni marš i manifestacija u Zagrebu, Hrvatskoj’. Prvi Pride također je utabao put za Queer Zagreb, *queer* festival, koji se organizira jednom godišnje, a čiji je cilj povezati *queer* teoriju, praksu i umjetnost. Do sada je u Zagrebu organizirano sedam festivala. Što se tiče *queer* pokreta u Bosni i Hercegovini, njegov razvoj se razlikovao od ostalih država, ponajviše zbog rata i specifičnog načina na koji su ostali civilni pokreti (ženski, mirovni itd.) utemeljeni. Unatoč tome, država je dobila svoju prvu LGBTIQ organizaciju 2002. godine, kada je inicijativa „Bosna, 14. septembra” počela sa radom, a koja će se kasnije transformirati u Udruženje Q. Do sada je Q predstavljalo jedinu javno aktivnu i vidljivu organizaciju (za više informacija vidi Kajinić 2003).

Nedostatak sigurnog prostora u „stvarnom” svijetu, kao i nedostatak afirmativnih informacija iz *mainstream* medija, odgurnule su mnoge *queer* osobe na web forume. Tri foruma, koja su fokus moje analize – www.gay.hr; www.gay-serbia.com i www.queer.ba, nastala su u periodu od 1999. do 2002. godine, kao integralni dijelovi web portala čiji sadržaj čine vijesti i informacije o *queer* događajima, aktivističkim akcijama iz svijeta, intervjui, publikacije, savjeti o činu deklariranja, seksualnim temama, te važni kontakti vezani za zdravlje. Forumi su organizirani na vrlo sličan način i sadrže podforume koji se bave određenim temama (aktivizam, filmovi, umjetnost, politika, društvo, svakodnevne misli itd.). Registrirani korisnici mogu započeti novu temu ili se uključiti u neku od postojećih. Svaki korisnik može kreirati svoj profil – sekcija profila funkcionira po principu virtualne lične karte sa ličnim podacima (opcionalno), sklonostima, omiljenim filmovima, muzikom, vezom, identitetom (gej, lezbijka, transseksualac, biseksualac, *queer* itd.). Pored toga, www.gay.hr i www.gay-serbia.com omogućavaju i postavljanje fotografija – korisnik bira da li će ta fotografija biti „stvarna”, animacija ili slika izmišljenog lika, te koliko daleko želi ići u predstavljanju svoje „stvarne” persone u profilu. Također je bitno naglasiti da spomenuti forumi posjeduju pravila korištenja – zabranjen je rasizam, nacionalizam, homofobija, govor mržnje, kao i objavljivanje privatnih detalja drugih korisnika (slike, adrese, broja telefona itd.). Moderatori i administratori forumskih diskusija imaju pravo zaključati temu (ako se ona, prema njihovom mišljenju, odvija u pogrešnom smjeru), te banirati ili isključiti korisnike koji konstantno miniraju pravila foruma ili uznemiravaju druge korisnike.¹³

U virtualnom prostoru čini se mogućim živjeti identitete koji se ne moraju fiksirati, definirati, bilo iznutra ili izvana, i koji nisu ugroženi, što omogućava aktivnosti koje ne određuju „naše uloge i očekivanja s druge strane ekrana, već mašta i sloboda

¹³ Pravila foruma dostupna su samo registriranim forumskim korisnicima.

vlastitog izbora” (Dračo 2008, str. 1). Većina sagovornika s kojima su rađeni intervjui u trenutku kada su otvorili profil na forumu nisu se deklarirali po pitanju svoje seksualne orijentacije i rodnog/spolnog identiteta. Forum je za njih predstavljao jedini slobodni i sigurni prostor za istraživanje i propitivanje vlastitog identiteta, bilo kroz diskusije bilo kroz upoznavanje drugih osoba koje su u sličnoj situaciji.

Za B. A., transseksualnu ženu iz Srbije, otvaranje forumskog profila bilo je povezano sa procesom deklariranja. Ona je željela podijeliti teška iskustva vezana za vlastiti identitet sa drugim osobama sa foruma i o tome kaže: „...nisam pogrešila. Otvorila sam temu, počela pisati o svom životu i situaciji u kojoj se nalazim, a ljudi su odgovarali; diskutirali smo o tome i zaista mi je jako pomoglo”. Kada je došla na forum, bila je svjesna svog identiteta, ali joj je forum pomogao da „oslobodi određene emocije, za samorefleksiju i razmišljanje kroz forumske diskusije, kao i za stalno pomeranje ličnih granica”. Za A. A., dvadesetpetogodišnju lezbijku iz Bosne i Hercegovine, forum je bio važna faza ’opuštanja’ i upoznavanja ljudi: „Imao je važan uticaj na razumijevanje mog identiteta, jer sam bila zaista mlada kada sam otvorila profil, i moraš imati taj period traganja. Ne možeš izletjeti na ulicu i vikati: ’Ja sam lezbejka!’ Mnogo je lakše proći kroz forum, jer ti daje mogućnost da sakriješ identitet.”

Slično njoj, i M. A. iz Bosne i Hercegovine je bila ’u ormaru’ kada je otvorila profil na bosanskohercegovačkom forumu: „Bila sam sama, u malom gradu, i za mene je bilo sjajno da nađem druge ljude sa kojima mogu da razgovaram o seksu, odnosima... Da uopće nađem druge ljude!” Učešće na forumu pomoglo joj je i u procesu deklariranja i prihvatanja sebe: „Mislim da su diskusije pozitivna strana ovih foruma, jer pokreću određene teme koje su za nas bitne, kao što je ’coming out’ – komplikovano je, teško, i bilo mi je bitno da čujem druge ljude i razgovaram sa njima o tome.” Što se tiče njenog identiteta, forumske diskusije otkrile su joj mnogo širi spektar mogućih identiteta vezanih za seksualnost: „Upoznaješ ljude koji se identificiraju kao transrodni, transseksualni, interseksualni... Sve je to bilo

novo za mene i čitala sam dosta tekstova sa portala o ovim identitetima. Moja seksualna orijentacija je možda samo faza ka nečemu boljem? Većem? Da, naučila sam puno i sada se identificiram kao *queer*, stalno postavljam nova pitanja o sebi.” Za neke je pak proces deklariranja bio neizbježan s obzirom na njihovo specifično rodno izražavanje, te im forumaška anonimnost nije bila posebno važna. A. L. je dvadesetčetverogodišnji transseksualni muškarac iz Bosne i Hercegovine, a bio je 'out' u momentu kada se pridružio forumu: „Svi su me znali i nisam mogao da se sakrijem čak i da sam htio. Tako da anonimnost nije bila važna, i jedino što sam želio od foruma je da stvorim osjećaj da pripadam negdje; podršku, razgovor sa ljudima. I dobio sam to; bilo je lijepo makar u virtualnom svijetu vidjeti sve te ljude na jednom mjestu.”

No, neki od sagovornika su forum doživjeli kao vid zamjene za 'realna' gej mjesta, poput klubova ili javnih organizacija. M. K. je dvadesetšestogodišnji gej muškarac iz Bosne i Hercegovine, javno deklariran. Iz SAD-a, gdje je otkrio i živio svoj identitet godinu dana, vratio se u Bosnu: „Taj preokret iz stvarnog u virtualni svijet je zaista bio čudan. Da sam ostao u Americi, vjerovatno ne bih to uradio; otišao bih u neki klub ili organizaciju, na Povorku ponosa ili nešto slično. Ali, u ovim okolnostima morao sam da se okrenem internetu, i sada shvaćam da su ti forumi uticali na moj identitet i stavove, kroz diskusije, u kojima jednostavno moraš da imaš neku vrstu identiteta. Nije kao na GayRomeo, na kome je jedino što tražiš seks. Na forumima moraš da razmišljaš i moraš da znaš ko si. I tako sam postao peder”. F. V.-u, gej muškarcu iz Beograda, forumi nisu ispunili očekivanja, i prilično je siguran da je imao neku drugu mogućnost da „upozna druge gej ljude, ili stvori(m) osećaj pripadnosti zajednici”, ne bi bio na forumu. „Te diskusije su potpuno nebitne, i ono što mi posebno smeta je taj osećaj da sada svi mi moramo da komuniciramo i da 'se družimo' jer smo gej”. On se nedavno deklarirao, ali ne i prema porodici i svojoj široj okolini. Ipak, „forum mi ne pomaže u prevazilaženju tog osećaja straha i očaja – čak i da tamo upoznam nekoga, čak i da završimo u savršenoj vezi, i dalje bi morali da se krijemo. Forum ne može da promeni

tu činjenicu.” Naposlijetku, izbrisao je svoj profil na forumu, jer mu više nije bilo ugodno da na taj način upoznaje ljude.

Počeci gej i lezbijskog pokreta – tajne čajanke i ispijanje kafa u privatnim kućama, uz uvjeravanje prisutnih da nisu devijantni – podsjećaju na moderne forume, organizirane kao salone za časkanje sa virtuelnim gostima o stvarima koje su njima bitne. Ipak, ti su se počeci razvili u javne akcije i „Stonewall”, koje je gej i lezbijski pokret organizirao na Zapadu tokom 60-ih i 70-ih godina 20. vijeka. Iako su pojedine inicijative i organizacije u regiji djelimično prihvatile ovaj model rada, rat i retraditionalizacija društva utjecali su na povlačenje *queer* populacije iz javnog u virtuelni prostor. Sada je pitanje na koji način forumske diskusije, osobe sa pseudonima na internetu i avatari mogu biti usmjereni u pravcu političkog aktivizma koji bi poboljšao položaj *queer* populacije na ovim prostorima?

4. Virtuelna agora – novi mediji i novi oblici političkog učešća

Da li je demokratija moguća u virtuelnom svijetu, gdje niko nikoga ne vidi, gdje su učesnici u dijalogu fiktivni i anonimni likovi? Neki autori govore o 'digitalnoj demokratiji' (Moyo 2009, u Creeber i Royston 2009) i 'taktičkim medijima' (Klutenberg 2009) naglašavajući *nelinearnost* novih medija (koji uključuju internet, World Wide Web, digitalne tehnologije, PC-jeve itd.). Odnos između pošiljaoca i primaoca značajno je izmijenjen ka „dinamičnom, fluidnijem i otvorenijem za dijalog” (Moyo 2009 u Creeber i Royston, str. 143). Informacija nije 'zapakovana i isporučena' već je objekt stalnih promjena i utjecaja. Mogućnosti konvergencije koje pružaju novi mediji – kombinacija audio i video tehnike te teksta u produkciji prenošenja informacije, doprinosi mijenjanju odnosa između medija i publike, koja sada ima mnogo veću mogućnost da utječe na proizvodnju medijskog teksta, a samim tim i ideologije sadržane u njemu (Ibid.).

Za pojedine autore (Mossberger, Tolbert i McNeal 2008), značaj ovih novih medijskih formi leži u otvaranju novih mogućnosti za političko učešće, budući da pristup diskusijama i informacijama čine egalitarnijim u poređenju sa tradicionalnim medijima. Posebno web forme na taj način jačaju političko znanje i diskusiju, što utječe na političku participaciju (Mossberger, Tolbert i McNeal 2008, str. 87–88). Čini se da se javlja nova generacija 'digitalnoga građanstva' onih koji „redovno koriste tehnologiju u svrhu dobivanja političkih informacija kako bi ispunili svoju građansku dužnost, te onih koji koriste tehnologiju u profesionalnom smislu, zarad ekonomske dobiti” (Ibid., str. 2).

U svojoj tradicionalnoj formi, mediji su imali mnogo više mogućnosti da proizvode ideologije u formi „tvrdnji, koje generalno u tekstu figuriraju kao implicitne pretpostavke i doprinose proizvodnji ili održavanju nejednakih odnosa moći i dominacije” (Creeber i Royston 2009, str. 14). Shodno tome, predstavljanje mnogih marginaliziranih grupa – žena, etničkih manjina, seksualnih ili rodnih manjina, i drugih, nije imalo puno veze sa njihovim realnim životima, koliko sa potrebama tržišta i očekivanjima publike (Stratford 1992). Većina medijskih predstavljanja *queer* populacije u ranijim danima TV-serija bila je svedena na gej muškarce u vidu *drama queens* ili čak sociopata. Ovaj pristup se tokom proteklih godina izmijenio, u smislu većeg broja TV-serija u kojima su zastupljeni gej likovi, te čak i u većem broju 'gej' TV-serija. No, kvantitet ne znači nužno i kvalitet – većina ovih likova su bijeli, mladi gej muškarci iz srednje klase koji žive u urbanim sredinama. Nema lezbijki, transseksualnih osoba ili bilo koje druge 'uznemirujuće' kategorije. Pa ipak, novi mediji čine mogućim 'otpor moći' tako što manjine sada mogu koristiti jeftine tehnologije kako bi stvorile alternativne javne prostore u kojima egzistiraju njihove sopstvene politike i ideologije (Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008, str. 17). *Oni* preuzimaju proces produkcije. Tako blogerska scena u Bosni i Hercegovini uključuje i one blogere čija je namjera da predstave 'alternative' i ne tako zastupljene teme u *mainstream* kulturi u Bosni i Hercegovini (Dračo 2009).

Jedan od njih je i Gay love, koji piše o *queer* životu: „Počeo sam pisati jer me užasavaju priče da je gej bolesno, poremećeno i šta sve ne. Htio sam im koliko-toliko prikazati pravu sliku, da sam samo različit u tome što volim isti pol, ne prisiljavam nikoga ni na što.” (Dračo 2009).

Ovaj primjer ukazuje na lakoću s kojom različiti identiteti, uključujući i one marginalizirane i tihe, sada proizvode sadržaj i učestvuju u kreiranju diskursa i ideologija u javnom prostoru. Čini se da (ne)vidljivost nečijeg identiteta nije problem, već prednost, s obzirom na to da „učesnici mogu istražiti i izraziti nepoznate strane njihovih ličnosti. U tom procesu, dublje je i emocionalno učešće, dok se mogućnosti izražavanja i ličnih sloboda šire” (Sorin 2009).

S druge strane, upravo ova udobnost nevidljivosti identiteta i nedostatak susreta licem u lice dovodi u pitanje samu ideju političke participacije putem interneta, svodeći je na 'bespredmetne i beskrajne' diskusije, bez ikakvih efekata u „stvarnom” svijetu. Pojedini autori (Margolis i Resnick 2000) su skeptični u tom pogledu: „Sasvim sigurno da net predstavlja i bit će prednost za sve one koji već sada pokazuju aktivan interes za javne politike, ali je malo dokaza da internet može, sam po sebi, podići javnu svijest.” (Mossberger, Tolbert i McNeal 2008, str. 2).

Pateman (1970 u Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008) pravi razliku između 'djelimične' participacije, u kojoj „dvije ili više strana utječu jedna na drugu u procesu donošenja odluka, ali moć da donese konačnu odluku počiva isključivo na jednoj strani”, dok 'potpuna' participacija podrazumijeva da „svaki član tijela koje donosi odluku ima jednaku moć da utječe i odredi konačan ishod” (Ibid.). Pojedini autori (Creeber i Royston 2009) sumnjaju u stvarne mogućnosti interneta da jača ovakav vid 'potpune' participacije, koja može umanjiti problem 'askriptivne hijerarhije', o kome govori Smith. Pojam 'digitalne podjele' podrazumijeva „jaz između onih koji imaju pristup digitalnim medijima i onih koji ga uopće nemaju” (Creeber i Royston 2009, str. 128), kao i nedostatak osnovne

kompjuterske pismenosti, čak i među onima koji imaju pristup internetu. Također, postoje grupe (diskriminirane i marginalizirane na različitim osnovama) koje nisu u mogućnosti da koriste nove medijske tehnologije kako bi popravile svoj položaj u društvu, ali su istovremeno žrtve 'virtuelne isključenosti' i govora mržnje na internetu (Ibid.).

Osim toga, pojedine analize ukazuju na to da je upotreba novih medija ograničena na olakšavanje i ekonomiziranje komunikacije među članovima određene zajednice, ali ne i za njihovo aktivnije uključivanje u proces donošenja odluka (vidi Bennett 2003). Primiti informaciju ne znači automatsku mogućnost da se dâ i povratni komentar. Također se ukazuje i na fragmentiranje javne sfere i stvaranje geta, što Chantal Mouffe definira kao „oblik autizma”: „(Novi mediji) na perverznan način dozvoljavaju ljudima da prosto žive svoje živote u svojim malim svjetovima i da se ne izlažu sukobu ideja koji odlikuje takmičarski javni prostor... Sve to podsjeća na neku formu autizma, gdje ljudi samo slušaju i razgovaraju sa onima sa kojima se slažu.” (u Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008, str. 98).

Blog Gay love nije utjecao, a vjerovatno nikada i neće utjecati, na smanjenje nasilja, provokacija i diskriminacije u stvarnom svijetu, ali njegovo postojanje u nekom ćošku javnog prostora, njegova malobrojna publika sama po sebi bitan je signal postojanja 'drugačijega' glasa. No, klasično razumijevanje političke participacije podrazumijeva postojanje zajednice, definirane pravima, obavezama, učesćem i identitetom svojih članova, među kojima postoji povjerenje, koje je generator njihove motivacije da se aktivnije uključe u politički život i razvoj te zajednice, i *vice versa* (Putnam 1992, 2000, u Johansson 2008, str. 8). Na koji način ideja političke participacije putem interneta funkcionira u okviru *queer* zajednice, za koju je vidljivost u javnosti osnova političke platforme, a u kojoj je istovremeno povjerenje opterećeno strahom od te iste vidljivosti? Da li anonimnost lišava nove medije realne moći da se postignu politički ciljevi u „stvarnom” svijetu?

4.1. Marširanje pseudonima

Forumi i sobe za ćaskanje izgledaju kao pravi virtuelni saloni za političke diskusije i razmjenu mišljenja, koji iniciraju političku participaciju (Mossberger, Tolbert and McNeal 2008, str. 82) na način da „možete učestvovati u razgovorima prateći misli drugih ljudi duž ekrana. Time se osobe međusobno upoznaju i formiraju mišljenje jedne o drugima i prije nego što stupe u interakciju putem interneta. Time se kroz sobe za ćaskanje gradi familijarnost. Familijarnost koja se stvori kroz sobe za ćaskanje pomaže u otpočinjanju diskusije koja bi inače bila mnogo teže inicirana uživo” (Ibid., str. 71).

U zanimljivom polemičkom tekstu o (problemu) anonimnosti na web-u, Nedimović (2009) predlaže upotrebu termina 'personalnost', naglašavajući da anonimnost ne podrazumijeva 'nepostojanje identiteta'. Nedostatak identiteta u virtuelnom svijetu – ili bolje rečeno nemogućnost da se nečiji identitet definira – ponekad je i neophodan za diskusije u društvima u kojima je identitet osnova za nasilje i isključivanje (Nedimović 2009). Svoje 'forumske persone' moji sagovornici su stvarali kroz profile, pseudonime, avatare i potpise, čija je funkcija djelimično bila očuvanje anonimnosti, ali i predstavljanje sebe u najboljem mogućem svjetlu. Neki od njih su ovom procesu poklonili dosta pažnje, jer „jednostavno ne želiš da ispadneš glup” (K. N., 28, lezbijka, Bosna i Hercegovina). Za neke je stvaranje virtuelnog identiteta predstavljalo i aktivistički izazov. Forumski identitet D. F.-a, dvadesetsedmogodišnjega gej muškarca iz Bosne i Hercegovine, bio je zapravo njegova reakcija na lokalnu *queer* zajednicu: „Moj prvi nick je reflektirao moju percepciju gej scene, koja je bila patetična... Mislio sam da je bitno biti okrutan i direktan u tim forumskim diskusijama, jer su one ključne za drugu osobu koja posmatra i koja u njima može vidjeti nešto što će promijeniti njeno ili njegovo gledište, ohrabriti je da uradi nešto veliko. I u jednom trenutku, taj nick i ta

virtuelna persona postala je entitet za sebe, refleksija u odnosu na druge ljude na tom forumu, i kompletno van moje kontrole.”

U slučaju B. A., transseksualne žene iz Srbije, proces deklariranja reflektirao se u procesu kreiranja forumskog identiteta: „Ranije sam se krila iza nekih nick-ova, ali u jednom trenutku sam osetila da moram da budem svoja na forumu, jer mi je bilo muka od pretvaranja i skrivanja.”

M. K. iz Sarajeva također je imao iskustvo paralelnih procesa deklariranja i stvaranja virtuelnog identiteta: „Na početku sam se krio, nisam htio da stavim sliku na profil, ali sada je drugačije. Upoznao sam toliko ljudi zahvaljujući kojima sam to što jesam i granica između 'stvarnog mene' i 'forumskog mene' je izbrisana. Na forumu me čak više niko ne oslovljava nick-om, već po imenu!”

S druge strane, neki od sagovornika svoj pseudonim smatraju odrazom svojih ličnih uvjerenja, ukusa, preferenci ili nadimaka iz djetinjstva: „Od samog početka moj nick je Jack Skellington, prema glavnom junaku jednog Burtonovog (Tim Burton, reditelj, prim. prev.) crtača. Bio sam lud za njim kada sam se registrirao na forumu i tako je ostalo do danas – on odražava moj ukus i čini jako bitan dio mog identiteta na internetu”, kaže D. V., gej muškarac iz Hrvatske.

Zanimljivo je da većina ovih forumskih identiteta – čak i među onima koji nemaju problem da budu 'prepoznati' – ne oslikava nužno njihov spolni, rodni identitet ili orijentaciju. Pseudonimi poput 'Blah', 'Skydiver', 'Milutin', 'Stripy', 'Anna Marie', 'Popeye', 'Brangela', 'Cosanostra' i slično nisu nužno povezani sa njihovom seksualnošću koliko sa ličnim odnosom spram omiljenih imaginarnih likova, stavova ili osobina koje izražavaju njihovo shvatanje seksualnosti. U tom smislu, ovi forumi izgledaju kao i svaki 'ne-queer' forum. Pa ipak, među sagovornicima je u velikoj mjeri zastupljeno mišljenje da forum ima veoma važnu ulogu u generiranju osjećaja pripadnosti *queer* zajednici, posebno među onima

koji nisu poznavali druge *queer* osobe prije nego što su se registrirali. Ovaj osjećaj pripadanja zajednici uglavnom se razvijao kroz odnose sa drugim osobama sa pseudonima na forumu i kroz diskusije o problemima i pitanjima bitnim za egzistenciju *queer* osoba:

„Za mene, forum je bio mjesto gdje sam mogla da nadem nekoga, u bilo koje doba dana ili noći, ko je kao i ja. Mogli smo se sastati, pričati, diskutirati ili dogovarati upoznavanje sa ljudima koji su kao i ja po pitanju seksualne orijentacije.” (V. V., 35, lezbijka, Bosna i Hercegovina)

„Komunikacija, diskutiranje, razmena mišljenja, nekada čak i teže svade, i konačno upoznavanje ovih ljudi u stvarnom svetu su doprineli da se osećam pripadnikom queer zajednice.” (L. P., 29, gej muškarac, Srbija)

Štaviše, neki od sagovornika su insistirali na pripadanju forumskoj a ne *queer* zajednici: „Oni (*queer* osobe koje nisu aktivne na forumu – nap. prev) ne mogu da razumiju kako mi možemo da provodimo toliko vremena na internetu, a mi ne možemo da razumijemo kako je moguće da se još uvijek nisu registrirali.” (T. V., 30, gej muškarac, Hrvatska)

Bazirana na ideji 'simboličke konstrukcije' zajednice, koja podrazumijeva subjektivne definicije i osjećaje članova zajednice spram nje (Anderson 1983; Cohen 1985 i Fish 1980, u Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008 Anderson 1983; Cohen 1985; Fish 1980), virtualna zajednica također može biti definirana na simboličkom nivou – ona nije određena u geografskom smislu, no njene članove vezuje dijeljenje sličnih uvjerenja, vrijednosti, identiteta, potreba itd. Prema Castellsu (1996), ona može biti definirana kao „samodefinirajuća elektronska mreža interaktivne komunikacije, organizirana oko zajedničkih interesa ili svrhe, iako ponekad komunikacija ostaje jedini cilj” (u Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008, str. 9).

Kao takva, ona može predstavljati osnovu za stvaranje društvenog povjerenja i kapitala, kao ključnih komponenti aktivne političke participacije (Putnam 1992).

Ovo dvoje nalaze se u recipročnom odnosu – ljudi moraju vjerovati jedni drugima da bi bili politički uključeni, ali moraju biti i politički angažirani kako bi razvili osjećaj povjerenja (Putnam 2000 u Johansson 2008). Generalna opaska je da internet zamjenjuje tradicionalne forme političkog angažiranja, a mišljenja o kvalitativnim utjecajima ovog trenda su različita (Driskell i Embry 2008). Dok neki smatraju da internet vodi ka otuđenju i većoj individualizaciji (Putnam 2000 u Driskell i Embry 2008), drugi navode empirijske podatke koji pokazuju da korištenje internetskih tehnologija nema direktnog utjecaja na smanjenje građanskog angažmana (Driskell i Embry 2008). Takozvani 'online aktivizam' podrazumijeva upotrebu novih medijskih tehnologija kao sredstava za građansku participaciju i angažiranje, stvarajući time „difuzne mreže organizirane putem interneta” (Guedes-Bailey, Cammaerts i Carpentier 2008, str. 109). Internetom se izbjegavaju tradicionalne forme organiziranja i omogućava se prevazilaženje fizičkih granica; može imati mnogo više utjecaja i rezultata, po relativno jeftinijoj cijeni; također, omogućava se veća kontrola nad sadržajem koji se proizvodi i lakše se izbjegava kontrola države (Ibid., str. 99). Dorothy E. Denning (2001) razlikuje tri vrste web aktivizma – *online* aktivizam, hakerski aktivizam i sajber terorizam. Dok je prva kategorija relativno benigna i uključuje mobilizaciju, *online* kampanje, peticije i slično, druge dvije ciljaju na to da izazovu određeni stepen štete protivničkim centrima moći – kroz blokiranje ili hakiranje njihovog sadržaja i slično (Ibid.).

Pa ipak, historija foruma o kojima je ovdje riječ nije bogata ovakvim primjerima političkog angažiranja. Sva tri foruma osnovala su već postojeće LGBTIQ organizacije – www.gay.hr je osnovala hrvatska gej organizacija „Iskorak”; Udruženje Q je osnovalo web portal i njegov forum www.queer.ba; Gayten LGBT je osnovao www.gay-serbia.com i njegov forum. Utjecaj ovih grupa bio je veoma značajan za forumske diskusije, makar na početku njihovog postojanja. One su kreirale forumska pravila, postavljale moderatore i administratore, članove foruma koji su zaduženi za nadgledanje da li se diskusije odvijaju u skladu sa pravilima ili da li se drže postavljene

teme. Nije bilo akcija koje su organizirali sami članovi foruma, bez polaznih uputa od samih organizacija. Neki od mojih sagovornika ukazali su na vezu između tih polaznih uputa i volje članova foruma da aktivnije učestvuju u stvarnom svijetu: „Onog momenta kada je 'Iskorak' istupio iz moderiranja, www.gay.hr se poboljšao i ljudima se stalno slala ta poruka: 'napravite coming out, nemate čega da se bojite'. Na queer.ba, gdje je Q imao kompletnu kontrolu nad pravilnikom, time šta se dešava na forumu i šta se izostavlja, ljudi nisu dobivali ovu vrstu poruka, i u potpunosti su se oslanjali na organizaciju. Kada neko spomene aktivizam, isti se automatski povezivao sa Q-om. Na gay.hr-u niko više ni ne misli na 'Iskorak'.” (E. P., 23, *queer*, Bosna i Hercegovina).

Na pitanje da li je forum imao utjecaja na njihov aktivistički angažman i samo razumijevanje *queer* aktivizma, odgovori sagovornika variraju – od onih koji ne vide nikakvu svrhu aktivizma kao takvog, bez obzira na forum, do onih za koje je forum predstavljao ključnu tačku za čin deklariranja i veće uključivanje u *queer* aktivizam. Za ove potonje, www.gay.hr se razlikuje od drugih foruma: „Oni jednostavno imaju dobar PR, i to je aktivizam. Aktivizam je, na neki način, manipulacija grupom ljudi, kojoj mijenjaš mišljenje. Moraš da znaš sa čime počinješ, ko je tvoja ciljna grupa, na koga želiš da utičeš.” (M. K., gej muškarac, Bosna i Hercegovina). Ipak, za one koji su bili aktivni i prije registriranja na forum, njegova najveća vrijednost leži u mogućnosti povezivanja ljudi i njihovog mobiliziranja za akcije. Za D. L., dvadesetdevetogodišnju *queer* osobu iz Hrvatske, koja je bila aktivna i prije registriranja na forum gay.hr, forum nije imao značajnog utjecaja na njen angažman. Ali, „prije nekih sedam dana imali smo uličnu akciju, dijeljenje letaka protiv diskriminacije na poslu. Bila je organizirana od strane 'Iskoraka', i pridružila nam se još jedna osoba. Nismo je poznavali, ali se ona pridružila preko foruma. Tako da vidim ulogu foruma u povezivanju ljudi, ali konačna odluka da li će se neko pojaviti na akciji ili ne – to je mnogo kompliciranije.”

K. N., lezbijka iz Bosne i Hercegovine koja se deklarirala u svojoj porodici, aktivizmu još uvijek pristupa oprezno, jer se boji utjecaja koji on može imati na

njene roditelje.¹⁴ Pa ipak, vidi vezu između foruma i njenog učešća u pojedinim aktivnostima, prvenstveno na nivou razmjene informacija i upoznavanja drugih ljudi. Neki od sagovornika su ukazali na značaj koji je forum imao na proces deklariranja, koji je sam po sebi vid aktivizma: „Mogu se složiti da aktivizma, u pravom smislu te reči, nema na forumima, ali svako pisanje pomaže onima koji su duboko zakopani, da se prizovu pameti, osveste. Možda to nije direktan aktivizam, ali ima efekta, kreira jednu energetska bazu koju ljudi mogu koristiti kada krenu u lični proces coming out-a.” (B. A., transseksualna žena iz Srbije)

S druge strane, neki od sagovornika su se razočarali u *queer* aktivizam, zbog stalnih svađa na forumu, te miješanja stvarnog i forumskog života: „Sve svađe i lični ratovi koji su se pojavili u stvarnom svijetu su ubrzo nastavljeni na forumu, bez ikakve kontrole. I to je bilo zaista zamorno!” (D. F., gej muškarac, Bosna i Hercegovina)

„Aktivizam jeste jako bitan, ali moja uloga u njemu je svedena na čitanje informacija o tome šta se dešava, gdje, i to je to. Zapravo, nekada je i kontraproduktivno čitati o svadama aktivista i antiaktivista na forumu. Nekada sam čak i učestvovao u ovome, ali više ne. Ipak, sve to nije promijenilo moje mišljenje da nešto mora da se učini kako bi se položaj LGBTIQ ljudi popravio, i da nam trebaju ljudi koji žele time da se bave.” (T. V., gej muškarac, Hrvatska)

Za neke, sama ideja aktivizma nema puno smisla – za F. V., gej muškarca iz Srbije, ideja aktivizma je potpuno „van vremena i prostora. Zašto praviti gej paradu? Ko je mene pitao da li želim da se tako nešto desi? Niko”.

¹⁴ *Queer* individua može se deklarirati pred svojim prijateljima, porodicom, kolegama, ali je veoma teško napraviti korak dalje i deklarirati se u javnosti. Ovaj čin nosi mnogo više rizika da budete prepoznati u javnosti i može voditi ka neprijatnim situacijama u javnosti. Prema istraživanju o potrebama i ljudskim pravima LGBTIQ populacije u Bosni i Hercegovini, koje je radilo Udruženje Q tokom 2004/2005. godine, samo je osam osoba, od njih 210 koliko ih je učestvovalo u istraživanju, potpuno out kada je u pitanju njihova seksualna orijentacija (za više detalja vidi Đurković 2007).

Za većinu njih, izgradnja povjerenja u druge članove foruma bio je veoma težak i dugotrajan proces. Na bazičnom nivou, postoji strah i nesigurnost oko toga ko je sa druge strane ekrana. Organiziranje i odlazak na 'prvu forumašku kafu' bio je izazov za mnoge od njih: „To je kao moment coming out-a – nema povratka, jer znaš da ćeš zaista vidjeti ljude koji su kao i ti, i, u isto vrijeme, definitivno potvrđuješ ko si ti. Nema više nick-ova.” (D. I., 30, gej muškarac, Bosna i Hercegovina). Ali, kada se jednom pređe most između 'stvarnog' i 'virtuelnog', forum gubi svoje posebno mjesto – mnogi od mojih sagovornika vide ga kao važan korak u izgradnji identiteta i u procesu deklariranja, ali bez neke posebne uloge u postizanju važnih političkih ciljeva za *queer* populaciju u regiji. Također, veoma važnu ulogu u zadobijanju povjerenja članova i njihovog uključivanja u aktivizam igra način na koji se forum administrira – kako se vode diskusije, da li ima previše svađa i skretanja s teme, kako se donose odluke kada se pojedini članovi trebaju isključiti, da li su teme zanimljive, u smislu da razvijaju živahnu diskusiju među članovima ili ostaju na nivou monologa o tome 'šta sam danas jeo'. Kako bi se svi ovi kriteriji zadovoljili, nije dovoljno samo pokrenuti forum i slati informacije unedogled o tome kada i gdje se nešto organizira – moraju se razviti mnogo bolje strategije i mehanizmi kako bi se generiralo povjerenje članstva, a time i njihova motivacija da se aktivnije uključe u borbu protiv diskriminacije i nasilja nad *queer* osobama u regionu.

Zaključak

Iako forumi, kao i ostale forme novih medija, mogu imati veoma važnu ulogu u jačanju identiteta individue i njenog povezivanja sa drugima – posebno u slučajevima diskriminiranih grupa u tradicionalnim društvima – njihova moć da podstaknu veću političku participaciju i uključivanje u borbi protiv marginalizacije je diskutabilna.

Primarni razlog zbog kojeg regionalni forumi nisu uspjeli ojačati političku participaciju i aktivizam među svojim članovima jeste taj što nisu uspjeli u jačanju njihove motivacije, kapaciteta i političkog znanja. Organizacije koje su osnovale forume uglavnom su ih tretirale kao neku vrstu oglašivačkog prostora za postavljanje informacija o već donesenim odlukama o tome šta će se organizirati, kako, kada i zbog čega. Članovi foruma su prosto pozvani da se pridruže ukoliko žele, ali nisu bili uključeni u proces donošenja odluka.¹⁵ To dokazuje da je prosto proučavanje informacije o nečemu što je već organizirano nedovoljno – ljudi moraju biti uključeni u proces donošenja odluka kako bi stekli povjerenje i kako bi se osjećali kao dio navedenog procesa. Također, treba napomenuti da i same diskusije na forumima nisu toliko slobodne i neograničene. 'Nelinearnost' novih medijskih tehnologija, u smislu proizvodnje informacija, diskutabilna je ukoliko se uzmu u obzir forumska pravila, te rad moderatora i administratora, čije su ovlasti u kontroliranju toka informacije jako široke. Naravno, treba naglasiti da nijedan od spomenuta tri foruma nije ni osnovan s namjerom da 'stvori aktiviste', kao što se ni članovi foruma nisu registrirali da bi

¹⁵ Posljednji u nizu važnih javnih *queer* događaja ove godine bila je beogradska Parada ponosa, koja se trebala desiti 20. septembra 2009. godine. Na kraju, zabranile su je državne institucije, koje su, iz sigurnosnih razloga, učesnicima ponudile zaštitu van centra grada. Za same organizatore to je bilo neprihvatljivo s obzirom na to da se to kosi sa samom idejom i konceptom organiziranja Parade ponosa. Tokom tog perioda, www.gay-serbia.com pretežno je korišten za informiranje i postavljanje upitnika, koje je vršio Organizacioni odbor, kako bi se pratilo mišljenje populacije. Prema riječima Dragane Vučković, članice Organizacionog odbora, mišljenja osoba na forumima općenito su bila podvojena po pitanju da li se Parada treba organizirati ili ne, dok su neki čak otvoreno bili protiv održavanja manifestacije. No, nakon što je država zabranila Paradu, forum je pružio punu podršku Organizacionom odboru, njihovim izjavama i odlukama. „U narednim pokušajima organiziranja Povorke ponosa, mislim da ćemo se ozbiljnije morati pozabaviti *queer* forumima, u smislu pružanja informacija populaciji, ali i dobivanja povratne informacije od njih”, kaže Dragana.

postali aktivisti. Većina njih je otvorila profil jer su se osjećali usamljeno, bio im je potreban razgovor, osjećaj da nisu sami. U tom smislu, forum je savršen, jer omogućava nevidljivost i kontrolu nad procesom upoznavanja drugih ljudi, nad procesom deklariranja, te kreiranja forumskog identiteta.

Da bi se oformila jaka politička zajednica, sa jasnim ciljevima i metodama djelovanja, potrebno je da postoji konsenzus oko ovih pitanja među članovima te zajednice, koji dijele slična uvjerenja i ideje. Ova tri *queer* foruma ne idu u tom pravcu, niti su kreirani s tom namjerom. Forum sam po sebi nije dovoljan da bi se razvio i ojačao *queer* aktivizam, ali može pružiti solidnu podršku za lične procese koji se dešavaju u stvarnom životu svake *queer* individue, odnosno članova foruma. Također, utjecaj osnivačkih organizacija mora biti smanjen na minimum – oslanjanje na 'druge' još uvijek je veoma prisutno i ne pomaže u razvoju ličnog osjećaja odgovornosti i motivacije za mijenjanje teških okolnosti u kojima *queer* populacija danas živi na području bivše jugoslavenske države. U takvom okruženju, forum, ali i ostale forme novih medija, mogu dosta doprinijeti, ali samo ako su kreirane sa jasnom vizijom i ciljevima. Način na koji ovi mediji trenutno funkcioniraju – kao virtualna mjesta za razmjenu informacija ili prosto za upoznavanje ljudi – ne može uvjeriti *queer* osobe da ustanu i odluče da izađu iz svoja četiri zida, poput njihovih prethodnika ispred „Stonewalla”, prije četrdeset godina.

Sa engleskog prevela Emina Trumić.

O AUTORICAMA I AUTORIMA

Antonija Petričušić je znanstvena novakinja - asistentica na Katedri za sociologiju Pravnog fakulteta u Zagrebu. Diplomirala je 2001. godine na Pravnom fakultetu a 2008. godine na Fakultetu političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Godine 2002. godine završila je poslijediplomski studij iz područja ljudskih prava i demokratizacije Sveučilišta u Sarajevu i Bologni. Od ljetnog semestra 2007. godine pohađa doktorski studij na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Grazu. Do listopada 2008. godine bila je znanstvena suradnica na Odjelu za austrijsko, europsko i poredbeno javno pravo Pravnog fakulteta Sveučilišta u Grazu u Austriji. Prije toga radila je na Institutu za međunarodne odnose u Zagrebu, u Ministarstvu pravosuđa te u Europskoj akademiji u Bolzanu u Italiji.

Davor Marko je rođen 10. oktobra 1980. godine u Osijeku (Hrvatska), diplomirao je novinarstvo na Fakultetu političkih nauka u Beogradu (Srbija) 2004. godine, a magistrirao na programu ljudskih prava i demokratije Centra za interdisciplinarnu studije u Sarajevu. Danas u Centru radi kao akademski tutor. Autor je knjige *Zar na Zapadu postoji neki drugi Bog?*, koja tematizira problem medijskog izvještavanja o islamu, i urednik medijskog vodiča za praćenje romske manjinske problematike „PROMicanje medijske odgovornosti u multikulturalnim društvima”. Također, učestvovao je u velikom broju analiza medijskog sadržaja kao saradnik Media plan institute i Mediacentra iz Sarajeva. U fokusu njegovog istraživačkog rada je odnos medija prema različitostima, tretman manjina i religije u medijima, izvještavanje medija o ljudskim pravima, kao i (zlo)upotreba medijskog jezika i stereotipa u izvještavanju o "drugom". Dvije godine radio je kao projektni i programski koordinator Media plan instituta, a još uvijek je aktivan u novinarstvu kao saradnik brojnih pisanih medija iz Bosne i Hercegovine i regiona,

poput beogradskog Ekonomista, sarajevskih Novih pogleda (koje uređuje) i Dana, mostarskog Statusa, subotičke Hrvatske riječi, te online magazina Puls demokratije.

Edin Hodžić, doktorant na Institutu za komparativno pravo Pravnog fakulteta McGill univerziteta u Montrealu, O'Brien stipendista. Član je Centra za ljudska prava i pravni pluralizam (Center for Human Rights and Legal Pluralism), koji djeluje pri Pravnom fakultetu McGill univerziteta. Magistrirao je međunarodna ljudska prava na Oxford University, Velika Britanija (uz zajednički program stipendiranja Foreign and Commonwealth Office i Open Society Institute) i diplomirao na Pravnom fakultetu Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina. Radi kao glavni istraživač u Centru za društvena istraživanja „Analitika“, a također je i glavni i odgovorni urednik online magazina Puls demokratije (www.pulsdemokratije.net), koji izdaje Fond „Otvoreno društvo BiH“. Od 2002. do 2005. godine radio je kao projekt koordinator u Mediacentru Sarajevo, a nakon toga kao analitičar u Tužilaštvu BiH, sve do sredine 2007. godine. Njegovi istraživački interesi vezani su za oblasti konstitucionalizma i međunarodnih ljudskih prava, s posebnim fokusom na teoriju i praksu kolektivnih i prava manjina, međunarodno krivično pravo i tranziciju pravdu. U više navrata radio je na različitim istraživačkim projektima i objavio nekoliko radova u oblasti prava.

Helena Zdravković-Zonta je rođena u Beogradu, a živjela je i radila u Sjedinjenim Američkim Državama, Francuskoj, Švicarskoj, Italiji i na Kosovu. Dodiplomski i magistrarski studij, kao i dio doktorata, završila je u Sjedinjenim Američkim Državama, gdje je preko sedam godina predavala komunikacijske vještine i konflikt. Od 1999. godine radi na Kosovu i bavi se istraživačkim radom u oblasti rješavanja konflikta. Posljednje tri godine obavlja dužnost ministra civilnih poslova i ministra javne uprave za UN misiju na Kosovu. Trenutno živi na relaciji Beograd – Trst i radi kao nezavisni istraživač.

Mima Simić rođena je u Zagrebu 1976. Diplomirala je komparativnu književnost i engleski jezik i književnost na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Magistrirala je rodne studije na Srednjoeuropskom sveučilištu (CEU) u Budimpešti. Spisateljica je, prevoditeljica, višenamjenska aktivistkinja, teoretičarka kulture, roda i filma. Objavljuje u brojnim domaćim i inozemnim publikacijama, na državnom radiju, *billboardima* i fasadama. Do sad je objavila zbirku priča *Pustolovine Glorije Scott* (AGM, Zagreb, 2005) i zbirku filmskih eseja *Otporna na Hollywood – eseji iz dekonstrukcije* tvornice snova (Hrvatski filmski savez, 2009). Proglašena je najboljom hrvatskom filmskom kritičarkom za 2007. Ko-liderica je kulturnog obiteljskog benda Drvena Marija i ponosan otac dviju neprispodobivih felinoznih kreatura.

Slobodanka Dekić rođena je u Skoplju, Makedonija. Diplomirala je antropologiju i etnologiju na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Beogradu, završila Ženske studije u Beogradu i Višu školu novinarstva Media plan instituta u Sarajevu. Magistrirala je demokratiju i ljudska prava u okviru Centra za interdisciplinarnu studije Univerziteta u Sarajevu i Univerziteta u Bologni. Aktivna na polju queer aktivizma od 2004. godine. Trenutno radi u Mediacentru Sarajevo.

Tarik Jusić doktorirao na Institutu za publicistiku i komunikologiju Univerziteta u Beču, Austrija; magistrirao političke nauke na Central European University, Budimpešta, Mađarska; i diplomirao novinarstvo na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Bosna i Hercegovina. Tarik radi kao programski direktor Mediacentra Sarajevo, i direktor Centra za društvena istraživanja Analitika. Docent na odsjeku za političke nauke i međunarodne odnose, Sarajevo School of Science and Technology, i gostujući predavač u Centru za interdisciplinarnu postdiplomske studije Univerziteta u Sarajevu. Objavio je više naučnih i stručnih radova i uredio nekoliko knjiga na temu razvoja medija u BiH.

Zidas Daskalovski je doktorirao na Odsjeku za političke nauke Centralnoevropskog univerziteta. Objavio je mnogobrojne članke o politici jugoistočne Evrope, te bio jedan od urednika knjige Razumijevanje rata na Kosovu (Frank Cass, London, 2003). Daskalovski je primio mnogobrojne nagrade za istaknute članove, uključujući CEU/Lord Dahrendorf Fellowship, nagradu Škole za slavenske i istočnoevropske studije i makedonske studije, te SSRC-CSS Fellowship. Stručnjak je za političku analizu, demokratizaciju, te multikulturalna pitanja. Njegovu posljednju knjigu Hod na rubu: Makedonska demokratska integracija 1989– 2004. je 2006. godine objavio Globic Press.

Bibliografija

„Interim Agreement for Peace and Self-Government in Kosovo”, 23 February 1999. Appendix B: Status of Multi-National Military Implementation Force.

Abazović, D. 2006, *Za naciju i Boga*, Magistrat/CIPS, Sarajevo.

Addis, A. 2001, „Cultural Integrity and Political Unity: The Politics of Language in Multilingual States”, *Arizona State Law Journal*, god. 33, br. 3, str. 719–789.

Adresar na Mediumi vo Makedonija, Press Online, dostupno na: <http://www.pressonline.com.mk/default.asp?ItemID=2E34D37757A280428A5CB6D8E3122ADB> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Althusser, L. 1984, *Essays on ideology*, Verso, New York.

Amnesty International, 1999, Kosovo: Nakon šest mjeseci UN-ova misija se i dalje suočava sa klimom nasilja i straha, Amnesty International, dostupno na: <https://amnesty.org/en/library/asset/EUR70/136/1999/en/1e3cf8ca-8675-48a5-a026-d581e2c233e2/eur701361999en.pdf> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Amnesty International, 2000a, Federalna Republika Jugoslavija (Kosovo): Update sa terena”, januar 2000, Amnesty International, na: <https://amnesty.org/en/library/asset/EUR70/002/2000/en/07344afe-dfcd-11dd-8e17-69926d493233/eur700022000en.pdf>, (stranica posjećena 20.11.2009.).

Amnesty International, 2000b, Kosovo: KFOR mora djelovati odmah da spriječi nasilje protiv etničkih manjina, 13. januar 2000 Amnesty International.

Amnesty International, 2004, The March Violence: KFOR and UNMIK’s failure to protect the rights of the minority communities, juli 2004, Amnesty International, dostupno na: <http://web.amnesty.org/library/Index/ENGEUR700162004?open&iof=ENG-YUG> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Amnesty International, 2006, Kosovo (Serbia and Montenegro) United Nations Administration Mission in Kosovo (UNMIK)” (briefing to the Human Rights

Committee, 87th Session), Amnesty International, dostupno na: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/docs/ngos/AI.pdf> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Anastasiou, H. 2002, „Communication across conflict lines: The case of ethnically divided Cyprus”, *Journal of Peace Research*, god. 39, br. 5, str. 581–596.

Anderson, B. 1991, *Imagined communities: Reflections on the origin and spread of nationalism*, Verso, London.

Anderson, B. 1998, *Nacija: Izmišljena zajednica*, Plato, Beograd.

Anthias, F., Yuval-Davis, N. 1989, *Women Nation State*, MacMillan, London.

Antoine, F., Frieda, S., Dieter, G. i Van Damme, E. 2008, „Belgija”, u: Bašić-Hrvatini, S., Thompson, M. i Jusić, T. (ur.), *Razjedinjeni propadaju: javni radio-televizijski servisi u multietničkim državama*, Mediacentar, Sarajevo, str. 41–80.

Appadurai, A. 1996, Modernity at Large: *Cultural Dimensions of Globalization*, Public Worlds, Vol. 1, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Auerbach, Y. i Bloch-Elkon, Y. 2005, „Media Framing and Foreign Policy: The Elite Press vis-a-vis US Policy in Bosnia, 1992–95”, *Journal of Peace Research*, god. 42, br. 1, str. 83–99.

Avraham, E., Wolfsfeld, G. i Aburaiya, I. 2000, „Dynamics in the News Coverage of Minorities: The Case of the Arab Citizens of Israel”, *Journal of Communication Inquiry*, god. 24, br. 2, str. 117–133.

Azar, E. 1983, „The theory of protracted social conflict and the challenge of transforming conflict situations”, *Monograph Series in World Affairs*, god. 20, br. 2, str. 81–99.

Azar, E. 1990, *The Management of Protracted Social Conflict*, Aldershot, Dartmouth Pub Co.

Bader, V. 1997, „The Cultural Conditions of Transnational Citizenship: On the Interpenetration of Political and Ethnic Cultures”, *Political Theory*, god. 25, br. 6, str. 771–813.

Bamberg, M. 2005, „Master narrative”, u: Herman, D., Jahn, M., Ryan, L. (ur.) *The Routledge encyclopedia of narrative theory*, str. 287–288, Routledge, New York.

Barry, B. 2001, *Culture and Equality: An Egalitarian Critique of Multiculturalism*, Harvard University Press, Cambridge.

Bar-Tal, D. 1998, „Social beliefs in times of intractable conflict: The Israeli case”, *International Journal of Conflict Management*, god. 9, str. 22–50.

Bašić-Hrvatinić, S. i Thompson, M. 2008, „Javni servisi u pluralnim i podijeljenim društvima”, u: Bašić-Hrvatinić, S., Thompson, M. i Jusić, T. (ur.) *Razjedinjeni propadaju: Javni radio-televizijski servisi u multietničkim državama*, Mediacentar, Sarajevo.

Bataković, D. 1992a, *Kosovo i Metohija u srpsko-arbanaskim odnosima*, Dečje Novine, Gornji Milanovac.

Bataković, D. 1992b, *The Kosovo chronicles*, Plato, Belgrade.

Bataković, D. 1993, *La spirale de la haine*, L'Age d'Homme, Lausanne.

Bataković, D. 1998, *Kosovo i Metohija: Istorija i ideologija*, Biblioteka Svečanik Hrišćanska misao, Beograd.

Bataković, D. (ur.) 2007, *Kosovo and Metohija: Living in the enclave*, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade.

Belicanec, R. 2009, *Footprint of Financial Crisis in the Media: Macedonia country report*, Open Society Institute, dostupno na: http://www.soros.org/initiatives/media/articles_publications/publications/financial-crisis-media-20091201/macedonia-20091201.pdf (stranica posjećena 5.5.2010.).

Ben-Ami, S., Peled, Y. i Spektorowski, A. 2000, *Ethnic Challenges to Modern Nation-States*, Palgrave.

Bennett, L. 2003, „New Media Power: the Internet and Global Activism” u: Couldry, N. i Curran, J. (ur.), *Contesting Media Power*, Rowman and Littlefield, Lanham, MA, str. 17–38.

Berisha, I. 1993, *Serbian colonization and ethnic cleansing of Kosova: Documents and evidence*, Kosova Information Center, Priština.

Bhabha, H. 1990, *Nation and narration*, Routledge, London.

Biro za ljudska prava 2009a, *Analiza o primjeni državnog Zakona o zaštiti prava manjina u BiH*, 2009, Biro za ljudska prava, Tuzla.

Biro za ljudska prava 2009b, *Izveštaj o analizi novinskih tekstova objavljenih u dnevnim i sedmičnim novinama u BiH o nacionalnim manjinama u periodu decembar 2006. – novembar 2008*. Biro za ljudska prava, Tuzla.

Bloch, Y. i Lehman-Wilzig, S. 2002, „An Exploratory Model of Media-Government Relations in International Crises: US Involvement in Bosnia 1992–1995”, u: Gilboa, E. (ur.), *Media and Conflict: Framing Issues, Making Policy, Shaping Opinions*, Transnational, New York.

Bogdanović, D. 1985, *Knjiga o Kosovu*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd.

Bogdanović, S. 2008, „Perspektive ravnopravnosti 'ostalih'”, *Puls demokratije*, dostupno na: <http://www.pulsdemokratije.net/index.php?id=952&l=bs> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Boyarin, D., Itzkovitz, D. i Pellegrini, A. (ur.) 2003, *Queer Theory and the Jewish Question*, Columbia University Press, New York.

Bratić, V. 2008. „Examining peace-oriented media in areas of violent conflict”, *The International Communication Gazette*, god. 70, br. 6, str. 487–503.

Browne, D. (ur.) 2005, *Ethnic Minorities, Electronic Media and the Public Sphere: A Comparative Approach*, Hampton Press, Cresskill NJ.

Bruner, M. 2002, *Strategies of Remembrance: The Rhetorical Dimensions of National Identity Construction*, University of South Carolina Press, Columbia, South Carolina.

Burić, A. 2000 „The Media War and Peace in Bosnia”, u: Davis, A. (ur.), *Regional Media in Conflict*, Institute for War and Peace Reporting, London, str. 64–100.

Burton, J. 1987, *Resolving Deep-Rooted Conflict: A Handbook*, University Press of America, Lanham, MD.

Butler, J. 2001, *Tela koja nešto znače: O diskurzivnim granicama 'pola'*, Reč, Beograd.

Campbell, C. 1995, *Race, myth and the news*, Sage, Thousand Oaks, CA.

Capotorti, F. 1991, *Study on the Rights of Persons belonging to Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*, UN, New York.

CEDAW Komitet, 2006, Zaključni komentari o Bosni i Hercegovini, CEDAW/C/BiH/CO/3, 2. juni 2006.

Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia 2002, Book I., State Statistical Office, Skopje, 2005.

Centralnoevropska inicijativa, 1994, Instrument za zaštitu prava manjina.

Chesterman, S. 2002, „Legality Versus Legitimacy: Humanitarian Intervention, the Security Council, and the Rule of Law”, *Security Dialogue*, god. 33, str. 293–307.

Chomsky, N. 2000, *A new generation draws the line: Kosovo, East Timor and the standards of the West*, Verso, New York.

Chomsky, N. i Herman, E. 1988, *Manufacturing consent: the political economy of the mass media*, Pantheon Books, New York.

Clay, J. 1996, „What’s a Nation? Latest Thinking”, u: Haviland, W., Gordon, R. (ur.), *Talking about People: Readings in Contemporary Anthropology*, Mayfield Publishing Company, Mountain View, California.

Cohen, L. 2000, „Kosovo: Nobody’s country”, *Current History*, god. 99, br. 635.

Cole, C., Labin D. i Del Rocio Galarza, M. 2008, „Begin with the children: What research on Sesame Street’s international coproduction reveals about using media to promote a new more peaceful world”, *International Journal of Behavioral Development*, god. 32.

Coleman, P. 2003, „Characteristics of protracted, intractable conflict: Toward the development of a metaframework – I”, *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology*, god. 9, str. 1–37.

Cormack, M. 2000, „Minority Languages, Nationalism and Broadcasting: The British and Irish examples”, *Nations and Nationalism*, god. 6, br. 3, str. 383–398.

Cottle, S. 2000, „Introduction – Media Research and Ethnic Minorities: Mapping the Field”, u: Cottle, S. (ur.), *Ethnic Minorities and the Media: Changing Cultural Boundaries*, Open University Press, Maidenhead, Philadelphia.

Creeber, G. i Royston, M (ur.) 2009, *Digital Cultures – Understanding New Media*, Open University Press, McGraw Hill.

Creel, G. 1920, *How We Advertised America*, Harper and Brothers, New York.

Crnić-Grotić, V. 2002, „The protection of minority languages in Croatia”, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci*, god. 23, br. 2, str. 463–481.

Crocker, C., Hampson, F. i Aall, P. 2004, *Taming Intractable Conflicts: Mediation in the Hardest Cases*, United States Institute of Peace Press, Washington, DC.

Croteau, D. i Hoynes, W. 1997, *Media/society: Industries, images, and audience*, Pine Forge, Thousand Oaks, CA.

Cvitković, I. 1999, *Religije suvremenog svijeta*, FPN/Svjetski kongres religija za mir, Sarajevo.

Četvrti periodični izvještaj o implementaciji ECRML-a: Hrvatska, 2010, MIN-LANG/PR (2010) 2, 18. januar.

Ćurak, N. 2004, *Dejtonski nacionalizam: Oglеди o političkom*, Buybook, Sarajevo.

Daalder, I. i O’Hanlon, M. 2001, *Winning Ugly: Nato’s War to Save Kosovo*, Brookings Institution Press, Washington DC.

Dahan, M. i Sheffer, G. 2001, „Ethnic groups and distance shrinking communication technologies”, *Nationalism and Ethnic Politics*, god. 7, br. 1, str. 85–107.

Darby, J. i MacGinty, R. (ur.) 2003, *Contemporary peace making: Conflict, violence and peace processes*, Palgrave Macmillan.

Das, V. 1995, *Critical Events*, Oxford University Press, Delhi.

Daskalovski, Z. 2002, „Language and Identity: The Ohrid Framework Agreement and Liberal Notions of Citizenship and Nationality in Macedonia”, *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, br.1/2002.

Daskalovski, Z. 2006, *Walking on the Edge: Consolidating Multiethnic Macedonia 1989–2004*, Globic, Chapel Hill.

Daskalovski, Z. 2009, „’Spinning Out of control’: mutual reinforcement discourse in Macedonia?”, u: Kolstø, P. (ur.), *Media Discourse and the Yugoslav Conflicts*, Ashgate, London.

Davis, D. 1990, „News and politics”, u: Nimmo, D., Swanson, D. (ur.), *New directions in political communication: A resource book*, Sage, Newbury Park, CA, str. 147–184.

De Lauretis, T. 2007, u: White, P. (ur.), *Figures of Resistance: Essays in Feminist Theory*, University of Illinois, Urbana and Chicago.

De Varennes, F. 1997, „To Speak or not to Speak: The Rights of Persons Belonging to Linguistic Minorities”, Radni dokument za Potkomisiju UN-a za prava manjina, 21. mart 1997, dostupno na: <http://www.unesco.org/most/ln2pol3.htm> (stranica posjećena 30.11.2009.).

De Varennes, F. 2001, „The Linguistic Rights of Minorities in Europe”, u: Trifunovska, S. i De Varennes, F. (ur.), *Minority Rights in Europe: European Minorities and Languages*, TMC Asser Press, Hag, str. 3–30.

Deleuze, G. i Guattari, F. 1987, *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Denning, D. 2001, *Activism, Hacktivism and Cyberterrorism: The Internet as a Tool for Influencing Foreign Policy*, u: Arquilla, J. i Ronfeldt D. (ur.), *Networks and Netwars*, National Defence Research Institute, RAND.

Des Forges, A. 1999, *Leave None to Tell the Story: Genocide in Rwanda*, Human Rights Watch, New York, dostupno na: www.hrw.org/reports/1999/rwanda (stranica posjećena 5.5.2010.).

Devereux, E. 2007, *Media Studies: Key Issues and Debates*, Sage Publications, London, Thousand Oaks, New Delhi, Singapore.

Di Lellio, A. i Schwandner-Sievers, S. 2006a, „Sacred Journey to a Nation: The Construction of a Shrine in Postwar Kosovo”, *Journeys*, god. 7, br. 1, str. 27–49.

Di Lellio, A. i Schwandner-Sievers, S. 2006b, „The Legendary Commander: The Construction of an Albanian Master-Narrative in Post-War Kosovo”, *Nations & Nationalism*, god. 12, br. 3, str. 513–529.

Doerr, K. 2000, „Memories of history: Women and the Holocaust in autobiographical and fictional memoirs”, *Sbofar: An Interdisciplinary Journal of Jewish Studies*, god. 18, br. 3, str. 49–64.

Donati, P. 1992, „Political discourse analysis”, u: Diani, M. i Eyerman, R. (ur.), *Studying collective action*, Sage, London.

Downing, J. i Husband, C. 2005, *Representing 'Race': Racisms, Ethnicity and the Media*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

Dračo, I. 2008, „Umrežene: virtualne saboterke matrice reprezentacije”, Centar za interdisciplinarnu postdiplomske studije, Univerzitet u Sarajevu (magistarski rad).

Dračo, I. 2009, „Potencijal bh. 'virtualne agore' – o blogoglagoljivosti”, *Puls demokratije*, dostupno na: <http://www.pulsdemokratije.net/index.php?id=1678&ndl=bs> (5.5.2010.).

Dragnich, A. i Todorovich, S. 1984, *The saga of Kosovo. Focus on Serbian-Albanian relations*, East European Monographs, Boulder, CO.

Dragomir, M., Reljić D., Thompson, M. i Grünwald A. 2005, *Television Across Europe: Regulation, Policy and Independency – Overview*, Institute/EUMAP (EU Monitoring and Advocacy Program), Open Society, Budapest.

Driskell, R. i Embry, E. 2008, „Civic Engagement: Examining the Impact of Internet Use and Social Trust”, Baylor University, rad predstavljen na godišnjoj konferenciji American Sociological Association Annual Meeting, Sheraton Boston i Boston Marriott Copley Place, Boston, MA, dostupno na: http://www.allacademic.com/meta/p240468_index.html (stranica posjećena 5.5.2010.).

Duijzings, G. 2000, *Religion and the politics of identity in Kosovo*, Hurst & Company, London.

Dunbar, R. 2001, „Minority Language Rights in International Law”, *International and Comparative Law Quarterly*, god. 50, str. 90–120.

Duranti, A. i Goodwin, C. (ur.) 1992, *Rethinking context: Language as an interactive phenomenon*, Cambridge University Press, Cambridge.

Dyer, R. 1990, *Now You See It: Studies on Lesbian and Gay Film*, Routledge, London.

Đurković, S. 2007, „Nevidljivo Q? Pitanje ljudskih prava i potreba LGBTIQ osoba u Bosni i Hercegovini”, Organization Q, Sarajevo.

Eide, A. 1999, „The Oslo Recommendations Regarding the Linguistic Rights of National Minorities: An Overview”, *International Journal on Minority and Group Rights*, god. 6, br. 3, str. 319–328.

Ellis, D. 1998, *From Language to Communication*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.

Ellis, D. 1999, *Crafting society: Ethnicity, class and communication theory*, Lawrence Erlbaum Associates, Mahwah, NJ.

Ellis, D. 2006, *Transforming Conflict: Communication and Ethnopolitical Conflict*, Rowman and Littlefield, Lanham, MA.

Ellul, J. 1973, *Propaganda: The Formation of Men's Attitudes*, Vintage, New York.

Engineer, A. 1999, „Media and Minorities: Exclusion, Distorsion and Stereotypes”, *Economic and Political Weekly*, juli/august, god. 34, br. 31, str. 2132 - 2133.

Entman, R. 1990, „Modern racism and the image of blacks in the local television news”, *Critical Studies in Mass Communication*, god.7, str. 332–45.

Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda, 1950, stupila na snagu 1953, 213 U.N.T.S 222.

Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima, 1992, stupila na snagu 1998, ETS br. 148.

Evropski sud za ljudska prava, 2009, Sejdić i Finci protiv BiH, presuda od 22. decembra 2009.

Fairclough, N. (ur.) 1992, *Critical Language Awareness*, Longman, New York.

Fichte, J. 1922, *Adresses to the German Nation* (prijevod: Jones, R. i Turnbull, G.), The Open Court Company Publishers, London.

Fisk, R. 1999, „Na stotine Srba ubijeno nakon 'oslobođenja' ”, *Independent*, 24. novembar 1999.

Fiske, J. 1993, *Power Plays, Power Works*, Verso, London.

Folger, J., Poole, M. i Stutman, R. 2001, *Working through conflict: Strategies for relationships, groups and organizations*, Longman, New York.

Foucault, M. 1980, *Power/Knowledge*, Pantheon, New York

Foucault, M. 1978, *History of Sexuality*, Vol. 1, Penguin Books, London.

Fowler, R. 1991, *Language in the News: Discourse and Ideology in the Press*, Routledge, New York.

Fraser, N. 1990, „Rethinking the Public Sphere: A Contribution to the Critique of Actually Existing Democracy”, *Social text*, br. 25/26.

Frohardt, M. i Temin, J. 2003, „Use and Abuse of Media in Vulnerable Societies”, United States Institute for Peace, dostupno na: <http://beta.usip.org/resources/use-and-abuse-media-vulnerable-societies> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Galtung, J. 1969, „Violence, Peace and Peace Research”, *Journal of Peace Research*, god. 6, br. 3, str. 167–91.

Galtung, J. 2007, *After violence: 3R, Reconstruction, Reconciliation, Resolution, Coping With Visible and Invisible Effects of War and Violence*, Princeton, NJ: TRANSCEND

Gamson, W., Croteau, D., Hoynes, W. i Sasson, T. 1992, „Media images and the social construction of reality”, *Annual Review of Sociology*, god.18, str. 373–93.

Garton, S. 2004, *Histories of Sexuality – Antiquity to Sexual Revolution*, Equinox, London.

Gee, J. 1996, „Meaning: choosing, guessing and cultural models”, u: Gee, J. (ur.), *Social linguistics and literacies*, Taylor & Francis, London.

Gellner, E. 1983, *Nations and nationalism*, Blackwell, Oxford.

Gellner, E. 1997, *Nationalism*, Orion Books Ltd., Phoenix.

GfK BiH, 2006, „Čitanost dnevnih novina u BiH”, Sarajevo-x.com, dostupno na: <http://www.sarajevo-x.com/bih/politika/clanak/060223011> (stranica posjećena 24.12.2009.).

Ghai, Y. 2002, *Autonomy and Ethnicity*, Cambridge University Press, Cambridge.

Gillespie, M. 2000, „Transnational Communications and Diaspora Communities”, u: Cottle S. (ur.), *Ethnic Minorities and the Media: Changing Cultural Boundaries*, Open University Press, Maidenhead, Philadelphia.

Goffman, E. 1974, *Frame Analysis: An Essay on the Organization of Experience*, Harper and Row, New York.

Gomien, D. 1992, „Pluralism and Minority Access to Media”, u: Rosas, A., Helgesen, J. i Goodman, D. (ur.), *The Strength of Diversity: Human Rights and Pluralist Democracy*, Martinus Nijhoff, Dordrecht.

Gordon, J. i Hollinger, V. (ur.) 1997, *Blood Read: the vampire as metaphor in contemporary culture*, University of Pennsylvania Press, Philadelphia.

Gowan, P. 1999, *The twisted road to Kosovo, Labour Focus on Eastern Europe*, Oxford, br. 62.

Gross, P. 2006, „A Prolegomena to the Study of the Romani Media in Eastern Europe”, *European Journal of Communication*, god. 21, br. 4, str. 477–497.

Grupa autora 2004, „Manjine i mediji”, u: *Regionalni glasnik za promociju kulture manjinskih prava i međuetničke tolerancije*, Media plan/STINA/Novosadska novinarska škola, Sarajevo, Split, Novi Sad, br. 1.

Guedes-Bailey, O., Cammaerts, B. i Carpentier, N. 2008, „Understanding Alternative Media”, Open University Press.

Gurr, T. 1993, *Minorities at Risk: A Global View of Ethnopolitical Conflicts*, United States Institute of Peace Press, Washington, DC.

Habermas, J. 1998, „The European Nation State: On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship”, *Public Culture*, god. 10, br. 2, str. 397–416.

Hackett, R. i Zhao, Y. 1994, „Challenging a master narrative: peace protest and opinion/editorial discourse in the US press during the Gulf War”, *Discourse & Society*, god. 5, br. 4.

Hainsworth, P. 1998, *Divided Society: Ethnic Minorities and Racism in Northern Ireland*, Pluto Press.

Hall, S. 1982, „The Rediscovery of 'Ideology': Return of the Repressed in Media Studies”, u: Gurevitch, M., Bennett, T., Curran, J., Woollacott, J. (ur.), *Culture, Society and the Media*, Routledge, New York.

Hall, S. 1985, „Signification, representation, ideology: Althusser and the Post-Structuralist debates”, *Critical Studies in Mass Communication*, god. 2, str. 94–112.

Hallin, D. 1986, *The Uncensored War: The Media and Vietnam*, Oxford University Press, New York.

Hammond, P. i Herman, E. (ur.) 2000, *Degraded capability: The media and the Kosovo crisis*, Pluto, London.

Haskell, M. 1974, *From Reverence to Rape: The Treatment of Women in the Movies*, Holt, Rinehart & Winston, New York.

Hawes, L. 2004, „Double binds as structures in dominance and of feelings: problematic of dialogue”, u: Anderson, R., Baxter, L. i Cissna, K. (ur.), *Dialogue: Theorizing difference in communication studies*, Sage, Thousand Oaks.

Hayden, R. 2000, „Rape and Rape Avoidance in Ethno-National Conflicts: Sexual Violence in Liminalized States”, *American Anthropologist*, god. 102, br. 1, mart, str. 27–41.

Hećimović, E. 2008, „Feljton Dana: Ekskluzivno – Bošnjački sabor, 27. i 28. septembar 1993. godine”, *Dani*, 17. oktobar, br. 592.

Hekman, S. 2004, *Private Selves, Public Identities: Reconsidering Identity Politics*, Pennsylvania State University Press.

Herring, G. 2000, „Analogies at war: the United States, the conflict in Kosovo, and the uses of history”, u: Schnabel, A. i Thakur, R. (ur.), *Kosovo and the challenge of humanitarian intervention*, United Nations University Press, Tokyo.

Holt, S. i Packer, J. 2001, „OSCE Developments and Linguistic Minorities”, *International Journal on Multicultural Societies*, god. 3, br. 2, str. 99–126.

Horozović, T., Đurković, S. i Dekić, S. 2006, „Analiza terminologije koja se odnosi na LGBTIQ populaciju u štampanim medijima u Bosni i Hercegovini”, Udruženje Q Sarajevo, dostupno na: <http://www.queer.ba/files/LGBTIQMedijska.pdf>, (stranica posjećena 20. 3. 2010.).

Howard, R., Rolt, F., Van de Veen, H. i Verhoeven, J. (ur.), 2003, *The Power of the Media: A Handbook for Peacebuilders*, SFCG, Washington, DC.

Hozić, A. 2008, „Democratizing Media, Welcoming Big Brother: Media in Bosnia and Herzegovina”, u: Jakubowicz, K. i Sukosd, M. (ur.), *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*, IntellectBooks, Bristol, UK, Chicago, USA.

Hrvatín, S. i Petković, B. 2004, „Regional Overview”, u: Petković, B. (ur.), *Media Ownership and its Impact on Media Independence and Pluralism*, Peace Institute, Ljubljana.

Hrvatini, S., Kucić, L. i Petković, B. 2004, *Impact on media independence and pluralism in Slovenia and other post-socialist European countries*, Mirovni institut, Ljubljana.

Huckin, T. 1992, „Context-sensitive text analysis”, u: Kirsch, G., Sullivan, P. (ur.), *Methods and methodology in composition research*, South Illinois University Press.

Huckin, T. 2002, „Textual silence and the discourse of homelessness”, *Discourse & Society*, god. 13, br. 3, str. 347–372.

Human Rights Committee, 1994, General Comment No. 23: The rights of minorities (Art. 27), Human Rights Committee, CCPR/C/21/Rev.1/Add.5, dostupno na: <http://www2.ohchr.org/english/bodies/hrc/comments.htm> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Human Rights Watch, 2004, Neuspjela zaštita: Nasilje protiv manjina u Kosovu, mart, god. 16, br. 6, Human Rights Watch, dostupan u julu 2004 na: <http://hrw.org/reports/2004/kosovo0704/index.htm>, (stranica posjećena 20.11.2009.).

Human Rights Watch, 2006, „Not on the Agenda: The Continuing Failure to Address Accountability in Kosovo Post-March 2004”, maj, Human Rights Watch, dostupno na: <http://www.brw.org/en/node/11308/section/1> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Humm, M. 1997, *Feminism and Film*, Edinburgh University Press, Edinburgh.

Husband, C. 2000, „Media and the Public Sphere in Multi-Ethnic Societies”, u: Cottle, S. (ur.), *Ethnic Minorities and the Media: Changing Cultural Boundaries*, Open University Press, Maidenhead, Philadelphia.

Husband, C. 2005, „Minority Ethnic Media as Communities of Practice: Professionalism and Identity Politics in Interaction”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 31, br. 3, str. 461–479.

Hutchinson, J. i Smith, A. (ur.), 1994, *Nationalism*, Oxford University Press, Oxford.

Ignatieff, M. 2002, *Virtual war: Kosovo and beyond*, Metropolitan Books, New York.

International Crisis Group, 2004, „Collapse in Kosovo”, Europe Report, International Crisis Group, april, br. 155, dostupno na: http://www.crisisgroup.org/en/regions/europe/balkans/kosovo/155-collapse-in-kosovo.aspx?alt_lang=sr (stranica posjećena 5.5.2010.).

Jordanova, D. 2001, *Cinema of Flames: Balkan Film, Culture and the Media*, BFI Publishing, London.

IREX, 2009, Media Sustainability Index 2009, IREX, Washington DC.

Iyengar, S. 1988, „Television News and Citizen Explanations of National Affairs”, *American Political Science Review*, god. 80, str. 815–831.

Jagose, A. 1996, *Queer Theory: An Introduction*, New York University Press.

Jakubowicz, K. 2004, „Persons Belonging to National Minorities and the Media”, *International Journal on Minority and Group Rights*, god. 10, str. 291-314.

Jakubowicz, K. 2006, „Comments on the Report on 'Access of National Minorities to the Media: New Challenges' ”, Komitet eksperata za pitanja zaštite manjina, DH-MIN(2006)017, 20. novembar.

Jameson, F. 1984, „Foreword”, u: Lyotard, J. (ur.), *The postmodern condition: A report on knowledge* (Bennington, G. i Massumi, B. prij., str. vii–xxi), University of Minneapolis Press, Minneapolis.

Jameson, F. 1986, „Third World Literature in the Era of Multiculturalism”, *Social Text*, jesen, br. 15, str. 65–88.

Janjić, D. 2001, *Ethnic Conflicts and Minorities in a Multiethnic Society*, CEUS, Sweden.

Johansson, Y. 2008, „Civic Engagement In Change – The Role of Internet”, Paper prepared for The Changing Media and Civil Society workshop European Consortium for Political Research (ECPR) Joint Sessions of workshops, Edinburgh, 28 mart – 02 april, dostupno na: <http://www.essex.ac.uk/ecpr/events/jointsessions/paperarchive/edinburgh/ws20/Ylva%20Johansson.pdf> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Johnston, C. 1974, „Women’s Cinema as Counter-Cinema”, u: Johnston, C (ur.), *Notes on Women’s Cinema*, SEFT, London, str. 24–31.

Johnston, C. 1988, „Dorothy Arzner: Critical Strategies”, u: Penley, C. (ur.), *Feminism and Film Theory*, Routledge, New York, str. 36–45.

Johnstone, D. 2002, *Fool’s Crusade: Yugoslavia, NATO and Western Delusions*, Monthly Review Press.

Jowett, G. i O’Donnell, V. 1999, *Propaganda and Persuasion*, Sage, Thousand Oaks, CA.

Judah, T. 2000, *Kosovo. War and revenge*, Yale University Press, London.

Jusić, T. i Džihana, A. 2008, „Bosna i Hercegovina”, u: Bašić-Hrvatini, S., Thompson M. i Jusić, T. (ur.), *Razjedinjeni propadaju: Javni radio-televizijski servisi u multietničkim državama*, Mediacentar Sarajevo.

Jusić, T. i Palmer, K. 2008, „The Media and Power Sharing: Towards an Analytical Framework for Understanding Media Policies in Post-Conflict Societies”, *Global Media Journal-Polish Edition*, br. 1(4).

Kajinić, S. 2003, „Experiences of lesbians at the Belgrade Pride 2001 and Zagreb Pride 2002”, Central European University, Department of Gender Studies, Budapest (magistarski rad).

Kalesi, H. 1973, „Kosovo pod turskom vlašću”, u: Maletić, M. (ur.), *Kosovo nekad i sad (Kosova dikur e sot)*, Plato, Beograd.

Kanižaj, I. 2003, „Izveštavanje o nacionalnim manjinama u hrvatskim dnevnim novinama”, *Medunarodne studije*, god. 3, br. 3, str. 27–45.

Kanižaj, I. 2004, „Predstavljenost nacionalnih manjina u hrvatskim dnevnim novinama - komparativni pregled 2001 – 2003.”, *Politička misao*, god. 41, br. 2, str. 30–46.

Kanižaj, I. 2006, *Manjine - između javnosti i stvarnosti: nacionalne manjine u dnevnim novinama 2001 – 2005*, Sveučilišna knjižara, Zagreb.

Kaplan, R. 1993, *Balkan ghosts: A journey through history*, St. Martin's Press, New York.

Karabeg, O. 2000., *Dijalog na buretu baruta: Srpsko-albanski dijalog 1994–2000*, Medija Centar, Beograd.

Keller, P. 1998, „Re-Thinking Ethnic and Cultural Rights in Europe”, *Oxford Journal of Legal Studies*, god. 18, br. 1 str. 29–59.

Kellner, D. 1995, *Media Culture: Cultural Studies, Identity and Politics between the Modern and Postmodern*, Routledge, New York.

Kelman, H. 1999, „The interdependence of Israeli and Palestinian national identities: The role of the Other in existential conflicts”, *Journal of Social Issues*, god. 55, br. 3.

KIPRED (Kosovar Institute for Policy Research and Development), 2008, Monitoring medija za vrijeme izborne kampanje na Kosovu, februar 2008, dostupno na: http://www.kipred.net/site/documents/eng_media.pdf (stranica posjećena 20.1.2010.).

Kirschke, L. 1996, *Broadcasting Genocide; Censorship, Propaganda, and State-Sponsored Violence in Rwanda 1990–1994*, Article 19, London.

Klauški, T. 2009, „Naličje profesije: huškanje i mržnja”, *Novinar*, br. 5/6, str. 4–6.

Kluitenberg, E. 2009, *Ostavština taktičkih medija*, *Mediacentar Online*, dostupno na: <http://www.media.ba/mcsonline/bs/tekst/mnostvo-ostavstina-taktickih-medija> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Komiteet stručnjaka o ECRML-u, 2009, Prvi izvještaj o primjeni Povelje u Srbiji, ECRML (2009) 2, 6. maj.

Komiteet stručnjaka o Evropskoj povelji o regionalnim i manjinskim jezicima, 2008, treći krug praćenja implementacije dokumenta u Hrvatskoj, ECRML (2008)1, 12. mart.

Komiteet UN-a za ljudska prava, 1983, Opći komentar br. 11 – o Članu 20 ICCPR-a, 19. sesija.

Komitet UN-a za ljudska prava, 1994, Opći komentar br. 23 – prava manjina, 50. sesija.

Komitet UN-a za ukidanje rasne diskriminacije, 2006, Zaključne napomene o Bosni i Hercegovini, UN Doc. CERD/C/BiH/CO/6, 11. april 2006.

Konvencija UN-a o ukidanju svih oblika diskriminacije žena, 1981, U.N. Doc. A/34/180, 1979, stupila na snagu 1981.

Kosovo Ombudsperson, 2008, Eighth Annual Report 2007–2008, juli 2008, Institucija Ombudspersona na Kosovu, dostupno na: <http://www.ombudspersonkosovo.org/?cid=2,74> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Kostovicova, D. 1997, *Parallel worlds: Response of Kosovo Albanians to the loss of autonomy in Serbia 1989–1996*, Hurst & Company, London.

Kostovicova, D. 2002, „'Shkolla Shqipe' and nationhood: Albanians in pursuit of education in the native language in interwar (1918–41) and post-autonomy (1989–98) Kosovo”, u: Schwadner-Sievers, S. i Fischer, B. (ur.), *Albanian identities: Myth and history*, Hurst & Company, London.

Krasniqi, M. 1996, The role of the Serbian Orthodox Church in anti-Albanian policies in Kosova, u: Bajraktari, J. (ur.), *The Kosova issue – A historic and current problem*, Tirana.

Krstić, B. 1994, Kosovo: Između istorijskog i etničkog prava [Kosovo: Between historical and ethnic rights], Kuća Vid, Beograd.

Kukathas, C. 1998, „Liberalism and Multiculturalism: The Politics of Indifference”, *Political Theory*, god. 26, br. 5, str. 686–699.

Kurspahić, K. 2003, *Prime time crime: Balkan media in war and peace*, United States Institute for Peace, Washington, D.C.

Kymlicka, W. 1995, *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights*, Oxford University Press, Oxford.

Kymlicka, W. 2008 „The Internationalization of Minority Rights”, *International Journal of Constitutional Law*, god. 6, br. 1, str. 1–32.

Kymlicka, W. i Opalski, M. (ur.), 2001, *Can Liberal Pluralism be Exported?*, Oxford University Press, Oxford.

Kymlicka, W. i Patten A. 2003, „Language Rights and Political Theory”, *Annual Review of Applied Linguistics*, god. 23, str. 3–21.

Lantschner, E. 2008, „Emerging European Standards of Minority Protection through Soft Jurisprudence?”, u: Lantschner, E., Marko, J. i Petričušić, A. (ur.), *European Integration and its Effects on Minority Protection in South Eastern Europe*, Nomos, Baden Baden, str. 53–82.

Lantschner, E. 2009, „Standard-Setting in the Field of Minority Rights: From Soft Jurisprudence to Hard Law?”, *International Journal of Diversity in Organisations, Communities and Nations*, god. 8, br. 6, str. 129–137.

Lasswell, H. 1927, *Propaganda Techniques in World War*, Knopf, New York.

Lijphart, A. 1977, *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration*, Yale University Press, New Haven, London.

Lipovčan, S. 2003, „Prinos analizi temeljnih odnosa medija i kulture u hrvatskom društvu”, *Društvena istraživanja*, god. 12, br. 6 (68), str. 909–925.

Logoreci, A. 1984, A clash between two nationalism in Kosova, u: Pipa, A., Repishti, S. (ur.), *Studies on Kosova*, East European Monographs, Boulder, CO.

Lynch, J. 2005, *Peace journalism*, Nawthorn Press.

Malcolm, N. 1998, *Kosovo. A short history*, Macmillan, London.

Maliqi, S. 1998, *Kosova: Separate worlds, reflections and analyses 1989-1998*, Priština.

Malović, S. (ur.) 2004, *Bogatstvo različitosti*, Sveučilišna knjižara, ICEJ i OSCE, Zagreb.

Malović, S., Ricchiardi, S. i Vilović, G. 1998, *Ethics in Journalism*, Izvori, Zagreb.

Marcus, E. 2002, *Making gay history – The Half-Century Fight for Lesbian and Gay Equal Rights*, Harper Collins E-books.

Marius, D., Reljić, D., Thompson, M. i Grünwald A. 2005, *Television Across Europe: Regulation, Policy and Independency – Overview*, Open Society Institute/EUMAP – EU Monitoring and Advocacy Program, Budimpešta

Marko, D. 2007, „Monitoring i analiza tretmana Roma u medijima Bosne i Hercegovine i regiona za period 15. maj – 15. novembar 2007. godine”, Media plan institut, Sarajevo, dostupno na: <http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=446> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Marko, D. 2008a, „Komparativna analiza tretmana Roma u medijima Bosne i Hercegovine i regiona tokom 2005, 2007. i 2008. godine”, Media plan institut, Sarajevo.

Marko, D. 2008b, „Monitoring i analiza tretmana Roma u medijima Bosne i Hercegovine i regiona, 1. januar – 31. august 2008. godine”, Media plan institut, Sarajevo, dostupno na: <http://www.mediaonline.ba/ba/?ID=448> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Marko, D. (ur.) 2008c, *PROMicanje medijske odgovornosti u multikulturalnim društvima*, Media plan institut, Sarajevo.

Marko, J. 1995, *Autonomie und Integration. Rechtsinstitute des Nationalitätsenrechts im funktionalen Vergleich*, Böhlau Verlag, Wien – Köln – Graz.

Marko, J. 2003, „Minority Protection through Jurisprudence in Comparative Perspective: An Introduction”, *Journal of European Integration*, god. 25 str. 175–188.

Marko, J. 2006/2007, „The Law and Politics of Diversity Management: A Neo-Institutional Approach”, *European Yearbook of Minority Issues*, god. 6, str. 251–279.

Marzouk, L. 2009, BIRN Show Triggers Row on Freedom of Speech in Kosovo, BIRN: Balkan Investigative Reporting Network, Balkan Insight, juni 2009, dostupno na: <http://www.balkaninsight.com/en/main/analysis/20169/?tpl=297>, (stranica posjećena 20.1.2010.).

Matei, S. 2009, „From Counterculture to Cyberculture: Virtual Community Discourse and the Dilemma of Modernity”, *Journal of Computer-Mediated*

Communication, god. 10, br. 3, dostupno na: <http://jcmc.indiana.edu/vol10/issue3/matei.html> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Mayne, J. 2000, *Framed: Lesbians, Feminists, and Media Culture*, University of Minnesota Press, Minneapolis.

Maynes, C. 1993, „Containing ethnic conflict”, *Foreign Policy*, br. 90, str. 3–21.

Mazzini, G. 1945, *Selected Writings*, L. Drummond Ltd., London.

McGonagle, T. 2004, „Commentary: Access of persons belonging to national minorities to the media”, u: *Filling the frame: Five years of monitoring the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Council of Europe Publishing, Strasbourg, str. 144–159.

McGonagle, T. 2006, „Comments on the Report on „Access of National Minorities to the Media: New Challenges”, Komitet eksperata za pitanja zaštite manjina, DH-MIN(2006)016, Strasbourg, 10. novembar 2006.

McGonagle, T., Davis Noll, B. i Price, M. (ur.) 2003, *Minority language related broadcasting and legislation in the OSCE*, studiju poručio OSCE-ov visoki komesar za nacionalne manjine (Programme in Comparative Media Law and Policy (PCMLP), University of Oxford and the Institute for Information Law (IViR), University of Amsterdam), dostupna na: <http://www.ivir.nl/index-english.html>, (stranica posjećena 15.1.2010.).

McLuhan, M. 1964, *Understanding Media: The Extensions of Man*, McGraw-Hill, New York.

McQuail, D. 2000, *McQuail's Mass Communication Theory*, Sage Publications Thousand Oaks, London New Delhi.

Međunarodna konvencija UN-a o ukidanju svih oblika rasne diskriminacije, 1965, stupila na snagu 1969, 660 U.N.T.S 195.

Međunarodni pakt o građanskim i političkim pravima, 1966, stupio na snagu 1976, 999 UNTS 171.

Mendel, T. 1998, „The Role of the Government in Promoting Minority Rights in the Media Taking Account of Freedom of Expression”, Article 19, London.

Mercator Media Forum: Slovenia, dostupno na: http://www.aber.ac.uk/cgi-bin/user/merwww/index.pl?rm=b_media_detail;id=55;lang=1 (stranica posjećena 2.2.2010.).

Mertus, J. 1999, *Kosovo: How myths and truths started a war*, University of California Press, Berkeley.

Mesić, M. 2003, „Europski standardi manjinske zaštite i položaj manjina u Hrvatskoj”, *Revija za sociologiju*, god. 34., br. 3–4, str. 161–177.

Mesić, M. i Bagić, D. 2005, „Croatian National Minorities in the Print Media”, u: Genov, N. (ur.), *Ethnicity and Mass Media in South Eastern Europe*, Friedrich-Ebert-Stiftung – Free University Berlin, Berlin – Sofia, str. 71–89.

Milivojević, S. 2001, *Mirroring Images: Ethnic Minorities in the South East European Press-Research Report*, Media Diversity Institute, London.

Metzl, J. 1997, „Information Intervention: When Switching Channels Isn't Enough”, *Foreign Affairs*, god. 76, br. 6, str. 15–20.

Meyrowitz, J. 1985, *No Sense of Place: The Impact of Electronic Media on Social Behavior*, Oxford University Press, Oxford.

Miličević, B., Sarić, N., Pavlović, L., Bogdanović, M., Đukić, V. i Ćirilović N. 2010, „Nema povlačenja, nema predaje: Izveštaj o stanju ljudskih prava GLBT osoba u Srbiji 2009.”, Gej strejt alijansa, Beograd. URL: <http://www.gsa.org.rs/izvestaji/GSA-izvestaj-2009.pdf> (stranica posjećena 20.3.2010.).

Miller, H. i Arnold J. 2001, *Self in Web Home Pages: Gender Identity and Power in Cyberspace*, objavljeno u Riva, G., i Galimberti C. (ur.) *Towards CyberPsychology: Mind, Cognitions and Society in the Internet Age*, IOS Press, Amsterdam.

Minority Rights Group International, *Minorities in Croatia*, 2003, Minority Rights Group International, London, dostupno na: <http://www.minorityrights.org/download.php?id=122> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Minority Rights Group International, 2006, „Prava manjina na Kosovu po međunarodnom pravu”, Minority Rights Group International, dostupno na: <http://www.minorityrights.org/1072/reports/minority-rights-in-kosovo-under-international-rule.html>, (stranica posjećena 20.11.2009.).

Minority Rights Group International, 2009, Kosovo's independence leaves vacuum in international protection for minorities, Minority Rights Group International, dostupno na: <http://www.minorityrights.org/7860/press-releases/kosovos-independence-leaves-vacuum-in-international-protection-for-minorities.html> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Misija OSCE-a u Hrvatskoj, 2002, Background Report on Constitutional Law on National Minorities, 20. augusta 2002, Misija OSCE-a u Hrvatskoj, dostupno na: http://www.osce.org/documents/html/pdf/html/1918_en.pdf.html (stranica posjećena 5.5.2010.).

Moeller, R. 2001, *War stories: The search for a usable past in the Federal Republic of Germany*, University of California Press, Berkley.

Moring, T. 2006, „Access of National Minorities to the Media: New Challenges”, Komitet eksperata za pitanja zaštite manjina (DH-MIN), DH-MIN(2006)015, 20. novembar, Strasbourg.

Moring, T. i McGonagle T. 2009, „Analysis of Information provided by DH-MIN members on the Questionnaire on the access of national minorities to the new media in the information society: overview of information provided by States and possible validity concerns”, Komitet eksperata za pitanja zaštite nacionalnih manjina (DH-MIN), DH-MIN(2009)003, 9. mart, Strasbourg.

Moss, K. 2006, „Queer as Metaphor: Representations of LGBT People in Central and Eastern European Film”, u: Kuhar, R., Takacs, J. (ur.), *Beyond the Pink Curtain: Everyday Life of LGBT People in Eastern Europe*, Mirovni institut, Ljubljana.

Mossberger, K., Tolbert, C. i McNeal, R. 2008, *Digital Citizenship. The Internet, Society, and Participation*, The MIT Press Cambridge, Massachusetts, London, England.

Mujkić, A. 2008, *We, the Citizens of Ethnopolis*, Centar za ljudska prava, Sarajevo.

Nagel, J. 1994, „Constructing ethnicity: Creating and recreating ethnic identity and culture”, *Social Problems*, god. 41, br. 1, str. 152–176.

Nedimović, S. 2009, „Ljepota poroka forumanja”, *Mediacentar Online*, dostupno na <http://www.media.ba/mcsonline/bs/tekst/ljepota-poroka-forumanja> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Neuman, W., Just, M., i Crigler, A. 1992, *Common Knowledge: News and the Construction of Political Meaning*, University of Chicago Press, Chicago.

Nystuen, G. 2005, *Achieving Peace or Protecting Human Rights?: Conflicts between Norms Regarding Ethnic Discrimination in the Dayton Peace Agreement*, Brill, Leiden.

Obradović, S. 2004, „Manjine u procesu postkonfliktne komunikacije”, *Regionalni glasnik za kulturu manjinskih prava i međuetničku toleranciju*, god. 1, str. 13–16.

Orwell, G. 1949, *Nineteen Eighty-Four*, Secker & Warburg, London.

OSCE, 2004a, „The Role of the Media in the March 2004 Events in Kosovo”, OSCE, April 2004, dostupno na http://osce.org/documents/rfm/2004/04/2695_en.pdf (stranica posjećena 5.5.2010.).

OSCE, 2004b, Izazovi za ljudska prava nakon martovskih nemira, OSCE, dostupno na: http://www.osce.org/documents/mik/2004/05/2939_en.pdf, (stranica posjećena 20.11.2010).

OSCE, 2006, Stanje medijskih sloboda na Kosovu: Opservacije i preporuke, juli 2006, OSCE, dostupno na: http://www.osce.org/documents/rfm/2006/07/19767_en.pdf, (stranica posjećena 20.11.2009).

Palmer, K. 2001a, „The Power-Sharing Process: Media reforms in Bosnia-Herzegovina”, rad predstavljen tokom *Kokkalis Graduate Student Workshop*, Harvard University, Cambridge, Massachusetts, 9–10. februar 2001., dostupno na: http://www.ksg.harvard.edu/kokkalis/GSW3/Ken_Palmer.pdf (stranica posjećena 5.5.2010.).

Palmer, K. 2001b, „Power-Sharing in Media – Integration of the Public?“, *Media Online*, dostupno na: <http://www.mediaonline.ba/en/?ID=106> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Parekh, B. 2000, *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory*, Basingstoke, MacMillan Press/Palgrave.

Parenti, M. 1986, *Inventing Reality: The Politics of Mass Media*, St. Martins, New York.

Paris, R. 2002, „Kosovo and the Metaphor War“, *Political Science Quarterly*, god. 117, br. 3, str. 423–450.

Pentassuglia, G. 2002, „Minority Rights and the Role of Law: Reflections on Themes of Discourse in Kymlicka’s Approach to Ethnocultural Identity“, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, god. 4, dostupno na: <http://www.ecmi.de/jemie/> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Peruško, Z. i Popović, H. 2008, „Media Concentration Trends in Central and Eastern Europe“, u: Jakubowicz, K. i Sukosd, M. (ur.), *Finding the Right Place on the Map: Central and Eastern European Media Change in a Global Perspective*, Bristol, UK, Intellect, Chicago, USA.

Pesić, M. 2004, „Commentary: Media representation of national minorities and the promotion of a spirit of tolerance and intercultural dialogue“, u: *Filling the frame: Five years of monitoring the Framework Convention for the Protection of National Minorities*, Council of Europe Publishing, Strasbourg.

Petković, B. (ur.) 2009, *Media Preferences and Perceptions: A Survey Among Students, Ethnic Minorities and Politicians in Slovenia*, Mirovni institut, Ljubljana.

Petričušić, A. 2004a, „Wind of Change: Croatian Government’s Turn towards Policy of Ethnic Reconciliation“, *European Diversity and Autonomy Papers*, god. 6.

Petričušić, A. 2004b, „Croatian Constitutional Law on the Rights of National Minorities“, *European Yearbook of Minority Issues*, god. 2, str. 607–629.

Petričušić, A. 2010 (u štampi), „Recent Minority Legislation in SEE Countries: Normative Developments and Still Partial Implementation”, u: Woelk, J. i Toniatti, R. (ur.) *Constitutional Dimensions of Cultural and Territorial Pluralism in the Balkans*, Leiden, Brill Publishers.

Pettifer, J. 2001, *Albania & Kosovo*, WW Norton, New York.

Phillips, A. 1995, *The Politics of Presence*, Oxford University Press, New York.

Pikić, A. i Jugović I. 2006, *Nasilje nad lezbijkama, gejevima i biseksualnim osobama u Hrvatskoj: izvještaj istraživanja*, Biblioteka Kontra: Lezbijaska grupa Kontra, Zagreb.

Polimac, N. 2007 „Gay momenti u YU kinematografiji”, *Jutarnji list*, dostupno na: http://www.jutarnji.hr/clanak/art-2007,5,12,gay_filmovi,74047.jl (stranica posjećena 1.11.2009.).

Pollock, G. 1977, „What’s Wrong with Images of Women”, *Screen Education*, ljeto, vol. 23, str. 25–33.

Popović, T. 2003, „Bivša jugoslovenska republika Makedonija”, u: Karlsrajter, A. (ur.), *Mediji u višejezičkim društvima: Sloboda i odgovornost*, OSCE, Beč.

Postić, J., Đurković, S. i Hodzić, A. 2006, „Kreacija spola? Roda?”, *Ženska soba*, Zagreb.

Potter, J., Edwards, D. i Wetherell, M. 1993, „A model of discourse in action”, *American Behavioral Scientist*, god. 36, str. 383–401.

Price, M. i Thompson, M. (ur.) 2002, *Forging Peace: Intervention, Human Rights and the Management of Media Space*, University of Edinburgh Press, Edinburgh.

Putnam, R. 1992, *Making Democracy Work – Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press.

Reese, S. i Buckalew, B. 1995, „The Militarism of Local Television: The routine Framing of the Persian Gulf War”, *Critical Studies in Mass Communication*, god. 12, br. 1, str. 40–59.

Reese, S., Danielian, L. i Grant, A. 1994, „The Structure of News Sources on Television: A Network Analysis of CBS News, Nightline, MacNeil/Lehrer, and This Week with David Brinkley”, *Journal of Communication*, god. 44, br. 2, str. 84–107.

Renan, E. 1882, „Qu'est-ce qu'une nation?”, predavanje održano 11. marta.1882 na Sorboni, Francuska.

Reporters without Borders, 2009, 2009 *World Press Freedom Index*, Reporters without Borders, dostupno na: <http://www.rsf.org/en-classement1003-2009.html> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Rill, H., Smidling, T. i Bitoljanu, A. (ur.) 2007, *20 Poticaja za buđenje i promenu – o izgradnji mira na prostoru bivše Jugoslavije*, Centar za nenaslinu akciju, Beograd, Sarajevo.

Rim, K. 2006, „Model, Victim, or Problem Minority? Examining the Socially Constructed Identities of Asian-Origin Ethnic Groups in California's Media”, rad predstavljen na *Annual meeting of the American Political Science Association*, Marriott, Loews Philadelphia, i Pennsylvania Convention Center, Philadelphia, PA, 31. august, dostupno na: http://www.allacademic.com/meta/p153419_index.html (stranica posjećena 5.5.2010.).

Robinson, L. 2007, „The cyberself: the self-ing projects goes online, symbolic interaction in the digital age”, *New Media and Society*, god. 9, br. 1, str. 93–110, dostupno na: <http://nms.sagepub.com/cgi/content/abstract/9/1/93> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Robinson, P. 2000, „The Policy-Media Interaction Model: Measuring Media Power During Humanitarian Crisis”, *Journal of Peace Research*, god. 37, br. 5, str. 613–633.

Robinson, P. 2008, *Changing World of Gay Men*, Palgrave Macmillan.

Rosen, M. 1973, *Popcorn Venus: Women, Movies, and the American Dream*, Avon, New York, Peter Owen, London.

Roth, B. 2002, „CEDAW as a Collective Approach to Womens Rights”, *Michigan Journal of International Law*, god. 24, str. 187–226.

Rouhana, N. 1997, *Palestinian Citizens in an Ethnic Jewish State, Identities in Conflict*, Yale University Press, New Haven CT.

Rouhana, N. i Ghanem, A. 1998, „The Crisis of Minorities in Ethnic States: The Case of Palestinian Citizens in Israel”, *International Journal of Middle East Studies*, god. 30, br. 3, str. 321–346.

Rubin, G. 1992, „Thinking Sex: Notes for a Radical Theory of the Politics of Sex”, u: Vance, C. (ur.), *Pleasure and Danger: Exploring Female Sexuality*, str. 267–319.

Russo, V. 1987, *The Celluloid Closet*, Harper & Row, New York.

Sadković, J. 1998, *The US Media and Yugoslavia, 1991–1995*, Praeger, Westport, CT.

Said, E. 1978, *Orientalism*, Pantheon Books, New York.

Savarese, R. 2000, „’Infosuasion’ in European newspapers: A case study on the war in Kosovo”, *European Journal of Communication*, god. 15, br. 3, str. 363–381.

Savjetodavni komitet za FCNM-a, 2001, Mišljenje o Hrvatskoj, ACFC/INF/OP/I(2002)003, 6. april.

Savjetodavni komitet FCNM-a, 2005a, Drugo mišljenje o Hrvatskoj, ACFC/INF/OP/II(2004)002, 13. april.

Savjetodavni Komitet FCNM-a, 2005b, Drugo mišljenje o Sloveniji, ACFC/INF/OP/II(2005)005, 1. decembar.

Savjetodavni komitet FCNM-a, 2005c, Mišljenje o Bosni i Hercegovini, ACFC/INF/OP/I(2005)003, 11. maj.

Savjetodavni komitet FCNM-a, 2006, Mišljenje o Kosovu, ACFC/INF/OP/I(2005)004, 2. mart.

Savjetodavni komitet FCNM-a, 2008, Drugo mišljenje o Bivšoj jugoslavenskoj republici Makedoniji, ACFC/OP/II(2007)002, 9. juli.

Schiffirin, D. 2002, „Mother and Friends in a Holocaust Life Story”, *Language in Society*, god. 31, br. 3, str. 309–353.

Sedgwick, E. 1990, *Epistemology of the Closet*, University of California Press, Berkeley.

Sen, A. 2006, *Identity and Violence. The Illusion of Destiny*. Penguin Group, London.

Shoup, P. 1984, „The government and constitutional status of Kosova: Some brief remarks”, u: Pipa, A. i Repishti, S. (ur.), *Studies on Kosova*, East European Monographs, Boulder, CO.

Siapera, E. 2005, „Minority Activism on the Web: Between Deliberative Democracy and Multiculturalism”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 31, br. 3, str. 499–519.

Silverstone, R. i Georgiou, M. 2005, „Editorial Introduction: Media and Minorities in Multicultural Europe”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, god. 31, br. 3, str. 433–441.

Singh, I. 1999, „Language and ethnicity”, u: Thomas, L. i Wareing, S. (ur.), *Language, society and power*, Routledge, London.

Skendi, S. 1967, *The Albanian national awakening, 1878-1912*, Princeton University Press, Princeton, NJ.

Skopljanac, N. 2003, „Srbija (Srbija i Crna Gora)”, u: Karlsrajter A. (ur.), *Mediji u višejezičkim društvima: Sloboda i odgovornost*, OSCE, Beč.

Skopljanac, N. 2008, „Švicarska”, u: Bašić-Hrvatini, S., Thompson, M. i Jusić, T. (ur.), *Razjedinjeni propadaju: Javni radio-televizijski servisi u multietničkim državama*, Sarajevo, Mediacentar, str. 155–197.

Snyder, J. 2000, „Managing Ethnopolitics in Eastern Europe: An Assessment of Institutional Approaches”, u: Jonathan, S. (ur.), *The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe*, New York i London: M.E. Sharpe, str. 269–285.

Sovet za Radio Difuzija, 2009, Analiza na Pazarot za Radiodifuzna Dejnost, Sovet za Radio Difuzija, Skopje

Sreberny, A. 2005, „Not Only, But Also: Mixedness and Media”, *Journal of Ethnic and Migrations Studies*, maj, god. 31, br. 3,.

Stratford, T. 1992, „Women and the Press”, u: Belsey, A. i Chadwick, R (ur.), *Ethical Issues in Journalism and the Media*, Routledge, New York.

Strobel, W. 1997, *Late-Breaking Foreign Policy: The News Media's Influence on Peace Operations*, United States Institute of Peace Press, Washington, DC.

Svjetski indeks slobode štampe 2009, Reporteri bez granica, dostupno na: <http://www.rsf.org/en-classement1003-2009.html> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Šiber, I. 1998, „Povijesni i etnički rascjepi u hrvatskom društvu”, u: Kasapović, M., Šiber, I. i Zakošek, N. (ur.), *Birači i demokracija*, Alineja, Zagreb, str. 51–94.

Šopar, V. 2008a, „Razjedinjeni propadaju: Makedonija”, u: Bašić-Hrvatini, S., Thompson, M. i Jusić, T. (ur.), *Razjedinjeni propadaju: Javni radio-televizijski servisi u multietničkim državama*, Mediacentar, Sarajevo.

Šopar, V. 2008b, *Television across Europe: Follow-up Reports 2008, Macedonia*, OSI: Budapest,

Štimac-Radin, H. (ur.), *O vidljivosti žena u hrvatskoj kinematografiji*, Ured za ravnopravnost spolova Vlade RH, Zagreb, dostupno na: http://www.ured-ravnopravnost.hr/slike/File/Ured/vidljivost_zena_u_hrvatskoj_kinematografiji-opt.pdf (stranica posjećena 1.11.2009.).

Tajić, L. (ur.) 2007, *Mediji i religija*, Konrad Adenauer Stiftung, Sarajevo.

Tannen, D. (ur.) 1981, *Analyzing discourse: Text and talk*, Georgetown University Press, Washington, DC.

Tatalović, S. 2004, „Ljudska prava u Hrvatskoj: opterećenost problemom nacionalnih manjina” u: Vujadinović, D. et al., *Između autoritarizma i demokratije: Srbija, Crna Gora, Hrvatska*, CEDET, Beograd, str. 431–452.

Tatalović, S. 2005, *Nacionalne manjine u Hrvatskoj*, STINA, Split. Dio knjige također je dostupan na: <http://www.nacionalne-manjine.info/nacionalne-manjine.html>, (stranica posjećena 15.1.2009.).

Tatalović, S. 2006, „Nacionalne manjine i hrvatska demokracija”, *Politička misao*, god. 43, br. 2, str. 159–173.

Tawil, E. 2009, *Property Rights in Kosovo: A Haunting Legacy of a Society in Transition*, International Center for Transitional Justice, dostupno na: http://www.ictj.org/static/Europe/Property_Rts_Kosovo_0309.pdf. (stranica posjećena 21.11.2009.).

Taylor, M. i Kent, M. 2000, „Media in Transition in Bosnia: From Propagandistic Past to Uncertain Future”, *Gazette*, god. 62, br. 5, str. 355–78.

Taylor, P. 1992, *War and the Media: Propaganda and Persuasion in the Gulf War*, Manchester University Press, Manchester.

Taylor, P. 1995, *Munitions of the Mind: A History of Propaganda from the Ancient World to the Present Era*, Manchester University Press, New York.

Taylor, P. 2000, „The Media and Kosovo Conflict – Introduction”, *European Journal of Communication*, god. 15, br. 3, str. 293–297.

Texler, R. 1995, *Sex and Conquest: Gendered Violence, Political Order and the European Conquest of the Americas*, Cornell University Press, Ithaca, NY.

The first international treaty banning sexual orientation discrimination comes into force today – the Treaty of Lisbon, 2009 dostupno na: http://www.ilga-europe.org/europe/news/for_media/media_releases/the_first_international_treaty_banning_sexual_orientation_discrimination_comes_into_force_today_the_treaty_of_lisbon (stranica posjećena 5.5.2010.).

Thio, L. 2005, *Managing Babel: The International Legal Protection of Minorities in the Twentieth Century*, Brill, Leiden.

Thompson, M. 1999, *Forging War: The Media in Serbia, Croatia and Bosnia-Herzegovina*, University of Luton Press, Luton.

Thornberry, P. 1991, *International Law and the Rights of Minorities*, Clarendon Press, Oxford.

Tierney, S. 2004, *Constitutional Law and National Pluralism*, Oxford University Press, New York.

Trpevska, S. 2004, „Macedonia”, u: Petković, B. (ur.), *Media Ownership and its Impact on Media Independence and Pluralism*, Peace Institute, Ljubljana.

U.S. Department of State, 2009, Human Rights report: Kosovo, februar 2009, U.S. Department of State, dostupno na: <http://www.state.gov/g/drl/rls/hrrpt/2008/eur/119462.htm> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Udovičić, Z. 2008, *Ideal nije manjinski geto*, Media plan institut, Sarajevo

UN, 1992, Deklaracija UN-a o pravima osoba koje pripadaju nacionalnim ili etničkim, vjerskim i jezičkim manjinama, Rezolucija Generalne skupštine UN-a, 18. Decembar, br. 47/135.

UN, 1999, Izvještaj generalnog sekretara o UN-ovoj misiji privremene uprave na Kosovu, UN dokument br. S/1999/1250, 23. decembar 1999.

UNDP, 2006a, Kosovo Mosaic 2006: Public Services and Local Authorities under Review, UNDP, dostupno na: http://www.ks.undp.org/repository/docs/KosovoMosaic-English_web5.pdf (stranica posjećena 5.5.2010.).

UNDP, 2006b, At Risk: Roma and the Displaced in SEE, UNDP, Bratislava.

UNDP, 2009, Early Warning Report, UNDP, dostupno na: http://www.ks.undp.org/repository/docs/FF_24_English.pdf (stranica posjećena 5.5.2010.).

UNHCR, 1996, Statistical Package for Bosnia-Herzegovina, UNHCR, Sarajevo.

UNHCR, 1999, *Refugees*, Public Information Section of the United Nations High Commissioner for Refugees, god. 3, br. 116, str. 11.

UNHCR/OSCE, 1999, Overview of the situation of ethnic minorities in Kosovo, 3. novembar, UNHCR/OSCE.

Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima, Rezolucija Generalne skupštine UN-a 217A (III).

Univerzalna deklaracija UNESCO-a o kulturnoj raznolikosti, 2. novembar 2001.

USAID, 2004, Kosovo review and evaluation of the state of the print and broadcast media in Kosovo, March 2004, ARD/USAID, dostupno na: http://ics.leeds.ac.uk/papers/pmt/exhibits/1930/Kosovo_Media_Assessment.pdf (stranica posjećena 5.5.2010).

Van Cuilenburg, J. 1999, „On Competition, Access and Diversity in Media, Old and New”, *New Media and Society*, god. 1, br. 2, str. 183–207.

Van Dijk, T. 1995, „The Mass Media Today: Discourses of Domination or Diversity?“, *Javnost*, Ljubljana.

Van Dijk, T. 1986, „News Schemata”, u: Cooper, C., Greenbaum, S. (ur.), *Studying Writing: Linguistic Approaches*, Sage, Beverly Hills, CA.

Van Dijk, T. 1987, *Communicating Racism*, Sage, Newbury Park.

Van Dijk, T. 1989a, „Social cognition and discourse”, u: Giles, H., Robinson, R. (ur.), *Handbook of social psychology and language*, Chichester, Wiley.

Van Dijk, T. 1989b, „Mediating racism: The role of the media in the reproduction of racism”, u: Wodak, R. (ur.), *Language, power and ideology: Studies in political discourse*, John Benjamins, Amsterdam.

Van Dijk, T. 1991, *Racism and the Press*, Routledge, London – New York.

Van Dijk, T. 1996, „Power and the news media”, u: Paletz, D. (ur.), *Political communication in action*, Hampton Press, Cresskill, NJ, str. 9–36.

Van Dijk, T. 1997, „Discourse as interaction in society”, u: Van Dijk, T. (ur.), *Discourse as social interaction*, Sage Publications, Thousand Oaks.

Van Dijk, T. 2000a, *Ideology*, Sage Publications, London.

Van Dijk, T. 2000b, „New(s) Racism: A Discourse Analytical Approach”, u: Simon Cottle (ur.), *Ethnic Minorities and the Media: Changing Cultural Boundaries*, Open University Press, Maidenhead, Philadelphia.

Verstichel, A. (ur.) 2008, *The framework convention for the protection of national minorities: a useful pan-European instrument?*, Intersentia, Antwerpen.

Vickers, M. 1998, *Between Serb and Albanian: A history of Kosovo*, Hurst & Company, London.

Vijeće Evrope, 1995, Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina Vijeće Evrope, CETS br. 157.

Vijeće Evrope, Parlamentarna skupština, 1993, Preporuka 1201 (O dopunskom protokolu o nacionalnim manjinama uz Evropsku konvenciju o ljudskim pravima).

Vijeće Evrope, Parlamentarna skupština, 1995, Preporuka 1277 (O imigrantima, etničkim manjinama i medijima).

Vijeće Evrope, Parlamentarna skupština, 2002, Preporuka 1555 (Prikazivanje žena u medijima).

Vijeće Evrope, Parlamentarna skupština, 2006, Preporuka 1768 (Prikazivanje azilanata, imigranata i izbjeglica u medijima).

Vilović, G. 2004a, „Improvement, but Prejudices are still Visible”, u: Malović, S. (ur.), *Bogatstvo različitosti*, Sveučilišna knjižara, ICEJ i OSCE, Zagreb.

Vilović, G. 2004b, „The Media, Ethics and National Minorities”, u: Obradović, S. (ur.), *The Public and Minorities*, STINA, Split.

Vilović, G. 2005, „Hate Speech in the Croatian Media, Lack of Journalistic Sensibility to Sensitive Issues”, *Media Online*, dostupno na: <http://www.mediaonline.ba/en/?ID=371> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Vilović, G. i Malović, S. 2006, „National Minorities and Media in Croatia: Modest Steps Forward”, u: Bauer, T. i Vujović, O. (ur.), *Media and Minorities in South East Europe*, SEEMO/IPI, str. 273–288.

Vincent, R. 2000, „A Narrative Analysis of US Press Coverage of Slobodan Milosevic and the Serbs in Kosovo”, *European Journal of Communication*, god. 15, br. 3, str. 321–344.

Visoki komesar OSCE-a za nacionalne manjine, 1998, Preporuke iz Osla o jezičkim pravima nacionalnih manjina i prateće napomene, štampane u: 6 *International Journal on Minority and Group Rights* (1999), str. 359–387.

Visoki komesar OSCE-a za nacionalne manjine, 2003, Smjernice o upotrebi jezika manjina u elektronskim medijima i prateće napomene.

Vlaisavljević, U. 2005, *Etnopolitika i gradanstvo*, Buybook, Sarajevo.

Von Herder, J. 1773, *Of German Character and Art* (sa Goetheom, Manifest pokreta Sturm und Drang).

Vučković, D. 2009, „Godišnji izveštaj o položaju LGBTTIQ populacije u Srbiji za 2008. godinu”, Labris, organizacija za lezbijska ljudska prava, Beograd.

Vučković, M. i Nikolić, G. 1996, *Stanovništvo Kosova u razdoblju od 1918. do 1991. godine*, Munich.

Weimann, G. 2000, *Communicating unreality: Modern media and the reconstruction of reality*, Sage Publications, Thousand Oaks, CA.

Weiss, A. 1993, *Vampires and Violets: Lesbians in Film*, Penguin, New York.

White, P. 1999, *Uninvited: Classical Hollywood Film and Lesbian Representability*, Indiana University Press, Bloomington.

White, S., Batt, J. i Lewis, P. 2003, *Developments in Central and East European Politics*, Palgrave MacMillan.

Wilchins, R. 2004, *Queer Theory, Gender Theory – an instant primer*, Alyson Publications.

Wolfsfeld, G. 1997, *Media and political conflict: News from the Middle East*, Cambridge University Press, Cambridge.

Wolfsfeld, G. 2001, „The News Media and Peace Processes: The Middle East and Northern Ireland”, *Peaceworks br. 37*, United States Institute for Peace, dostupno na: <http://beta.usip.org/files/resources/pwks37.pdf> (stranica posjećena 5.5.2010.).

Wolfsfeld, G. 2004, *Media and the path to peace*, Cambridge University Press, Cambridge.

Wolfsfeld, G., Avraham E. i Aburaiya I. 2000, „When Prophecy Always Fails: Israeli Press Coverage of the Arab Minority’s Land Day Protests”, *Political Communication*, god. 17, str. 115–131.

Wright, S. 1997, „Media Coverage of Unconventional Religion: Any Good News’ for Minority Faiths”, *Review of Religious Research*, god. 39, br. 2, str. 101–115.

Youth Initiative for Human Rights, 2005, „Journalist Can Do It”, dostupno na: <http://www.yihr.org/uploads/publications/eng/8.pdf> (stranica posjećena 20.11.2009.).

Youth Initiative for Human Rights, 2006, Report on Written Media in Kosovo, August-October 2006, Youth Initiative for Human Rights, dostupno na: <http://www.yihr.org/uploads/reports/eng/18.pdf>. (posjećena 20.11.2009.)

Zdravkovic-Zonta, H. 2009, „Victims and villains in Kosovo”, *Nationalities Papers*, god. 37, br. 5, str. 665–692.

Zdravković, H. 2005, *Politika žrtve na Kosovu: Identitet žrtve kao primarni diskursivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*, Institute for Ethnologic research, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade. .

Živanović, M. (ur.) 2009, „Ljudska prava u BiH 2008”, Centar za ljudska prava Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Intervjui

„Glumica do posljednjeg daha”, intervju sa Anom Franić, *Blic*, dostupno na: http://www.blic.co.yu/stara_arhiva/arhiva/2004-11-05/strane/intervju.htm (stranica posjećena 1. 11. 2009).

Goluboović, L., 2004, „Homoseksualci su svuda oko nas”, intervju sa Anom Franić, *Kurir*, dostupno na: <http://arhiva.kurir-info.rs/Arhiva/2004/decembar/25->

26/ST-06-25122004.shtml (stranica posjećena 1. novembra 2009). (stranica posjećena 1. februara 2010).

Grgić, V., 2010, Videointervju s režiserom Srđanom Dragojevićem, *Tportal.hr*, dostupno na: <http://www.tportal.hr/showtime/film/51180/Radim-na-filmu-o-srpskoj-gay-paradi.html> (stranica posjećena 5. maja 2010)

Maksimović, D., „Gay priča kroz sukob generacija”, intervju s Draganom Marinkovićem, *Balkanmedia*, dostupno na: http://www.balkanmedia.com/magazin/2649/dragan_marinkovic_gay_prica_kroz_sukob_generacija.html (stranica posjećena 1. 11. 2009).

Pažin, V., 2010, „Umjetnost može mijenjati stvarnost”, intervju s režiserom Srđanom Dragojevićem, *Slobodna Dalmacija*, dostupno na: <http://www.slobodnadalmacija.hr/Scena/Spektakli/tabid/145/articleType/ArticleView/articleId/87813/Default.aspx>

Filmovi:

Čuvar granice, Slovenija, 2002, režiserka Maja Weiss, produkcija Belafilm.

Diši duboko, Srbija i Crna Gora, 2004, režiser Dragan Marinković, produkcija Norga Investment Inc. i DV Solution.

Fine mrtve djevojke, Hrvatska, 2002, režiser Dalibor Matanić, produkcija Alka film.

Go West, Bosna i Hercegovina, 2005, režiser Ahmed Imamović, produkcija Alka film/Complex.

True Blood, SAD, 2008, autor Allan Ball, produkcija Your Face Goes Here Entertainment/HBO.

